

EGYHÁZ – IRODALOM – TUDOMÁNY

—

Kis János
(1770–1846)

Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok

Alapítva 2004-ben

Új sorozat. B-sorozat

Sorozatszerkesztő

Kertész Botond

1. Zvonarics Mihály: Az Úr Vacsorája üdvösséges tudományának útába való rövid bemutatás
2. Sztupkay Sándor: Lelki napló a munkatáborból
3. Egyház – művészet – tudomány. Kis János (1770–1846)

EGYHÁZ – IRODALOM – TUDOMÁNY

Kis János
(1770–1846)

Szerkesztette
Fórizs Gergely,
Kertész Botond és
Vaderna Gábor

A kötet megjelenését támogatta

LENDÜLET

A borítón Kis János arcképe látható,
melyet Johann Niedermann festménye alapján Johann Neidl metszett rézbe.
A portré eredetileg „Kis János’ Versei.
Kiadta Kazinczy Ferencz. I. kötet. Pest 1815.” -ben jelent meg.

© Szerzők, r e c i t i, Evangélikus Országos Gyűjtemény

ISBN 978-615-6255-21-1
Hálózati kiadás ISBN 978-615-6255-22-8
ISSN 2732-2122

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc*
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint
szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A kötetek honlapunkról letölthetők.

Éljen jogaival!

A kiadásért felelős az Evangélikus Országos Gyűjtemény igazgatója
Tördelte és borítóterv Rezesy Szabolcs
Nyomdai kivitelezés Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető Marosi Attila

Tartalom

Szemerei János

„Mi valamennyien elődeink vállán állunk, ezért látunk náluk sokkal messzebb...”

7

Fórizs Gergely, Kertész Botond és Vaderna Gábor

Előszó

9

Kertész Botond

Kis János püspöki működése

14

Krisch András

Magyar prédikátor, német szónok
Kis János lelkes soproni tevékenysége

62

Tóth Kálmán

Kis János Emlékezéseinek újraolvasási lehetőségei

75

Kollár Zsuzsanna

Kis János tudományszervező munkája

113

Tóth Orsolya
Válaszúton (?)
A lelkészi pálya és a költőszerep viszonya
Kis János levelezésében és önéletrajzi írásában

129

Bódi Katalin
„Szívrehatás és hasznos gyönyörködtetés”
Műfaji határok és női olvasók a Magyar Pámélában

151

Csörsz Rumen István
Közönséges kedvesség
Kis János a közkultúráról

170

Vaderna Gábor
Költeményes próbák
A fiatal Kis János költészete

188

Fórizs Gergely
Határátlépések
Kis János mint „philosophus poéta”

221

Névmutató

245

„Mi valamennyien elődeink vállán állunk, ezért látunk náluk sokkal messzebb...”

Ezt vallotta a győri születésű Sartoris Szabó János, a nemescsói evangélikus gyülekezetnek a 18. század első felében élt tudós papja. Az egyházban és a civil társadalomban is hatalmas kincseshányára találunk, ha elődeink felismeréseit, tudását és nagy szorgalommal összegyűjtött tapasztalatait tisztelettel kezeljük és megbecsüljük, mert rajtuk keresztül valóban épülhetünk, gazdagodhatunk és távolabb láthatunk.

Kollégáim engem viccesen II. Jánosnak szoktak nevezni, miközben a 200 évvel előttem élő és szolgáló hivatali elődömnek, Kis Jánosnak a III. Jánosnak kéne lennie... Itt valami nem stimmel. Tényleg nem. Az természetesen igaz, hogy Kis János két évszázaddal előttem élt, és az is, hogy 1812-ben a dunántúli evangélikusok lelki vezetőjévé választották. A hiba a János névre keresztelt dunántúli evangélikus püspökök sorszámban van. Ő valóban a harmadik, magam pedig csupán a 2000-ben történt újraindítástól számítva vagyok a második. Egyházkerületünkben magától értetődő, hogy az előttünk jártakra nemcsak tisztelettel tekintünk, és örökségüket hűséggel kívánjuk őrizni, de Sartoris Szabó János gondolatával élve, a vállukon állva igyekezünk messzebb látni, és szolgálatukat folytatva tovább építkezni.

A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület közel fél évszázados útja során Kis János töltötte be a leghosszabb ideig, 34 éven keresztül a szuperintendensi (püspöki) szolgálatot, 1812-es megválasztásától egészen az 1846-ban bekövetkezett haláláig. Szolgálat, gazdag lelki és irodalmi munkássága, evangélikus egyházunkért és hazánkért érzett felelőssége, irodalmi igényessége máig érezhető hatással van közösségeinkre.

Kis Jánosnak egészen különleges az életpályája. A kicsi rábaközi falucskából, Rábaszentandrásról indult, ahol szerény paraszti családba született. Beteges, rossz fizikumú fiúcska volt, akinek nem voltak jó kilátásai. Szó szerint sem, hiszen

a szemei annyira rosszak voltak, hogy alig látott velük. Mégis elképesztő pályát futott be. Saját visszaemlékezéseiből tudhatjuk, hogy egykori lelkésze és tanítója miként vették rá szüleit, hogy taníttassák a jó képességekkel megáldott gyermeküket. Felbecsülhetetlenek azok a visszaemlékezései, amelyekből rekonstruálni lehet, hogy az akkori egyházban milyen figyelmes és támogató tehetséggondozás zajlott. Ez tette ugyanis lehetővé számára, hogy a hazai iskolák elvégzése után külföldi egyetemek aajtajai is megnyíljanak előtte.

Sopronban pezsgő szellemi életbe csöppent, aminek egy idő után maga is formálója és gazdagítója lett. Kiemelkedő szellemi képességeit mutatja, hogy Németh László iskolatársával és barátjával együtt gyakorolták magukat a görög, francia, olasz, spanyol és angol nyelvekben, míg Gamauf Sámuel soproni prédikátornál a hébert tanulta. Az imént említett barátjával együtt alapították meg a Soproni Magyar Társaságot, az első magyar önképzőkört. Tudásszomja mellett az elkötelezettségét is jól tükrözi az a mondat, amit 20 éves korában, 1790-ben Péczeli Józsefnek írt levelében így fogalmazott meg: „Minden igyekezetem arra tzelez, hogy édes Hazánknek b6ldogságának el6bb-vitelében valaha mennél hatatosabban munkálkodhassam”.

Nagyon sokáig tartana, ha megpróbálnánk felsorolni verseit, m6ufordításait, éneksz6vegeit, melyek közül többet máig is szívesen énekelünk istentiszteleteinken. Egyházvezetői munkájáról, a protestáns egyházak elfogadtatásáért vívott harcairól is hosszasan lehetne értekezni, de az messze kimerítené a mostani ajánlás kereteit. Legyen elég most csak annyi, hogy hálás örömmel köszönöm, és egyben ajánlom a születésének 250. évfordulójára összehívott konferencia tanulmányait. Minden olvasónak azt kívánom, hogy Kis János írásait olvasva ismerjünk meg többet eleink életéből, akiknek vállán állhatunk, és akiknek segítségével mi is messzebbre láthatunk!

Gy6r, 2021. október

*Szemerei János
a Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület p6sp6ke*

Előszó

Jelen kötet interdiszciplináris tanulmányai egy olyan egyéniség életművének újrafelfedezésére tesznek kísérletet, aki a maga korában – mai szemmel nézve – zavarba ejtően sokszínű tevékenységet fejtett ki, és munkásságának három fő területén, az evangélikus egyházban, a magyar irodalomban és a hazai tudomány-szervezésben, egyaránt kitüntetett, sőt csúcspozíciókat foglalt el. Évtizedekig volt a dunántúli evangélikus egyházkerület püspöke; Kazinczy Ferenc és Kölcsey Ferenc nevezték egyik legnagyobb élő nemzeti költőnknek; s részt vett a felállítandó Magyar Tudós Társaság (az Akadémia) alapszabályainak kidolgozásban, majd ott ülhetett az elsőül kinevezett kevés számú rendes tag között. Utóélete ehhez képest kevésbé mondható szerencsésnek, ha arra tekintünk, hogy egyik terület történetírása sem részesítette kiemelt figyelemben, így nem szenteltek neki monográfiát, és műveinek kiadása sem volt napirenden az elmúlt másfél évszázadban. A kultikus hagyomány szintén nem tűzte zászlajára a nevét.

Kis János irodalmi befogadásának három szakaszáról beszélhetünk. Az elsőt a kortársak kedvező, sőt magasztaló reakciói képezik. Erre a Kissel személyes ismeretségben lévő, s így akár elfogultsággal is gyanúsítható Kazinczy Ferencen vagy Berzsenyi Dánielen túl Kölcsey Ferenc nyújtja a legfontosabb példát, aki nemcsak Kis verseinek 1817-es recenziójában adott igen kedvező értékelést a szuperintendens poétai munkáiról, hanem véleményét később is fenntartotta.¹ Ez az eleinte jellemzőnek mondható méltányoló viszonyulás azonban már a következő nemzedék idején megváltozott, s ezt az idős Kis is érezte, amint azt a verseinek új kiadása elé írt *Urania intései* című, az írói pályára való visszatekintésnek és számvetésnek szentelt disztichonos költeménye tanúsítja:

Mit tettem? Sokat álmodozám, már álmodozásim
Megszüntek, de mikép teljesedének ezek?
Álmodtam, hogy utóbb az igazság, fátyola nélkül

¹ Kölcsey egy 1825-ös levelében, melyet először az *Élet és irodalom* közölt 1827-ben, s mely „Egyházi beszéd” címen szerepel az életműkiadásban, továbbra is a nemzet legnagyobb költőinek sorában említi Kis Jánost. Vö. KÖLCSEY Ferenc, „Egyházi beszéd”, in KÖLCSEY Ferenc, *Összes művei*, kiad. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné, 1:482–489 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960), 482.

Mennyei fényében fogja mutatni magát [...].
Hány idegen nyelvből plántáltam irói koromban
Nyelvünk parlagon állt sík mezejére virányt. [...]
S a betűket, mellyek sok időkig élni reményltek,
Csak hamar eltemeté más betűk árja viszont;
Uj nemzetség kelt uj nyelvvel melly az elébbit
Elfeledé s jelesebb bajnokokat nevele.²

Az itt említett „uj”, a korábbi érvénytelenítő nemzedéki „nyelv” megjelenése tágabb értelemben egy olyan új irodalomszemlélet elterjedésére is érthető, mely Kis nagyobb részét fordításokból és átdolgozásokból álló életművét *ab ovo* kizárta a kanonikus irodalom köréből. Tóth Orsolya megfogalmazásában: „Kis János kortárs befogadása azt a kritikátörténeti váltást példázza, amely során az eredetiség normája nagyobb jelentőségre tesz szert, mint a műalkotás alluzív jellege, emlékeztető funkciója.”³ E szemléletváltás után Kis János, amennyiben az irodalomtörténet-írás érdeklődési körébe került, immár nem önnön jogán volt érdekes, hanem csak a kanonikus életművek viszonylatában, mint a „jelentősebb” íróársak (főként Kazinczy Ferenc és Berzsenyi Dániel) inspirálója,⁴ és az általuk meghatározott korabeli irodalmi élet fáradhatatlan, ám semmiképpen sem kitűnő (lévén nem ‘eredeti’) munkása. E szemszögből nyerte el munkássága az elismerően lesajnáló „tisztos közepszer, szorgalmas szürkeség” minősítést.⁵

Tóth Orsolya idézett tanulmánya azáltal, hogy rámutatott a szakirodalmat tartósan meghatározó kritikai paradigma, illetve a Kis műveinek megírása idején érvé-

² Kis János, „Urania intései (1842)”, in Kis János, *Poetai munkái*, kiad. D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, Nemzeti könyvtár, 5–8 (Pest: Hartleben K. Adolf, 1846), 5.

³ TÓTH Orsolya, „Kis János és a kortárs kritika”, in TÓTH Orsolya, *A múlandó és a múlhatatlan: Kazinczy és kortársai irodalmi szemléletmódjainak diszkurzív határai*, 21–40 (Budapest: Ráció Kiadó, 2009), 36–37. A tanulmány korábbi változatát lásd TÓTH Orsolya, „A nagyszerű kritikus és a kis(szerű) poéta: Kis János és a kortárs kritika”, *Jelenkor* 45, 7–8. sz. (2002): 818–826.

⁴ E felfogást tükrözi az életmű legalaposabb áttekintése is, Horváth Jánosé, amennyiben Kist Berzsenyi-könyvében az „íróbarátok” között tárgyalja, akiken kisebb, nem-kanonizált literátorokat ért. Lásd HORVÁTH János, *Berzsenyi és íróbarátai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960). Újabbán BÍRÓ Ferenc például Kazinczy neológijának fényében tárgyalja Kis János szerepét: BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010), 530–533.

⁵ FRIED István, „Stílustörekvések a XVIII. század végén: Kis János almanachjai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* (1979): 577–588, 578. Ugyanezt fejti ki bővebben a későbbi tanulmány: FRIED István, „»...törpe növény a' cedrusos erdőn«: Kis János 1814–15-ös verseskötete”, in *Klasszika és Romantika között*, szerk. KULIN Ferenc és MARGÓCSY István, 159–171 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990).

nyes szemléletmód közti lényegi eltérésére, egyben megnyitotta annak a lehetőségét, hogy a kanonikus megközelítésen túllépve visszatérjünk az elsődleges kontextus kínálta értelmezési lehetőségekhez. E harmadik, legújabb recepciótörténeti szakaszban Labádi Gergely Kis János szépprózájának egykorú kontextusait vizsgálta,⁶ VADERNA Gábor pedig költészetének társadalomtörténeti szempontú újragondolására tett javaslatokat.⁷ Kis János irodalmi és tudományos levelezésének a jelen kötetnél néhány héttel korábban Tóth Kálmán szerkesztésében megjelent kritikai kiadása pedig szintén hozzájárul az interpretáció új útjainak feltárulásához.

Kis János örökségének helyét az egyháztörténetírás máig nem tudta megtalálni. Születése, ifjúsága, tanulmányai a 18. századhoz kötődtek, a felvilágosodás – mindenekelőtt annak német filozófiai irányai – élete végéig meghatározták gondolkodását. Kora, tisztsége, irodalmi és tudományos érdemei ugyan egyházában is kivívták kortársai tiszteletét, de gondolkodása a 19. század derekára már végleg korszerűtlenné vált. Az évtizedekig német gyülekezetben – Sopronban – szolgáló, született magyar anyanyelvű lelkész nem vált a magyarosítás elszánt apostolává, kompromisszumkész egyházvezetői attitűdje már-már gyanússá vált az egyre kiélezettebbé váló egyházpolitikai és nemzetiségi küzdelmekben.

Egyházi recepcióját a tisztelet és a korszerűtlenség vélelme halála után is együttesen határozták meg. A kor legjelentősebb magyar nyelvű protestáns lapja, a *Protestáns Egyházi és Iskola Lap* közölte halálhírét és ígért olvasóinak egy méltó nekrológot is,⁸ ez azonban soha nem jelent meg. Ugyanígy nem születtek az elmúlt évtizedekben sem önálló, értékelő egyháztörténeti tanulmányok Kis Jánosról. Az évfordulókra készült megemlékező írások leginkább a terjedelmes visszaemlékezések bőséges, egyházi vonatkozású részeit idézték fel, és az irodalomtörténet aktuális véleményét ismertették olvasóikkal. E vizsgálódás nem volt rendszeres – ám Kis János egyházi és lokális emlékezetét mégsem hagyta eleynézni.⁹ Érdemi egyházi értékelést csupán az énekeskönyv-szerkesztő és ének-

⁶ Lásd LABÁDI Gergely, „Fordítást olvasni: Kis János »Kupás Lőrincz és Ilona[,] annak lánya« című elbeszélésének kontextusai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 113 (2009): 681–708; valamint Kis János *A’ Magyar Páméla* című regényadaptációjából készített kommentált és kísérettanulmánnyal ellátott szövegkiadást és annak kísérettanulmányait: Kis János: *A’ Magyar Páméla: Forráskiadás*, kiad. LABÁDI Gergely, ReTextum 1 (Budapest: Reciti Kiadó, 2014).

⁷ VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 322–344.

⁸ „Gyász hírek”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 5, 9. sz. (1846): 215.

⁹ Lásd például Kis János, *Ő a szép s jó apostola: Válogatás műveiből*, kiad. BAKSA Péter (h. n.: k. n., 2013).

szerző Kis János kapott. Kis Jánosnak az új dunántúli énekeskönyvben, valamint a győri énekeskönyvben végzett munkáját a 19. század vége még inkább pozitívan értékelté,¹⁰ 20. századi recepciója azonban már leginkább csak „üres moralizálást” látott tevékenységében.¹¹ Négy sajtónak tartott énekszövege¹² és tíz neki tulajdonított fordítás¹³ ennek ellenére az evangélikus egyház 1982-ben megjelent, ma is használt énekeskönyvében is megtalálható. Nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy Kis életművének ma ezek az énekek a leggyakrabban használt és legszélesebb körben ismert szövegei.

Ennek a kötetnek kilenc tanulmánya társadalomtörténeti, egyháztörténeti és irodalomtörténeti kérdéseket taglal. A szerkesztők nem adtak előre témát a vállalkozás résztvevőinek, s éppen ezért tanulságos, hogy a legtöbben a *pálya különöségét* kísérelték meg megragadni. Kis János – mint említettük – szédületes karriert futott be mind az irodalmi életben, mind egyházában, mind a tudományos életben, mind irodalomszervezőként. E karrier egyház- és társadalomtörténeti kontextusa megmutathatja azt, hogy miként alakult az egyház társadalmi szerepe a 19. század első felében, s azt is, hogy az írói státusz miként lesz előbb megélhetési forrás a fiatal Kis esetében, majd későbbi karrierjének morális megalapozása. A sok nyelven beszélő, számos kiadványt szerkesztő, alpműveket fordító, s rendkívül termékeny autonóm művész pályája felfogható úgy is, mint amely a különböző tudásformák közötti közvetítés munkáját végezte el.

A kötet a Kis János születésének 250. évfordulója alkalmából 2020. szeptember 22-én a Magyarországi Evangélikus Egyház budapesti székházának tanácsstermében *Egyház – művészet – tudomány* címmel rendezett tudományos emlékkonferencia szerkesztett anyagát teszi közzé. A tanácskozás az Eötvös Loránd Kutatóhálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, az „Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Magyarországon, 1770–1820” Lendület Kutatócsoport és az Evangélikus Országos Gyűjtemény együttműködésében valósult meg. Köszönetet mondunk a rendezvény támogatóinak, különösen a helyszínt

¹⁰ KARSAY Sándor, „Énekes könyvek, a dunántúli evang. egyházkerületben”, *Protestáns Egyházi és iskolai Lap* 5 (új folyam), 27. sz. (1862): 863.

¹¹ Kiss János, *A dunántúli evangélikus egyházkerület énekeskönyvei 1*, kézirat (Sopron-Tapolca, 1951), 36. Megtalálható: https://medit.lutheran.hu/files/kiss_janos_dunantuli_enekeskonyvek_1_EK.pdf

¹² *Evangélikus énekeskönyv*, szerk. KÁLDY Zoltán (Budapest: A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1982), 65. ének (Imádjátok Istenünket, 2–4. vsz.), 151, 101. ének (Zengd lelkem ez új reggelt), 188, 382. ének (Bűnösöknek megváltója), 472, 450. ének (Gyorsan folyó időmet), 542.

¹³ KÁLDY, *Evangélikus énekeskönyv*, 58, 60, 165, 174, 243, 307, 324, 445, 487, 518. ének: 144–145, 146–147, 188, 252, 261, 332–333, 397, 414, 537, 579, 611.

is biztosító Magyarországi Evangélikus Egyháznak, és mindazoknak, akik részvételükkel hozzájárultak a konferencia sikeréhez. A szerkesztők külön köszönetet mondanak a szerzők nevében is Tóth Kálmánnak, hogy a Kis-levelezés megjelenés alatt lévő anyagát rendelkezésünkre bocsátotta.

A konferenciát egy nagy járvány két hulláma között ültük meg – „a’ reménység és félelem között lebegvén”.¹⁴ Nem a váratlan nehézségek miatt foglalkoztunk éppen Kis János személyével, munkáival – ám abban nem kételkedünk, hogy türelemre intett volna minket az, akinek vasárnap reggeli imájában ezt olvassuk:

Add, hogy az ész legyen mindennek szemfénye
S hit, szeretet, remény s tűrés szent törvénye. –¹⁵

Fórizs Gergely, Kertész Botond és Vaderna Gábor

¹⁴ „Kis János Kazinczy Ferencnek, N. Dömölk, 1804. január 5.”, in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 640. lev., 3:145–149 (Budapest–Debrecen: Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetemi Kiadó, 1890–2013), 145.

¹⁵ Kis, *Poétai munkái*, 419.

KERTÉSZ BOTOND

Kis János püspöki működése*

FORRÁSOK

Kis János önéletírásának utolsó fejezete püspöki működéséről szól.¹ A „Superintendensi hivatalombani eljárásomra vonatkozó emlékezések” című fejezet már Kis János halála után, a visszaemlékezések 1890-es kiadásában jelent meg, és a kötet tanúsága szerint a kézirat „megszakadt.” A fejezetnek nem a befejezetlensége a legfigyelemreméltóbb, hanem inkább az, hogy jóval kevésbé szubjektív, mint az a műfajban szokásos. Kis János szinte rigorózan ragaszkodott a levéltári forrásokhoz: jegyzőkönyvekhez és más egyházkerületi hivatalos levelekhez, iratokhoz, rendelkezésekhez. Oldalakon keresztül idézi szó szerint az egyházkerületi végzéseket, jegyzőkönyvi bejegyzéseket. Ezzel egy kicsit el is veszi a levegőt a téma későbbi kutatói elől, akik elsősorban szintén ezekhez a forrásokhoz nyúlnának, amennyiben egy püspök hivatali működését szándékoznak bemutatni. Talán az lehet kihívás, hogy megpróbáljuk kiegészíteni a félbeszakadt kéziratot. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy nem sok minden maradhatott ki. Utalás történik arra, hogy függeléként még egy-egy forrást szeretett volna közölni munkája végén,² ezek lemaradtak a kézitról. A forráskritikát ezért sajátos módon kell alkalmaznunk a visszaemlékezések használatakor – elsősorban az arányokra kell figyelemmel lennünk, arra, hogy melyek azok a témák, amelyek hangsúlyt kapnak, és mik azok, amelyek háttérbe szorulnak, vagy akár teljesen ki is maradnak. Tanulmányunkban a püspöki működés néhány aspektusát vizsgáltuk meg, ütköztetve a visszaemlékezések és más források adatait.

* A szerző az Evangélikus Országos Múzeum tudományos főmunkatársa, az Evangélikus Országos Gyűjtemény tudományos titkára.

¹ Kis János superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve*, Második kiadás, kiad. H. Á., Olcsó könyvtár (Budapest: Franklin-társulat, 1890), 603–693.

² „Az előmbe adatott superintendensi utasítást, amennyiben az később kerületi végzések által nem módosítatott, törvénykönyvem gyanánt kelle tekintenem. Azt tehát alább egész terjedelmében közrebocsátom.” Kis, *Emlékezései...*, 603.

A visszaemlékezésekben hivatkozott és idézett püspöki körlevelek mellett a többi körlevelet is a kezünkbe vettük. Fontos forrásunk (a közelmúltban digitalizált és online is elérhetővé tett) kötet, amelyet az Evangélikus Országos Levéltár kézírattára őriz, és „Nagy István és Kis János szuperintendens leveleinek másolatai” címen tart nyilván.³

Kis János termékeny szerző volt, ezért még a kifejezetten egyházi munkáit sem tekintettük át teljes egészében. Teológiai arcélének felvázolásához a Herder által magyarozott, és Kis János által lefordított Luther kiskátét,⁴ illetve a vallástalanság okait tárgyaló, szintén fordításként megjelent munkáját használtuk.⁵ Mindkét mű 1815-ben, püspökké választása után három évvel jelent meg először.⁶

A Kis János által végzett egyházlátogatások jegyzőkönyveit is áttekintettük, hogy megtudjuk, milyen ügyekben próbálta aktívan befolyásolni a gyülekezetek életét. Négy egyházmegye vizitációjának adatait összevetve végeztük el elemzésünket. Az egyházlátogatások és a fennmaradt levelezés alapján az énekeskönyv-szerkesztőként maradandó hatást gyakorló Kis Jánosnak is szenteltünk egy rövid fejezetet.

A Kis János utolsó éveiben megjelenő és az egyház életét alapvetően befolyásoló *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* írásait áttekintve pedig arra kerestük a választ, hogy az idős püspök milyen módon jelent meg az egyházi közvélemény előtt. Ezen a nyomon elindulva néztük át Kis János életének egyházi recepcióját halálától egészen a legutóbbi évtizedekig.

³ Evangélikus Országos Levéltár (a továbbiakban: EOL), Archivum Generalis Ecclesiae (a továbbiakban: AGE) III.e.32. A kötet egyfajta protocollum könyv, amelybe a Nagy István, majd Kis János által írott hivatalos levelek szövegeit írták be. Kis János hivatalos levelezéséből 155 oldalon 378 iratot találunk. Vélelmezhetően ez a forrás sem teljes körű: míg 1822–26-ig, vagy 1844–1846-ig évente 40–50 irat is fellelhető, addig vannak olyan évek is (1821, 1830, 1833–34, 1838–1839) amelyekből egyetlen levelet sem találunk a különben folyamatosan vezetett, hiánytalanul megmaradt könyvben. A bejegyzések nem autográf Kis János-kéziratok, azokat valószínűleg a líceum diákjai írhatták. Székács József visszaemlékezéseiben tett arra utalást, hogy szombat és vasárnap délutánonként Kis János néhány líceumi diákot magához hívott, akik az írásban segítettek neki. Lásd Székács József püspök, *Visszaemlékezései*, kiad. KERTÉSZ Botond (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008), 46. A kötet 1963-ban került az evangélikus levéltárba intézményközi csere útján a soproni gimnázium könyvtárából.

⁴ Kis János, *Luther' kis katekizmusának magyarozatja*, Néhai Superintendens HERDER után, 2. kiadás (Pest: Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István, 1833).

⁵ Kis János, *A' vallástalanságról, 's a' vallásbéli buzgoság' meghidegedésének okairól különösen a' protestansok között* (Sopron: Sziesz Maradéki' Betűivel, 1815).

⁶ A Herder-féle káté 1815-ös kiadásáról Kis János visszaemlékezéseiből tudunk. Ezt az első kiadást nem találtuk meg, ezért az 1833-ban megjelent második kiadásból dolgoztunk.

AZ EVANGÉLIKUS EGYHÁZ ÉS A DUNÁNTÚLI EGYHÁZKERÜLET A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A magyarországi protestantizmus újkori története az 1781-es türelmi rendelettel kezdődött. A nyilvános vallásgyakorlat korlátok közé szorított, de általános engedélyezése azt eredményezte, hogy az evangélikus egyházban II. József évtizedében megduplázódott az anyagyülekezetek száma.⁷ Természetesen nem arról volt szó, hogy hirtelen ennyi evangélikus termelt volna a semmiből, hanem arról, hogy az addig évtizedeken keresztül családi körben – a törvények megfogalmazása szerint „magánvallásgyakorlat” kereteiben – élő evangélikusok éltek a gyülekezetalapítás lehetőségével. A rendelet alapján készült az 1790–91-es országgyűlés 26. törvénycikke, amely jogilag biztosította a protestáns egyházak nyilvános működésének lehetőségét. Ez, az egyház szempontjából öröndetes – a gyakorlatban a megmaradását garantáló – fejlemény azonban nehézségeket is okozott. A dunántúli egyházkerületben 76 gyülekezetnek⁸ kellett néhány év alatt megfelelő lelkészt találni, amellyel a lelkészképzés néhány évtizedig még nem tudott lépést tartani. Az 1770-ben született Kis János generációja volt az első, amely már jogilag biztos környezetben kezdhette el működését, és nem volt annak kitéve, hogy egy-egy ügybuzgóbb katolikus püspök vizitációja során egyik napról a másikra megszűnik az egzisztenciáját biztosító gyülekezet működése.

Az új törvényi szabályozás még messze nem jelentett jogegyenlőséget a protestánsok számára, a helyzet csak 1844-ben változott, a teljes egyenlőséget pedig az 1848-as országgyűlés iktatta törvénybe. Religio recepta (bevett felekezet) maradtak a religio praedominans (uralkodó vallás) mellett. Ez nem annyira a szervezeti, mint inkább a magánéletben jelenthetett mindennapi nehézségeket. A vegyes házasságok rendezése a katolikusoknak kedvezett: az evangélikus apa vallását követhette fia, de a vegyes házasságban élő evangélikus anya valamilyen gyermekét katolikusnak kellett nevelni. A törvényt szigorúan betartatták, a paragrafusok szerint katolikusnak neveltek még felnőtt korukban sem vehettek részt protestáns istentiszteleten – még akkor sem, ha *de facto* gyermekkorukban az édesanyjuk vallásában nőttek fel. Helytartótanácsi leiratok közölték a lelké-

⁷ Az adatot a Székács József által szerkesztett 1848-as egyetemes névtár alapján számoltuk ki, ahol szerepel az egyes gyülekezetek alapításának időpontja is: *A Magyarhoni Ágost. Hitv. Évangy. Egyház egyetemes névtára*, kiad. SZÉKÁCS JÓZSEF (Pest: Landerer és Heckenast, 1848).

⁸ *A magyarhoni protestáns egyház története*, szerk. ZSILINSZKY MIHÁLY (Budapest: Atheneum Irodalmi és Nyomdai R-t., 1907), 535.

szekkel, hogy kik azok, akiket gyülekezetük területéről nem engedhetnek be a templomukba.⁹ Protestánsok minden akadály nélkül térhettek át katolikusnak, a katolikusokat azonban először hatheti oktatásban kellett részesíteni a plébánosnak, hogy igazán meggyőződjön arról, valóban ki akar-e térni az egyházából: a hatheti oktatás évekig elhúzódhatott, mert a törvény arról nem rendelkezett, hogy milyen időintervallumban kell megtörténnie. A protestánsok iskoláit nem látogathatták katolikusok, míg fordítva ennek semmi akadálya sem volt. Az egyházkerületek és az egyetemes konvent tiltakozó feliratai régre visszanyúló nemzeti és egyházi hagyományt követtek, eredményük azonban legfeljebb egy-egy kirívó eset orvoslásában volt.¹⁰ Gyülekezeti és egyházszerkezeti szinten is jelentősek voltak az anyagi különbségek. Az evangélikus egyház földbirtokkal nem, csak lelkesi és tanítói illetményföldekkel rendelkezett, a gyülekezetek a tizedre sem voltak jogosultak. A katolikus felsőklérus a felsőtáblán képviseltette magát, a protestáns egyházaknak nem volt politikai képviselője – bár a világi felügyelői (reformátusoknál gondnoki) tisztséget betöltők nagyrészt arisztokrataként részt vettek a felsőtábla munkájában. Az egyházkerületek érdekeik képviselésére a pozsonyi, budai és bécsi kormányzások mellett ágenseket – mai kifejezéssel élve hivatásos lobbistákat – fizettek, akik igyekeztek előre vinni a kerületek, gyülekezetek, akár egyesek ügyeit is. Ilyen ágens volt Kis János fia, Kis Lajos is.¹¹

Az egyház belső szervezeti rendjének kidolgozására 1791-ben, egy időben, az evangélikusok Pesten, a reformátusok Budán tartottak zsinatot. A zsinaton elfogadott törvények azonban a (főleg a református) egyházon belüli ellentétek, a klérus ellenérdekeltsége és az udvari kormányzások gyanakvása miatt nem kaptak uralkodói jóváhagyást, így nem léptek életbe.¹² A két protestáns egyház egészen 1828-ig próbálkozott azzal, hogy zsinati határozatait törvényerőre emeltesse. A zsinat végzései útmutatóul szolgáltak ugyan az egyházi közigazgatásban, de az egyházkormányzat legitimitása folyamatos belső feszültségek forrása volt. A dunántúli egyházkerületben 1838-ig a szokásjog és az egyházkerületi közgyűlések határozatai alapján működött az egyházigazgatás. Ekkor léptettek életbe egy átfogó egyházkormányzati belső szabályzatot – innentől kezdve Kis János működési lehetőségeit is ez határozta meg.¹³

⁹ „Kis János ismeretlen espereseknek, Sopron, 1822. február 18. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 155.

¹⁰ ZSILINSZKY, *A magyarhoni...*, 567–569.

¹¹ „Kis János Kis Lajosnak, Sopron, 1844. július 22. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32.

¹² SZEBERÉNYI Andor, *Az 1791-ik évi pesti ág. hitv. zsinat történelme* (Pest: Hornyánszky Victor, 1869).

¹³ BERZSENYI Zsigmond, „Dunántúli ügyek”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 3 (1844. április 20.): 370.

Amikor a fiatal Székács József (1809–1876), a későbbi pesti magyar lelkész és bányakerületi püspök pártfogói azon vitatkoztak, hogy az ifjú a mezőberényi gimnázium után melyik líceumban folytassa tanulmányait, akkor hosszas vita után Pozsonnyal szemben Sopronra esett a választásuk. A személyes kapcsolatok mellett Sopron mellett az egyik legfontosabb érv az volt, hogy ez a „legmagyarabb” líceum az evangélikus egyházban.¹⁴ Bármennyire meglepő, ez valóban így volt, a soproni, túlnyomóan német gyülekezet líceuma magyarabb volt, mint Pozsony, Selmecbánya vagy Eperjes iskolái. Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy a dunántúli egyházkerület nemzetiségi viszonyai is merőben eltértek a másik három egyházkerülettől. Fényes Elek munkája szerint 1847-ben az evangélikusok 7/12-ed része (58%-a) szlovák, „a többi német s magyar és kevés vindus [ti. vend]”.¹⁵ A dunántúli egyházkerület 1834-es névtárának adatai szerint a tanulók nélkül 167 000 gyülekezeti tagot tartottak nyilván, akiknek 52,18%-a volt magyar, 40,96%-a német, 5,5%-a vend és 1,36%-a szlovák.¹⁶ Azaz, még ebben a „legmagyarabb” egyházkerületben is alig volt abszolút többsége a magyaroknak, viszont az evangélikusok többségét jelentő szlovákok alig észrevehető kisebbségét jelentették a dunántúli evangélikusságnak.

A nemzetiségi különbségek mellett társadalmi tekintetben is sajátos volt a dunántúli egyházkerület helyzete. A nyugati határszél német gyülekezetei vagy a tolnai és baranyai telepített német falvak hasonlítottak a többi kerület egyházközségeihez, a magyar gyülekezetek között azonban nagyon sok nemesi közösséget találunk. Rendi mentességük miatt ezek a kemensaljai, sokoróaljai falvak tudták leginkább megőrizni vallásgyakorlatukat a 18. század rekatolizációs törekvései idején. A dunántúli evangélikusok között birtokos nemeseket is szép számban találunk, azonban az arisztokrácia hiányzott a felekezeti társadalmi hierarchiából. Az egyházmegyéek és az egyházkerület világi vezetői ezért a birtokos nemesek közül kerültek ki. Négy városi gyülekezet (Sopron, Győr, Kőszeg és Komárom) őrizte különállását és nem tartozott az egyházmegyéek (esperességek) kötelékébe. Ez a többi kerületben is hasonlóan működött: a bányai egyházkerületekben a bányavárosoknál, a dunáninenni kerületben Pozsony esetében vagy a tiszai egyházkerületek cipszer városainál.

¹⁴ SZÉKÁCS, *Visszaemlékezései*, 37–38.

¹⁵ FÉNYES Elek, *Magyarország leírása. I. rész* (Pest: Beimel, 1847), 33.

¹⁶ *Az Ágostai Vallástételt Tartó Dunán Tuli Evangélikusok' tek. és tiszt. Egyházi Kerületének névtára 1834-re*, szerk. HOLÉCZY Mihály (Pest: Trattner–Károlyi, 1834). Az egyházkerület nem hivatalos névtára egyházmegyéenként összesítette a nemzetiségi adatokat, számításunk alapját ez képezi. Három egyházmegye és egy gyülekezet adatai hiányoznak az összeállításból, ezeket az 1838-as névtárból pótoltuk: *Egyházi név-tár 1838dik esztendőre ki adatott a' dunántuli evangélikusok rendeléséből* (Kőszeg: Reikard Károly, 1838).

A dunántúli egyházkerület különleges nemzetiségi és egyházkormányzati karaktere miatt minden olyan „központosító” törekvésnek ellenállt, amely valamilyen módon az egyetemes egyház befolyását szerette volna növelni az egyházkerületek rovására.

Egy protestáns püspök – akit hivatalosan szuperintendensnek neveztek – nemcsak közjogilag és vagyonát tekintve, de egyházkormányzati lehetőségeire nézve sem volt összehasonlítható a katolikus püspökökkel. Tisztségét választással nyerte el, jogköre azonban meglehetősen korlátozott volt. A kerület kormányzását a világi felügyelővel osztotta meg – akinek társadalmi állása, tekintélye felülmúlta a püspökét. A püspök befolyása elsősorban személyes érdekérvényesítő képességétől függött. Fontosabb döntéseket a közgyűléssel együtt tudott meghozni. Az egyházkormányzat látványos, fontos, de kevésbé hatékony módja volt a püspöki egyházlátogatások (*canonica visitatio*) rendszere. Kis János hosszú hivatalviselése idején legfeljebb három alkalommal látogatott meg egy-egy gyülekezetet. A lelkészek ordinálása is püspöki jogkör volt. A vizsgákra eljutó lelkészjelöltek alig-alig buktak el a megmérettetésen, de arra jó alkalom nyílt, hogy a püspök személyesen is megismerhesse későbbi lelkész kollégáit. A püspök feladata volt a tanítás tisztasága feletti őrködés. Ezért volt püspöki irodalmi műfaj a káték és ágendák szerkesztése, írása, kiadása, ami Kis János esetében énekeskönyv-szerkesztéssel is kiegészült.

KIS JÁNOS PÜSPÖKKÉ VÁLASZTÁSA

Kis Jánost, aki ekkor még nem töltötte be 42. életévét, 1812. június 23-án választották meg a dunántúli egyházkerület püspökévé. Fiatalon esett rá a kerület nagy részének választása (132-ből 93 szavazatot kapott),¹⁷ de példa nélkülinek nem mondhatjuk, hogy valaki ennyi idősen nyerje el a dunántúli egyházkerület vezetését. Az egyházkerület újjáalakulása (1742) óta Kis János előtt a 39 évesen szuperintendenssé választott Perlaki Gábor volt a legfiatalabb, utódai közül pedig Kapi Béla még korábban, 37 évesen foglalhatta el hivatalát. Ezzel együtt azonban azt látjuk, hogy jellemzően inkább tíz évvel idősebbek, az ötvenes korosztály tagjai lettek püspökök a dunántúli kerületben. Kis János „ellenfelei” is idősebbek voltak;¹⁸ Fábri Pál győri lelkész 1752-ben született, Tatay Pál felpéci lelkész, a győri

¹⁷ Kis, *Emlékezései...*, 554.

¹⁸ A püspökjelöltek névsorát lásd „Egyházkerületi körlevél, 1812. április 2.”, EOL, Dunántúl, 24. doboz.

egyházmege későbbi esperese 1758-ban, Németh István kispéci lelkész pedig 1757-ben.¹⁹ Kis Jánost ezen a választáson kifejezetten támogathatta fiatal kora: elődje, Nagy István 67 évesen lett püspök, akinek sikeres működését a kerület centrumától távol eső szolgálati helye (Sárszentlőrinc) mellett magas életkora is akadályozta. Kis János visszaemlékezéseiben meggyőző őszinteséggel írt a választásról: sejtette, hogy a püspökjelöltek között lesz, és azt sem titkolta, hogy ezt a választást megtiszteltetésnek, egyházi karrierje csúcspontjának tekintette:

A magyarországi evangélikus prédikátorokra nézve a superintendensi hivatal legfelsőbb egyházi tisztség; s ha meggondoljuk, hogy a becsületszeretés az emberi szív egyik legerősebb indulatja, s hogy a tisztségek akar fejedelmek, akar közönségek által adassanak, megkülönböztető becsületes jelei, nem csudálhatjuk, hogy mindenkor vannak olyanok, kik arra vágnak, ha szintén nagyon csekély anyagi haszonnal van is egybekötve.²⁰

Azt, hogy Kis Jánost jelölték, majd meg is választották az egyházkerület püspökének, véleményünk szerint fiatal kora mellett több tényező is elősegítette. Kis János „bizonyított” tanárként egy jelentős városi iskolában (Győrben), majd magyar lelkészként az egyik legfontosabb és legnagyobb gyülekezetben, Nemesdömölkön, megválasztása idején pedig német városi egyházközség prédikátora volt Sopronban. Személye ezért alkalmasnak látszott arra, hogy tapasztalatainál fogva a városi és falusi, magyar és német gyülekezetek közötti ellentéteket csillapítani tudja – főleg az előbbi volt a jellemző az egyházkerület mindennapi életében. Nem elhanyagolható szempont volt világi elismertsége, írói hírneve sem. A szuperintendens az egyházkerületet kifelé is képviselte, ezért kapcsolatai és elismertsége a választók szemében is valószínűsítették, hogy sikeresen tudja feladatát betölteni. Kis János dömölki szolgálatának idejéből idézett egy levelet, amelyet az egyházkerületi felügyelő, Matkovich Pál írt neki: „Én eddig is szívelhettem tisztelendő uramat; most pedig, minekutána a magyar nyelv kimíveltetése módjáról írt munkáját olvastam, szívembe egészen bevettem. A jó Isten éltesse tiszt. uramat sokáig nemcsak superintendetiánknak, hanem egész hazánknak is javára s dízére”.²¹ Az egyházkerület világi vezetője tehát figyelemmel és megbecsüléssel követte fiatal lelkésze irodalmi működését. A 19. századi protestáns püspökök

¹⁹ HRABOWSKY György, *A' dunántúli evangy. aug. conf. Superintendentia' predikátorai* (Veszprém: Özevgy Számmer Klára, 1803), 27, 28, 34.

²⁰ KIS, *Emlékezései...*, 551.

²¹ Uo., 250–251.

közt Kis Jánoson kívül is több elismert tudóst, irodalmárt találunk. (Ide tartoznak Székács József, Budai Ézsaiás, Szász Károly.)

Kis János egyházi karrierje első ránézésre meglepőnek tűnhet: közrendi (nem nemesi) származású *homo novus* volt, aki még a házassága révén sem igyekezett ároni (lelkészi) családba kerülni. A 19. századi evangélikus egyházban azonban egyáltalán nem volt példa nélküli Kis János karrierje, a társadalmi mobilitásnak nem volt feltétele a rendi és hivatásrendi beágyazódás. Igazán „népmesei” karriert a nála 10 évvel fiatalabb püspöktársa, Szeberényi János futott be, akinek szülei zsellérek voltak, és olyan faluban született, ahol még evangélikus elemi iskola sem volt. Őt selmecebányai lelkészként 1834-ben választották meg a legnagyobb evangélikus egyházkerület, a bányai élére.²²

Akik 1812-ben Kis Jánosra azért szavaztak, hogy egy hosszabb, bővebb kifizetésű püspöki korszak jöhessen az egyházkerület élén, azok jól számítottak: Kis János 34 éves hivatali idejét sem azelőtt, sem azóta nem múlta felül senki a Dunántúlon. A hosszú szolgálati idő azonban hagyományá vált Kis Jánostól kezdve: az 1848–49-es forradalommal megszakított Haubner-éra után 1866 és 1948 között mindössze három püspökre volt az egyházkerületnek. Kis János egy politika- és egyháztörténetileg is viszonylag békés korszakban lehetőséget kapott arra, hogy konszolidálja egyházkerülete működését.

HITETLEN PÜSPÖK? KIS JÁNOS TEOLÓGIAI ARCÉLE

Kis János visszaemlékezéseiben megkapó őszinteséggel írt hitbéli kétségeiről, melyek göttingeni és jénai tanulmányai alatt fogták el, elsősorban a francia forradalom híreinek hatására.

Minden gondolkodó s igazságkereső ember életében van oly időszak, melyben meggyőződéseit tisztába akarván hozni, kissebb vagy nagyobb mértékben kétségekkel küszködik. Ezen időszak nálam épen ekkor jelene meg, még pedig igen kemény ostromlással [...]. Számos uralkodó véleményeket s vallási szertartásokat a babonák közé számláltam, s képzelődésemben már bölcs valék.²³

²² KERTÉSZ Botond, *Békeidők küzdelmei: Szeberényi Gusztáv Adolf élete* (Békéscsaba: Szeberényi Gusztáv Adolf Evangélikus Gimnázium, 2014), 9–11.

²³ Kis, *Emlékezései...*, 150.

Amikor Kis hazatéréséről számolt be, ismét megemlékezett arról, hogy milyen kétségek gyötörték nemcsak az egyházi tanításokat, de a társadalmi rendet illetően is: „A szomorító s kivált a vallási üldözéseket s köznép nyomorgatását tárgyazó gondolatok s tépelődések nagyon erős gyökereket vertek bennem. Minden tornyas templom vallási fanatismust, minden kastély zsarnokságot juttata eszembe.”²⁴ Isten létezése iránti kétségei csak győri tanári munkássága során jutottak nyugvópontra:

[K]ülönösen az isten létéről tökélyes meggyőződés kívánása sok nyughatatlanságot okozott. Megnyugtatót keresvén viszont az elméleti bölcselekedéshez folyamodám. Abban akkor Kant ült a királyi széken, míg ezt rövid idő alatt egymás után többen el nem foglalták. Sokakkal együtt én is tehetségemhez képest igyekeztem annak okoskodásai által minden kétségeimből egészen kivergődni.²⁵

Mi is volt az az „elméleti bölcselekedés”, amely segítségével „az isten létéről tökélyes meggyőződéshez” akart eljutni Kis János? Ehhez a német felvilágosodás filozófiai irányait kell jobban megismernünk. A „felvilágosodás” fogalma az elmúlt 130 év magyar protestáns egyházi szóhasználatában differenciálatlanul összefonódott a racionalizmussal, deizmussal, ateizmussal, hitetlenséggel. A 18. század végén németországi egyetemeken tanult Kis János a német felvilágosodás filozófiájával közvetlenül ismerkedett meg, számára ez a szellemi mozgalom nem feltétlenül a kinyilatkoztatást elvető racionalizmust, még kevésbé a harcos egyházkritikát jelentette. A felvilágosodás filozófiájának egyik alapkérdése éppen a teodícea, azaz Isten létének, mindenhatóságának és jóságának igazolása volt. Ez részben apológiát – azaz hitvédelmet –, részben pedig metafizikai gondolkodást, „spekulációt” jelentett. A Christian Wolff és Gottfried Wilhelm Leibniz filozófiájában kicsúcsosodó metafizikai gondolkodás ugyan megpróbálta racionálisan bizonyítani Isten létezését, de a nyomdokaikon haladó Immanuel Kant kétségbe vonta érvelésüket: „A legfőbb lény fogalma számos vonatkozásban igen hasznos idea, de éppen azért, mert csupán idea, nem teszi lehetővé, hogy egyedül reá támaszkodva kibővítsük arra vonatkozó ismereteinket, hogy mi létezik. [...] ezért hiába hízelgett magának a hírneves Leibniz azzal, hogy a priori úton belátta egy ily magasztos, ideális lény lehetőségét, ez távolról sem sikerült neki.”²⁶ Franz Christian Boll (1776–1818) neubrandenburgi

²⁴ Uo., 154.

²⁵ Uo., 182.

²⁶ Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *Teodícea és tények: A német felvilágosodás filozófiai profilja*, ford. BOROS Gábor és SIMON József, *A filozófia útjai 10* (Budapest: L'Harmattan Kiadó – Német-Magyar Filozófiai Társaság, 2011), 12–34.

(Mecklenburg) lelkész eredetileg 1809-ben megjelent műve a vallástalanság okairól,²⁷ melyet Kis János lefordított, ugyan nagy tisztelettel írt Kantról és hitét, valóságát sem kérdőjelezte meg, de rámutatott, hogy az sokak számára ürügyet jelentett a hittől és az egyháztól való elfordulásra.

Kant' követői vagy inkább majmai a' sok hiába való szőrszál hasogatások által napról napra jobban elsoványították a' vallást, úgy, hogy az utóbb tsak abstraktiókból álló tsontá és bőrré lett, a' szívnek tsak nem semmi foglalatosságot nem adott, 's következetesképen maga eránt buzgóságot gerjeszteni sem tudott [...]. Ez által a' vallás számtalanokra nézve olyan levegői épületté vált, mellyben senki nem lakhatott, s' az élet szélvészsei 's fergetegei ellen oltalmat nem találhatott.²⁸

Ez az Istent-kereső, az ész és a tapasztalat segítségével minden kétséget kizáróan bizonyítani igyekvő, azonban sok kételyt ébresztő filozófia Kis János számára is zsákutcát jelentett. A nyugalmat és bizonyosságot Kis János más úton találta meg. Visszaemlékezéseiben ezt olvashatjuk:

[E]gyszersmind életem főtörvényévé tevém egyfelül a boldogságot az istenség, a haza, a szülék és háznép s a barátok iránti kötelességeknek mennél hűségesebb teljesítésében keresni, másfelől ezen kötelességek teljesítésében Muzáron philosophiáját követni: [...]

Örömet a dolgok szebb felét vizsgálja;
Bölcs szívvel megnyugszik akarmi találja;
Nem fessegeti azt, a mit az istenek
Sötét éjszakába kegyesen rejtenek
Az alsó világon élő jámborokra.²⁹

²⁷ Franz Christian BOLL, *Von dem Verfall und der Wiederherstellung der Religiosität: Mit besonderer Hinsicht auf das protestantische Deutschland: Ein Versuch einer gründlichen und allseitigen Behandlung dieses wichtigen Gegenstandes: Erster Theil* (Neustrelitz: Ferdinand Albanus, 1809).

²⁸ KIS, *A vallástalanságról...*, 100–101.

²⁹ KIS, *Emlékezései...*, 183.

A német felvilágosodás nemcsak a metafizikai istenkeresés „elméleti bölcsekedését” nyújtotta, hanem a metafizikát elhagyva, a tapasztalat és a ráció útján járva az élet gyakorlati kérdéseinek megoldásához is adott útmutatót. A populárfilozófiával Kis János is találkozott, annak tanításai visszaköszönnek szövegeiben.³⁰ A német felvilágosodásról szóló kortárs szakmunka egy szemléletes, és a korszakban is ismert képpel foglalja össze ennek lényegét:

A spekulációnak azokba a magaslataiba, melyeket Leibniz és Kant elértek, egyáltalán nem emelkedhettek fel az olyan tanítások, amelyek közvetlenül a gyakorlatban kívántak hatni. A gyakorlati embereknek síkságra van szükségük. Nem hatolnak a magasba vagy a mélységbe, hogy gyakorlatuk feltételeit metafizikáikig levezessék vagy megalapozzák. A spekuláció olyan dimenzió, amely keresztbe fekszik a praxisra irányultságnak. Minél mélyebbre vagy magasabbra jutott a spekuláció, annál jobban eltávolodott a gyakorlati útmutatások arany középpútjától.³¹

A Kis János által „felfedezett” Berzsenyi Dániel által is ismert és követett populárfilozófia jellemzői közül hármat érdemes kiemelni: egyrészt nagy hangsúlyt helyez a tanításra, a képzésre, a gondolkodásra nevelésre.³² Ezek Kis János számára is fontos értékek voltak: talán elég csak arra utalnunk, hogy a lelkészeket publikációiban, és körleveleiben is rendszeresen „lelki tanítóknak” nevezi. Ez a szemlélet, a képzés, a tanítás fontossága a populárfilozófia mellett a lutheri tradícióból is levezethető, és egészen a 20. század közepéig élő maradt az evangélikus egyházban.³³ A populárfilozófia kritikussai e gondolkodásmód eklekticizmusát is kifogásolták. Az eklektika ebben az értelmezésben a tapasztalatok gazdagságának tudomásulvételét jelenti, ideértve a hagyományok, a „történeti tapasztalatok” megismerését is.³⁴ A Kis Jánostól sokszor idézett önvallomás – „s én a tudományok mezején csak sétálva virágokat szedegető lettem”³⁵ – nem feltétlenül

³⁰ Kis János és a populárfilozófia kapcsolatára már VADERNA Gábor is felhívta a figyelmet. VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedében* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 329.

³¹ SCHMIDT-BIGGEMANN, *Teodícea...*, 35.

³² FÓRIZS Gergely, *„Álpeseken Álpesek emelkednek”: A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben, Klasszikusok* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 55–58.

³³ Szeberényi Gusztáv bányakerületi püspök az 1881-ben elmondott püspöki székfoglalójában nevezte „tanító egyháznak” az evangélikus egyházat. KERTÉSZ, *Békeidők...*, 93. Ordass Lajos püspök 1948-ban az iskolák államosítása miatt fordult szembe az államhatalommal.

³⁴ SCHMIDT-BIGGEMANN, *Teodícea...*, 37–38.

³⁵ KIS, *Emlékezései...*, 502.

lekicsinylő önértékelés, hanem ennek az eklektikának a felvállalása. A németországi tanulmányaira visszaemlékező Kis János teológiai értelemben is utalt erre az eklekticizmusra, amikor kiemelte, hogy a bibliamagyarázat, antik irodalom, filozófia mellett az egyháztörténelmet tanulta.³⁶ A történelem számára a régi korok tapasztalatait jelentette. A populárfilozófia mindenekelőtt morálfilozófia volt. E filozófia számára a morál a minden emberben meglévő erény életre hívását, és a mindennapi életre való alkalmazását jelentette.³⁷ Nem „üres moralizálás”, mint ahogyan 20–21. századi egyházi kritikusai megfogalmazzák, hanem komoly fegyelmet és figyelmet igénylő életprogram.

Kis János visszaemlékezéseiben még egy helyen beszél hitéről, amikor leírja találkozását Matkovich Pál kerületi felügyelővel peregrinációs útja után. Matkovich ekkor, mint „nagy orthodox nagyon szigorúan megvizsgálja.” Az „ortodox” jelző ebben az összefüggésben annyit jelent, hogy a hitvallási iratokban megfogalmazott egyházi tanításhoz szigorúan ragaszkodott Matkovich. Kis ennél az epizódnál, mint harcos és szilárd „neológus” jelent meg, aki az „újabb theológusok újsági viselkedéseit” megvédte a tekintélyes világi vezető előtt.³⁸

Hogy kik voltak azok az „újabb theológusok”, akik neológus irányba befolyásolták Kis Jánost, arról a visszaemlékezésekből értesülhetünk.³⁹ Göttingeni és jénai professzorai közül kilencet emelt ki név szerint is, mint akik nagy hatással voltak rá – hatan közülük teológiát, illetve filozófiát tanítottak. Valamennyien „neológusok” voltak (bár ezt a fogalmat a teológiában nem használjuk), de kétféle teológiai irányhoz tartoztak. Kis göttingeni teológiaprofesszorai a szupranaturalizmus teológiai irányát képviselték. Ez a pietizmus talaján fogant, és a racionalizmus térhódításának, illetve Kant filozófiájának hatására létrejött teológiai irányzat teret engedett a racionalizmusnak, a keresztyén tanítás hangsúlyát a morális mondanivalóra helyezte, de ezzel együtt nem vonta kétségbe a Szentírás hitelességét, azaz a kinyilatkoztatás jelentőségét.⁴⁰ Morális irányultsága rokon a fent már bemutatott populárfilozófiával. Johann Gottfried Eichhorn (1752–1827) 1788-tól az újabb kori irodalom- és politikátörténet professzora volt Göttingenben. 1780 és 1783 között jelent meg bibliakritikai műve, a *Historisch-kritische Ein-*

³⁶ Uo., 146.

³⁷ FÓRIZS, *Álpeseken...*, 65–67.

³⁸ KIS, *Emlékezései...*, 158.

³⁹ Uo., 125–127, 140–142.

⁴⁰ FIZELY Ödön, „A német racionalizmus”, *Theologiai Szaklap* 16, 3. sz. (1918): 70–71.

*leitung in das Alte Testament [Történetkritikai bevezetés az Ószövetségbe].*⁴¹ Gottlieb Jakob Planck (1751–1833) Stuttgartban született és a korábbi pietizmus egyik fellegvárának számító Tübingenben tanult. 1784-től volt az egyháztörténet professzora Göttingenben. Hatkötetes protestáns dogmatikatörténete 1781 és 1800 között jelent meg *Geschichte der Entstehung, der Veränderungen und der Bildung des protestantischen Lehrbegriffs [A protestáns tanítás keletkezésének, változásának és alakulásának története]* címmel.⁴² Ludwig Timotheus Spittler (1752–1810) Planckhoz hasonlóan a tübingeni egyetem diákja volt, 1778 és 1797 között tanított Göttingenben egyháztörténetet.⁴³

Kis János jénai professzorai a racionális teológia reprezentánsai voltak. A teológiai racionalizmus nemcsak a történeti hitvallások, de a *Biblia* tekintélyét is megkérdőjelezte. Meggyőződése szerint az igaz vallásosság csak a józan ész határain belül lehetséges – amennyiben ennek a Szentírás ellentmond, úgy a vallás tekintetében is a rációé az elsőbbség.⁴⁴ Heinrich Eberhard Gottlob Paulus (1761–1851) 1793-tól volt teológiaprofesszor a jénai egyetemen, az egyik leghatározottabb képviselője volt a racionális teológiának.⁴⁵ Johann Jakob Griesbach (1745–1812) 1775-től volt az újtestamentum professzora Jénában. 1774–75-ben adta ki az újtestamentum kritikai szövegkiadását és alapozta meg ezzel a történeti bibliakritikát.⁴⁶ Carl Leonhard Reinhold (1757–1823) 1787-től volt a filozófia professzora Jénában. Posztkantiánus filozófiája a racionalizmus irányába vitte tovább Kant gondolatait.⁴⁷

Kis János visszaemlékezéseiben valamennyi fent említett tanárára nagy megbecsüléssel emlékezett vissza – ennek alapján feltételezhetjük, hogy előadásai egész élete során meghatározták teológiai látásmódját. Gondolkodásmódja a szupranaturális teológiához állhatott közelebb az alapján, ahogy visszaemlékezéseiben németországi egyetemi tanulmányairól írt:

⁴¹ Friedrich Wilhelm BAUTZ, „Eichhorn, Johann Gottfried”, in *Biografisch-Bibliografisches Kirchenlexikon*, 2. unveränderte Auflage, Hrsg. von Friedrich Wilhelm BAUTZ (Hamn: Verlag Traugott Bautz, 1990), 1:1477–1478.

⁴² Jonas SCHMIDT, „Planck, Gottlieb Jacob”, in *Biografisch-Bibliografisches Kirchenlexikon*, Hrsg. von Friedrich Wilhelm BAUTZ, 1–42. Band (Herzberg: Verlag Traugott Bautz, 1990–2021), 7:705–710.

⁴³ Hermann EHMER, „Spittler, Ludwig Timotheus (von)”, in *uo.*, 10:1037–1039.

⁴⁴ FIZELY, „A német racionalizmus”, 71–73.

⁴⁵ Wolfgang SCHENK, „Paulus, Heinrich Eberhard Gottlob”, in *Biografisch-Bibliografisches Kirchenlexikon*, 7:96–102.

⁴⁶ Friedrich Wilhelm BAUTZ, „Griesbach, Johann Jakob”, in *uo.*, 2:350–351.

⁴⁷ Carl PRANTL, „Carl Leonhard Reinhold”, in *uo.*, 7:1555–1558.

Hogy az első tekintetben a szentírás magyarázatát s az egyházi történet-írást, a bölcselkedést s a régi görög és római literaturát tevém szorgalmam főtárgyává, azt most is jóvá hagyom. Mert a keresztyén hit s erkölcs tudomány legszerencsésebben a jól értett szentíráson alapul; az egyházi történetek mutatják meg mikor és mint támadtak a vallásbeli különböző hitágazatok; a bölcselkedésnek kell minden tudományos foglalkozásban még a keresztyén hitnek az okossággal összehasonlításában is oktatónak lenni.⁴⁸

Azaz a teológia és a hit alapja a *Biblia*, azonban a keresztyén hitet és az „okosságot” össze kell egyeztetni. Kis Jánosnak szupranaturalizmus felé való tájékozódását mutatja az az adat is, amelyet Székács József visszaemlékezéseiből ismerünk. Kis János az 1826 és 1829 között Sopronban tanuló Székácsot Franz Volkmar Reinhard (1753–1812) prédikációi alapján gyakoroltatta az igehirdetésben.⁴⁹ Reinhard a szupranaturalista teológia korai képviselője volt, prédikációi 1815 és 1821 között 42 kötetben jelentek meg.⁵⁰

Az, hogy Kis János végül három év tanári munka után a lelkészi pálya mellett döntött, nem missziói elhivatottságból fakadt, hanem a tudatos karrierépítéssel függött össze. Visszaemlékezéseiben teljes terjedelemben közölte egy ismeretlen barátjának írott levelét arról, hogy miért hagyta ott a tanári pályát. Bár szerette munkáját, és meg is becsülték, félt a „kiégéstől”, azaz, hogy idős korára a pedagógiai pálya már nem fog számára (és tanítványai számára) örömet, sikerélményt nyújtani. „Hogy az ily nyomasztó szerencsétlenségnek, melyben nem egy élemedett Mentort látunk sinlődni, elejét vehessem, másíthatlan feltételem a professorságot a vele rokon, de könnyebb predikátorsággal felcserélni, még pedig mihelyt lehet, mert még most könnyebben tehetek reá szert s könnyebben beletanulhatok.”⁵¹ A 19. századi evangélikus egyházban a lelkészi pályának jóval nagyobb volt az erkölcsi és anyagi megbecsülése, mint a tanárinak. Kis Jánost a pályamódosításban hitének megrendülése ekkor már nem gátolta. „Abból a tévelygésből ugyan, mely szerint a franczia és egyéb deisták velem a vallást csak köznépet fékező zabola gyanánt nézették, már ekkor a józanabb gondolkozás egészen kigyógyított”⁵² – írta visszaemlékezéseiben. A lelkészi hivataltól azért

⁴⁸ Kis, *Emlékezései...*, 146.

⁴⁹ Székács, *Visszaemlékezései*, 47.

⁵⁰ Susanne SIEBERT, „Reinhard, Franz Volkmar” in *Biografisch-Bibliografisches Kirchenlexikon*, 7:1534–1537.

⁵¹ Kis, *Emlékezései...*, 187–188.

⁵² Uo., 188.

húzódózott sokáig, mert félt, hogy „rossz társaságba” kerül. Visszaemlékezései szerint sokat kellett győzködnie arról magát, hogy a sok, hivatására méltatlan lelkes jelenléte a pályán – protestánsok és katolikusok egyaránt – még nem jelenti azt, hogy a papi hivatás megvetendő lenne.

Kis János a püspökségéről írt visszaemlékezéseiben egyáltalán nem írt teológiai, hitbeli meggyőződéséről. Hogy erről valami fogalmunk lehessen, megnéztük két olyan egyházirodalmi írását, amelyet megválasztása után három évvel adott ki. Mindkettő fordítás: az egyik Franz Christian Boll már idézett műve a vallástalanság okairól,⁵³ a másik a címe szerint Luther kiskátéjának magyarázatos kiadása, amelyet Herder készített.⁵⁴ Ez utóbbi munka több kiadást is megért, utoljára 1860-ban jelent meg – a Kis János-féle fordításnak is ismerjük több kiadását.

E tanulmány keretében nem volt alkalmunk arra, hogy a fordítást az eredetivel összevessük, pedig különösen Boll munkája kapcsán érdemes lenne. Boll ugyanis már egy új teológiai irányzat, a pietizmust újra felfedező ébredési teológia képviselője volt. Kis János által lefordított munkája – az eredeti alcímének megfelelően („Ein Versuch”) – problémafelvetés, arra nem válaszol, hogy hogyan is lehetne a vallásosságot megújítani. Boll legismertebb írása ennek a brosúrának a második, 1810-ben megjelent kötete, s éppen ez a munka adja meg a választ a kérdésre, azaz tesz a vallási buzgóság újraélesztésére is javaslatokat. Csak feltételezésünk lehet arról, hogy Kis miért nem fordította le ezt az írást is – talán teológiai iránya állt tőle túlságosan távol.

A Kis János által magánkiadásban megjelentetett és Matkovich Pálnak ajánlott munka fő mondanivalója szerint a vallásosság hanyatlása annak következménye, hogy elcsitulak a felekezeti küzdelmek, elmúltak a vallásháborúk, és a harcos apológia eltűnésével a vallás iránti érdeklődés is csökkent. Ezt nem tartja feltétlenül káros fejleménynek, hiszen az ilyen vallásosság messze volt a keresztyénség valódi lényegétől. Azt is pozitívan ítélte meg, hogy a vallásosság korábbi legfőbb mozgatórugója, az isteni haragtól és a papi rendtől való babonás félelem visszaszorult. Azt azonban már sajnálattal állapította meg, hogy helyette nem alakult ki egy valódi, pozitív, az egész életet átható vallásosság.

Boll a felvilágosodást is erős kritikával mutatta be.

⁵³ Kis, *A vallástalanságról...*

⁵⁴ Kis, *Luther' kis katekhizmusának...* A fordítás eredetije: *LUTHERS Katechismus: Mit einer katechetischen Erklärung zum Gebrauch der Schulen*, von Johann Gottfried HERDER, Generalsuperintendent des Herzogthums Weimar (Jena: Göpferdt, 1800).

[A]ki tudósabb volt, vagy tudósabbnak akart látszani, az leginkább az Angliában gyakoroltatott fegyvereket, a' filozófiából és históriából vett okoskodásokat fordította a' keresztyén vallás ellen. A' ki mély tudománnyal nem birt, 's még is a' szabad gondolkodás' ditsőségére vágyott 's megvilágosodottnak akart tartatni, az Voltaire és Diderot részére állott.⁵⁵

A francia felvilágosodás filozófiájáról egy kortárs magyar katolikus pap, Simon Máté pécsi papnöveldei tanár véleménye, ha lehet, még ennél is lesújtóbb volt:

Tudom tudom, meg-fordúlnak te közötted-is ájtatos Nép! némelly esze fordúlt meg-világosodottak, a' kikre a' Frantzia rüh, kosz, pokol-var, Volter, Baile, Ruszó, reájok ragadott; kik ez ellen a' Tudomány ellen Kígyót, Békát kiáltanak; kik ezt merő költeménynek, Mesének ugatják; kik erről leg-gyalázatosabban írni, szóllani nem áltolanak, de minden fontos ok nélkül, minden igaz fundamentom nélkül; merő kérdésekben, tsúfolódásokbann, ellen vetésekben áll minden beszédjek, minden írássok minden böltselkedések.⁵⁶

A két vélemény nemcsak a francia felvilágosodás elítélésében cseng össze, hanem abban is, hogy ezt a fajta egyházkritikát merőben tudománytalanak, ostobának tartják. A német filozófiáról jobb véleménye volt Bollnak, illetve Kis Jánosnak. Kant nézeteit nem kárhoztatta, de követői felé már kritikát is megfogalmazott. „De tsak hamar származtak az ő oskolájából olyan ostromlók, a' kik mindent le-akartak rontani, 's az okosságnak a' hit dolgában való jusait olly nagy tűzzel 's olly kevélyen kívánták vissza, 's olly erőszakosan és vigyázatlanúl zúztak össze minden elébberit, hogy lehetetlen volt miattok sokaknak meg nem botránkozni, 's hitekben meg nem zavarodni.”⁵⁷

Boll munkájával ellentétben a Herder-féle káté a teológiai racionalizmus szellemében fogant. Luther először 1529-ben megjelent kiskatéja a reformátor egyik legnépszerűbb munkája, az evangélikus vallásoktatás alapműve, tágabb értelemben a hitvallási iratokhoz – az evangélikus egyház tanításait összefoglaló teológiai munkák – tartozik. Herder és nyomában Kis János munkája azonban gyakorlatilag csak címében és felépítésében követi Luther klasszikusát. A hasonlóság kimerül

⁵⁵ Kis, *A vallástalanságról...*, 88.

⁵⁶ Idézi: VADERNA Gábor, „A katolikus egyházi értelmiség dilemmái a modernitás indulásakor: Az egyházalapító eposzok példája”, in *Katolikus egyházi társadalom a 19. században*, szerk. CSIBI Norbert, FORGÓ András és GÖZSY Zoltán, Pécsi Egyháztörténeti Műhely 13, 433–463 (Pécs: META Egyesület, 2021), 435–436.

⁵⁷ Kis, *A vallástalanságról...*, 99.

abban, hogy a kiskáté felépítésének megfelelően a tíz parancsolat, az apostoli hitvallás, a Miatyánk, a keresztség, a gyónás és az úrvacsora magyarázatát adja. Míg Luther munkája valóban „kicsi”, azaz egy egyszerű, rövid válaszokat tartalmazó, kívülről megtanulható füzet, addig Herder munkája jóval hosszabb, egy-egy szakaszt több kérdésben fejt ki. Kis János az egyes fejezetek végén – hasonlóan a konfirmációs kátékhoz – énekekre is javaslatokat tett a győri énekeskönyv szerint.

A könyv előszavában használati utasítást kapunk Kis Jánostól. Tanítóknak, lelkeseknek és szülőknak egyaránt ajánlotta a munkát, amit azonban bemagoltatás helyett inkább többször felolvasva és elmagyarázva kell a gyerekekkel megértetni. „De Luther’ Katechismusát érteni kell; ezért jelenik meg ezen magyarázat.”⁵⁸ A cím és az előszó ígéretével szemben azonban nem egy magyarázatot, hanem egy teljesen új kátét adott ki Herder. Luther kátéját mindössze négy helyen idézi a munka.

Luther kiskátéja nem véltlenül lett hitvallási irat. A lutheri teológia rövid összefoglalója, amelynek központjában a kegyelem, a megváltás, Isten ígéjének mindenek felett való tekintélye áll. Herder kátéjában feltűnő, hogy bár bőséggel vannak benne bibliai hivatkozások is, a legtöbbet a protestáns kánon szerint apokrifnak tekintett könyveket (Tóbiás, Sirák) idézi. Ezek éppen azért kerültek ki a kánonból, mert Luther megítélése szerint a kegyelem helyett a jócselekedetekre, azaz a moralításra helyezik a hangsúlyt. A Herder-féle káté elsősorban morális útmutatásokat ad, a mindennapi jó keresztyén életre helyezi a hangsúlyt, és ehhez az említett apokrif iratok ígéi adnak világos útmutatást.

A káté alapos elemzésére itt nincsen terünk (és mint legnagyobb részt teológiai probléma, ezért hivatottnak sem tekintjük rá magunkat), ezért csak egy részt emelünk ki, amely egyértelműen tükrözi Luther és Herder művének alapvető különbségét. Luther a hiszekegy második hitágazatát (Hiszek a Jézus Krisztusban...) a kiskátéban a következőképpen magyarázta:

Hiszem, hogy Jézus Krisztus – az Atyától öröktől fogva született valóságos Isten és a Szűz Máriától született valóságos ember – az én URAM, aki engem elveszett és megítélt embert megváltott: minden büntől, a haláltól és az ördög hatalmából megszabadított és magáévá tett, nem arannyal, sem ezüsttel, hanem szent és drága vérével, ártatlan szenvedésével és halálával, hogy egészen az Övé legyek, az Ő országában Ő alatta éljek és Őt szolgáljam örök igazságban, ártatlanságban és boldogságban, mert Ő feltámadt a halálból, él és uralkodik örökké. Ez így igaz!⁵⁹

⁵⁸ Kis, *Luther’ kis katechismusának...*, 3.

⁵⁹ Dr. LUTHER Márton, *Kis Kátéja* (Budapest: Luther Kiadó, 2010), 27.

Az említett négy hely közül ez az egyik, ahol Herder idézi Luthert, de csak részben: „Hiszem, hogy a’ Jézus Krisztus én Uram légyen ’s a’ t. hogy egészen ő tulajdona legyek, és az ő országában ő általa éljek és ő néki szolgáljak örökkén való igazságban, ártatlanságban és boldogságban.”⁶⁰ A második hitágazatot Herder kátéja három fejezetben, 95 kérdésben, 17 oldalban dolgozta fel.⁶¹ Luther mondanivalóját a második, a megváltásról szóló fejezet tartalmazza. E rész előtt helyet kap Jézus életének és működésének ismertetése, ezen belül pedig a példázatok összefoglalása, értelmezése is. A példázatokot mint erkölcsi tanításokat írja le a káté: „Mitsoda tzelja volt Jézusnak mindenkor az ilyen példabeszédeknel? Mindenkor valamely kötelességet vagy hasznos igazságot akart előadni.”⁶² A példázatok értelmezése nem követte sem a lutheri, sem az egyházi, de még a bibliai hagyományt sem. A magvető példázatáról a következő kérdés-feleletet olvassuk: „Mitsoda példabeszédet mondott Jézus arról: hogy ámbár jó igyekezetünkben nem boldogulunk is mindenkor egészen, még is van annak mindenkor valami jó foganatja? A’ négyféle földről szólló példabeszédet. Mát. 13 1–9.”⁶³ A magvető példázata azon ritka példabeszédek közé tartozik, amelynek az evangéliumban olvashatjuk az „első kézből származó” jézusi magyarázatát (Mt 13,18–23). A példázat eszerint Isten igéjének hatásáról/hatástalanságáról szól. Herder teljesen új értelmet ad a történetnek, amikor az ember munkájának eredményességéről/eredménytelenségéről szóló biztatásként értelmezi azt. Az egyik lutheri alaptanítást (*sola scriptura* – egyedül a Szentírás által) megerősítő bibliai textus így válik utilitarista példabeszéddé Herder kátéjában.

KÍSÉRLETEK A PÜSPÖKI JOGKÖR TÁGÍTÁSÁRA

Kis János úgy vélte, hogy az egyház, a vallásosság válságban van. Nem véltelenül adta ki azt a kötetet három évvel megválasztása után a vallásosság hanyatlásáról, amelyet fent már idéztünk. Franz Christian Boll művének egyik lehangsúlyosabb gondolata, hogy a vallási buzgóság fellendítéséért legtöbbit a lelkészek tehetnek, akiknek helyre kell állítaniuk az egyháznak a reformáció óta hanyatló, és a felvilágosodás által még inkább megtépázott tekintélyét, hitelességét.

⁶⁰ Kis, *Luther’ kis katekhizmusának...*, 75.

⁶¹ Uo., 63–82.

⁶² Uo., 67.

⁶³ Uo., 67.

A' fő és közép renden levők' erköltsei, kivált a' Frantzia nemzet' kimíveltetése által, annyira megtsinosodtak minden Országokban, hogy egy bizonyos külső pallérozottság elmúlhatatlan tulajdonsággá lett mindeneknél, a' kik a' társalkodásban valamely tekintetet kívántak nyerni. Hol venné pedig az Egyházi személyeknek legnagyobb része ezen pallérozottságot? A' Nagyok' és Gazdagok' gyermekei nem igen adják magokat kivált a' Protestánsoknál az Egyházi hivatalra, mellyben a' tsekély jövedelem mellett sok, egyebeknek nem tilalmas, örömeket is fel kell áldozni.⁶⁴

Nemcsak a „külső pallérozottság”, de az alapvető műveltség, a tudomány világában való tájékozottság is hiányzik a lelkészek nagy részéből. „Hogy mind ezek a' környülállások a' vallástanítóknak' [ti. lelkészeknek] 's az által a' vallásnak tekintetét is kivált a' főbb rendűek előtt igen kissebbitik, az minden bizonyítás nélkül is szembe tűnő.”⁶⁵

Kis János első dolga volt püspökként tenni valamit azért, hogy a lelkészi hivatal tekintélyét erősítse. Visszaemlékezéseiben is írt arról, hogy ennek lehetőségét a püspök lelkészjelölési jogának gyakorlásában látta. „Én eleintén ezen úgy nevezett kandidálási jogot nagyon hasznosnak tartottam, úgy vélekedvén, hogy ez jó mód lesz a gyülekezetek szabad választását illő határok között tartani, s az érdemesebb egyéneket előmozdítás által jutalmazni.”⁶⁶ 1812-ben írott körlevelében felhozott indokok a püspöki lelkészjelölési jogának megokolására nagyon hasonlítanak arra, amit a választalanságról írt könyvben olvashattak később az egyházkerület lelkészei is.

Közönséges panasz az, hogy az egyházi személyek tekintete igen alá szállott, és naponként alább száll. Mélyen meg lévén a felől győzetteve, hogy ez mind egyéb okokra nézve, mind különösen azért is káros, minthogy az emberek legnagyobb része előtt a Vallás eránt való tisztelet nagy részt attol a tekintettől függ mellyben annak szolgálai vagynak: egész erőmből azon vagyok, hogy az említett fogatkozást, amennyire lehet, orvosolhassam.⁶⁷

Az egyház szolgálainak lelkiismeretessége, szorgalma, műveltsége, viselkedése azért is fontos, mert sem világi hatalmuk, sem pedig anyagi lehetőségük nincsen arra, hogy a rájuk bízottakat irányítsák. A jelölési jogot Kis János kizárólagosan és széleskörűen értelmezte püspökké választása után:

⁶⁴ Kis, *A választalanságról...*, 59.

⁶⁵ Uo., 61.

⁶⁶ Kis, *Emlékezései...*, 609–610.

⁶⁷ „Kis János körlevele a dunántúli egyházkerület lelkészeinek és tanítóinak, Sopron, 1812. szeptember 7.”, EOL, Dunántúl, 24. doboz.

A Prédikátorságra való Candidálás egyedül és mindenkor a Superintendens jussa és terhe legyen [...]. Mesterek Candidállása a Seniorokat illeti, úgy mindazáltal, hogy azok a Superintendens által netalán előre proiectált Subiectumokra [ajánlott személyekre] különös figyelemmel lenni tartozzanak [...]. Egyedül ezáltal lehet a hívóknak szabad kényeket, melly az illendő határoknak által hágására olly igen hajlandó, valamennyire zabolában tartani.⁶⁸

A gyülekezetekhez írt levél egyenes őszinteséggel szól arról, amit később a visszaemlékezésekben is olvashatunk, hogy a jelölés jogának fenntartásával Kis János lelkészek előmenetelét szerette volna minél hatásosabban befolyásolni: „egyedül ezen az úton lehet az Érdemesebbeket illendőképpen előlmozdítottatni, 's az által mind nékik, mind Egyebeknek a Hivatalbéli Hűségre, Szorgalmatosságra s buzgóságra hathatós ösztönt adni.”⁶⁹

Kis Jánosnak már 1812-ben meg kellett küzdenie a kandidálás jogának érvényesítéséért. Visszaemlékezésében is kiemelten tárgyalta a kőszegi gyülekezet lelkészválasztását 1812-ben. Egy bizonyos Adam Wirsing nevű németországi lelkészt hívtak meg a gyülekezetbe második lelkésznek az esperesség és az egyházkerület jóváhagyása nélkül. Adam Wirsingről később kiderült, hogy komoly „előélete” volt; ausztriai gyülekezetekből már korábban elbocsátották botrányos élete miatt. A kőszegi gyülekezet hamar meghasonlott, egy része a lelkész menesztését, másik része – köztük a gyülekezet felügyelője – a maradását akarta. A püspök egészen a helytartótanácsig vitte az ügyet, és végül elérte Wirsing menesztését – ez ügyben még az egyházkerületi felügyelővel való konfliktust is vállalta.⁷⁰ A neki írott levélben számolt be arról, hogy a kőszegiekkel szembeni fellépésének elvi okai is vannak: „De azon könyörögnöm kell Nagyságodnak, ne méltóztassék tőlem kivánni, hogy a dolog folytatásán felhagyjak, amit elébbeni s kivált utolsó levelemből is láthatta Nagyságod, nem tehetek, ha tsak meggyőződésemen erőszakot tenni, a közönséges megbotránkozással nem gondolni, s a Superintendensi hivatal tekintetén érzékeny sérelmet ejteni nem akarok.”⁷¹ Az új és fiatal püspöknek tehát meg kellett alapoznia tekintélyét, hogy a lelkészjelölési jogot érvényesíthesse.

Bármennyire is szerette volna Kis János a kandidálás gyakorlatát a gyülekezetek lelkészválasztási joga fölé, vagy legalább azzal egyenrangúvá tenni, ez végül

⁶⁸ „Kis János körlevele a dunántúli egyházkerület lelkészeinek és tanítóinak, Sopron, 1812. szeptember 7.”, EOL, Dunántúl, 24. doboz.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Kis, *Emlékezései...*, 646–653.

⁷¹ „Kis János Matkovich Pálnak, Sopron, 1812. szeptember 12. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 106–107.

nem sikerült. Visszaemlékezésében így írt erről: „De rövid idő múlva nagyon bajos feladatnak találtam az említett jognak a gyülekezetek választási szabadságával megegyezőleg s lelkiesméretesen gyakorlását.”⁷² A fordulópontot az a tolna–baranya–somogyi esperességből érkezett panasz jelentette, amelyről Kis János visszaemlékezéseiben is beszámolt az érintett egyházmegye megnevezése nélkül. Tíz évvel beiktatása után, 1822-ben néhány tekintélyes Tolna megyei lelkész kérte számon Kis Jánostól, hogy miért nem él határozottabban kandidálási jogával, és miért nem segíti korábban tett ígérete szerint a lelkészek előmenetelét jelöléseivel. Miért hagyja befolyásolni magát az „együgyű nép”, vagy az „Urak” által. Elsősorban azt sérelmezték, hogy rendszeresen jelöl egyházmegyén kívüli lelkészeket is a megüresedett parókiákra. Hogy mi minden változott tíz év alatt, az már Kis János válaszában első mondatából kiderült: „Az Ecclesiák választásbéli szabadsága, a’ Protestansok’ közönségesen vett Principiumai szerént szent jus, és csak annyiban lehet abban másnak befolyása, a’ mennyiben arra az Ecclesiák az ő Representánsaik által nékik engedelemet adnak.”⁷³ A vonatkozó törvényeket idézve Kis János odáig ment, hogy a gyülekezet kívánságát kell elsősorban figyelembe vennie a jelölések során, azt nem tagadhatja meg, ha törvényes akadálya nincsen a lelkészválasztásnak. Az 1812-ben még tágan, szinte korlátlanul értett kandidálási jog így vált tíz év alatt egy nagyon szűken értelmezett lehetőséggé.

Kis János visszaemlékezéseiben szentelt egy fejezetet az egyházkerület világi vezetőivel, felügyelőivel való viszonyának is. Bár mondanivalóját azzal kezdi, hogy „az úgynevezett világi és papi rend közötti ellenzékesség valamint a protestánsoknál hazánkban mindenütt úgy nálunk is divatozik, noha meggyőződés szerint kevesebbé mint sok más helyeken”⁷⁴ – vallomásából alapvetően harmonikus együttműködés képe bontakozik ki.

A visszaemlékezések szerint csak első vezetőtársával, Matkovich Pállal voltak jelentéktelen súrlódásai. Életrajza korábbi részeiben is többször kitért Matkovichsal való viszonyára, amiből tudjuk, hogy az nem volt mindig harmonikus.⁷⁵ Valóban nem lehetett könnyű helyzetben Kis János, mivel az 1781-től hivatalban lévő Matkovich hozzászólt ahhoz, hogy egyszemélyben irányítsa az egyházkerületet. 1796-tól kezdve egyértelműen az ő kezében volt az vezetés, az idős és a kerület

⁷² Kis, *Emlékezései...*, 610.

⁷³ „Kis János a Tolna–Baranya–Somogyi Egyházmegye néhány lelkészének, Sopron, 1822. július 28. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 176–179.

⁷⁴ Kis, *Emlékezései...*, 604.

⁷⁵ Uo., 158–159, 190–191, 222–223, 275–276.

központjától távol élő Nagy István gyakorlatban alig-alig tudott részt venni az ügyek intézésében. Matkovichcsal 12 évig kellett együttműködni Kis Jánosnak.

Matkovich elhunytá után, 1824-ben Káldy Jánost választották felügyelőnek, aki korai halála miatt csak két évig tölthette be tisztségét. 1825. június 8-án báró Podmaniczky Károlyt választották meg az egyházkerület felügyelőjének. Podmaniczky neve kilóg a dunántúli egyházkerületi felügyelők sorából – az ekkor már aszódi birtokán és pesti palotájában élő bárónak semmilyen kötődése nem volt az egyházkerülethez, ahol előtte és utána is valamely helyi birtokos nemesi család tagja töltötte be a felügyelői tisztséget. Valójában választást sem tartottak – azon a közgyűlésen, melyen a jelöltek nevét kellett volna nyilvánossá tenni, szavazás és jelölés nélkül, közfelkiáltással választották felügyelővé Podmaniczky Károlyt. A „cui prodest?” elve alapján azt feltételezzük, hogy Podmaniczky Kis János jelöltje lehetett. A helyi viszonyokat nem ismerő, a kerulettől távol élő, korábban magasabb egyházi tisztséget soha be nem töltő, azonban a társadalmi és tudományos életben ismert és aktív báróról⁷⁶ méltán feltételezhette Kis János, hogy a kerület ügyeinek intézésébe kevésbé fog belefolyani. Hogy miért éppen rá esett a választása, nem tudjuk. Eddig nem találtunk közvetlen kapcsolatot Kis János és Podmaniczky Károly között annak felügyelővé választása előtt. Kis János levélben értesítette Podmaniczkyt a megválasztásáról, amelyben így írt a remélt közös munkáról:

Azt az egyet még nem mulaszthatom el itten megjegyezni, hogy én, ki eddig is mind a' két boldogult Fő Inspectorainkkal egyetértésben és igaz tiszteletbéli össze-kapcsolatásban éltem, Nagyságod liberalis és tökéletesen Nemes gondolkodása, minden oldalú kimiveltetése, tiszta és megvilágosodott vallásossága, nagy tudománya, sok tapasztalása 's mindeneket megnyerő humanitása 's lebotsátkozó emberszeretet mellett, Gyülekezeteinket Nagyságoddal együtt kormányozni 's minden alkalmatossággal tselekedettel megbizonyítani igyekezem.⁷⁷

Visszaemlékezéseiben Kis János nagy szeretettel emlékezett meg Podmaniczky-ról: „Vele hivatalbeli összeköttetésem annál szebb örömeket ígért, minthogy tudományszeretése bennem is rokonszenvet talált. S ezen örömeket nem is zavarta meg semmi egyenetlenség”.⁷⁸

⁷⁶ GURKA Dezső, „Egy magyar bányatanácsos vándorévei: Báró Podmaniczky Károly jénai és freibergeri tanulmányútjának kora romantikus konnotációi”, *Magyar Tudomány* 169, 3. sz. (2008): 334–342.

⁷⁷ „Kis János Podmaniczky Károlynak, Sopron, 1825. június 14. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 230–231.

⁷⁸ Kis, *Emlékezései...*, 608.

Podmaniczky Károly halála után Matkovich Pál fia, Matkovich István lett az egyházkerületi felügyelő, akinek szolgálata túlélte Kis Jánost. Mint élő és aktív munkatársáról, nagyon pozitívan írt róla a visszaemlékezéseiben: „kivel már fiatalkori barátság kapcsolt össze, s ki iránt esmeretes jeles érdemei mellett nem lehet más óhajtásom, mint az, hogy soká forgathassa egyházunk kormányát, s hogy valamíg élek, velem nemcsak oly szép egyetértésben maradjon, mint eddig volt, hanem irántam mindig oly jó indulattal is viseltessék, mint eddig viseltett.”⁷⁹ Feltételezhetjük, hogy Kis János e megjegyzése inkább volt diplomatikus, mint őszinte. Matkovich 1835-ös megválasztását ugyanis Kis János igyekezett megakadályozni. Az általa több alkalommal elítélt korteskedés eszközához nyúlt és elküldte Tatay Imre, a Tolna-Baranya-Somogyi egyházmegye esperese hozzáírott levelének egy részletét az esperesekhez: „Hanem én úgy gondolkoztam hogy Méltóságos Matkovich István, ki a múlt választásban elkerültetett s az olta Septemviri főbb méltóságra is emeltetett, ez alább való hivatalt el sem vállalja, már most egyedül méltóságos Gosztonyi Miklós Úrhoz, a Királyi Tábla Referens Assessorához ragaszkodjunk most, s utóbb a valóságos választásban minden Ekleziási egyenesen arra voksoljanak.”⁸⁰ Kis János korteskedése nem járt sikerrel, Gosztonyit a gyülekezetek még csak nem is jelölték, ő maga kandidálta püspöki jogánál fogva, de a választást Matkovich nyerte, aki a hivatalt el is vállalta és 1848-ig betöltötte.

Mint láttuk, a lelkészjelölési jog aktív gyakorlása nehézségekbe ütközött, ez az eszköz nem vált alkalmassá arra, hogy a lelkészek előmenetelét Kis János közvetlenül tudja befolyásolni. Más módon azonban igyekezett támogatást adni a dunántúli papoknak. Már 1812-es körlevelében hangsúlyozta, hogy nem ad új lelkészválasztásra engedélyt, amíg a gyülekezetek nem rendezik a lelkészözvegyek felé fennálló esetleges tartozásaikat.⁸¹ Ugyanekkor felhívta az esperesek figyelmét, hogy a lelkészeknek ki nem fizetett gyülekezeti hátralékokat évente tartsák nyilván, és hajtsák be. Az előbbi utasítás betartatására volt ráhatása, és sok konkrét esetben valóban ki tudta kényszeríteni lelkészválasztás alkalmával a restanciák kifizetését,⁸² az évenkénti elszámoltatás azonban nem valósult meg.

⁷⁹ Uo., 609.

⁸⁰ „Kis János körlevele a dunántúli egyházkerület espereseinek, Sopron, 1835”, EOL, Dunántúl, 24. doboz.

⁸¹ „Kis János körlevele a dunántúli egyházkerület lelkészeinek és tanítóinak, Sopron, 1812. szeptember 7.”, EOL, Dunántúl, 24. doboz.

⁸² „Kis János Tatay Pál esperesnek, Sopron, 1823. február 6. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 189–190. o.

Nagyon nehézé vált a kerület lelkészeinek helyzete, amikor a hívány szerint megállapított fizetésük elveszítette az értékét. A devalváció és infláció hatásának ellensúlyozására két ízben is írt körlevelet Kis János a gyülekezeteknek. 1813-ban jogosan hivatkozhatott arra, hogy a lelkészek fizetését vagy ezüstben, vagy az újonnan kibocsátott papírpénzben fizessék ki.⁸³ 1825-ben a papírpénz folyamatos leértékelése, valamint a természetben kapott járandóságok értékvesztése miatt⁸⁴ a lelkészek jövedelme ismét komolyan csökkent. Az e tárgyban írott körlevelét visszaemlékezéseiben is közölte. Kis János ezúttal csak kérhetett: „főpásztori hivatalom szerént unszolom a szent Gyülekezeteket, hogy Lelkitanfítóikkal és Oskola Mestereikkel az esztendei fizetésekre nézve a mostani időkhöz alkalmaztatott egyezésre lépni s a kész pénzbeli jövedelmet állandó pengő pénzben meghatározni tartsák elmulthatatlan keresztényi kötelességeknek”.⁸⁵ A püspök tisztában volt azzal, hogy közbenjárásának eredménye meglehetősen kétséges, ahogyan ezt a lelkészekhez szóló kísérelésében megfogalmazta: „meg vagyok győződve, hogy annak a gyülekezetek által eszközöndő orvosoltatására semmi egyéb módunk nincsen az intésen és serkentésen kívül, melly pedig az eféle esetekben többnyire fogamatlan szokott lenni.”⁸⁶ Ez utóbbi körlevelét nem közölte a visszaemlékezésekben.

Nagyobb sikerrel járt Kis János, amikor a lelkészek jogi helyzetét vette védelmébe. Példa nélküli álló precedenst teremtett, amikor 1828-ban a győri gyülekezet saját hatáskörében, azonnali hatállyal elmozdította lelkészét, Sikos Istvánt. Fontos jogelvet érintett a kérdés a szuperintendens véleménye szerint:

Hosszas gondolkodásom után is csak abban a meggyőződésben vagyok, hogy egyfelől akármely gyülekezetnek is azon cselekedete, melly szerént predikátort, ki fontos közhivatalt viselő személy maga hatalmából kiteszi, és így a maga ügyében maga akar bíró lenni, törvénytelen és rossz példát adó lépés, másfelől pedig egy eképpen hivatalától felfüggesztett prédikátor ügyének extra dominium való megvizsgálása és megítélése a Superintendentia jussaival és rendeléseivel ellenkezik, sőt nekem polgári igazgatásunk lelkével is ellenkezni látszik.⁸⁷

⁸³ Kis, *Emlékezései...*, 113–114.

⁸⁴ *Magyarország történeti kronológiája: III. kötet*, főszerk. BENDA Kálmán (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 637.

⁸⁵ Kis, *Emlékezései...*, 633–634.

⁸⁶ „Kis János körlevele a dunántúli egyházkerület espereseinek, Sopron, 1825. március 21.”, EOL, Dunántúl, 24. doboz.

⁸⁷ „Kis János Podmaniczky Károlynak, Sopron, 1828. július 20. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 259–260.

A döntéséhez ragaszkodó gyülekezetet az egyházkerületi felügyelő is támogatta, Kis János ezért a helytartótanácshoz fordult, ami végül neki adott igazat. A valóban botránnyosan viselkedő Sikos István végül formailag maga mondott le hivataláról, így a helytartótanács által előírt egyházi bírósági eljárást nem folytatták le.⁸⁸

Bármennyire is szeretett volna nagyobb mozgásteret magának, végül Kis János is elsősorban csak a konfliktusok kezelésével tudott közvetlenül részt venni a lelkészek, esperesek sorsának és ezen keresztül a gyülekezetek életének alakításában – azaz mai kifejezéssel élve válságmenedzselés volt az egyik legfontosabb püspöki feladata. Ilyen konfliktusokról több-kevesebb részletességgel emlékezéseiben is beszámolt, mint „vesződségekről”.⁸⁹

A lelkészek elleni panaszokat Kis János minden esetben igyekezett békítéssel feloldani – a botrány ugyanis minden alkalommal károkat okozott az egyház számára is. A konfliktus kezelésének következő szintje az egyházmegyei, majd egyházkerületi vizsgálat volt. Az egyházi hatóságoknak nem volt eszközük ítéleteik végrehajtására – ha a felek nem hajtották végre az ítéletet, akkor világi hatósághoz kellett segítségért fordulni. Ha olyan helyen feküdt a gyülekezet, akkor ez a hatóság lehetett az uradalom birtokosa, vagy annak tisztségviselője. 1823-ban a szendi gyülekezetnek a kirótt fizetést megtagadó tagjainak megintására kérte fel az illetékes esperest azzal a meghagyással, hogy ha kötelességüket nem teljesítik, akkor az ispánt fogják megkérni az adósság behajtására „feltéven, hogy nem a’ szegénység miatt, hanem megátalkodottságból nem fizetnek.”⁹⁰ Ez azonban kétélű fegyver volt, előfordult, hogy az uradalmi tisztségviselők fellépése csak olajat öntött a tűzre. Kis János szívesebben fordult a vármegyéhez, amely általában a szolgabírók bevonásával hajtotta végre az egyházi ítéleteket.⁹¹ Legvégső esetben, vagy a városokban a helytartótanács által kirendelt személyek intézkedtek, ahogyan azt a fent már tárgyalt győri lelkész-elbocsátási ügyben láthattuk.⁹²

Egy-egy elmérgesedő konfliktus után a lelkész helyzete annyira ellehetetlenedett, hogy akkor sem maradhatott meg a gyülekezetében, ha a vizsgálat felmentette az ellene felhozott vádak alól. Ilyenkor Kis János parókiacserével igyekezett

⁸⁸ Kis, *Emlékezései...*, 654.

⁸⁹ Uo., 646–688.

⁹⁰ „Kis János Turcsányi Györgynek, Sopron, 1823. október 7. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 215–216.

⁹¹ „Kis János Szedenics Györgynek, Sopron, 1843. december 7. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 288.

⁹² Kis, *Emlékezései...*, 653–654.

orvosolni a helyzetet. Olyan gyülekezetet keresett, ahonnan a lelkész szeretett volna eljönni, és így végrehajtani a cserét. A lelkészcserek megvalósítása a gyülekezetek jogainak sérelme nélkül nem volt egyszerű feladat. 1817–18-ban az ajkai gyülekezet lelkészének, Berke Mihálynak – aki ráadásul az egyházmegye esepese volt – az áthelyezése okozott szinte megoldhatatlan feladatot. 1817. április 24-én a gyülekezetet kellett türelemre intenie Kis Jánosnak:

Az ajkai Ev: Gyülekezet ezennel általam ujjonnan intetik, hogy mostani Lelki Tanítója Tiszt: Tudós Berke Mihály Senior Úr ellen legkisebb erőszakoskodást is tenni ne merészeljen, hanem várja el csendesen 's békével, míg törvényes és rendes úton véghez mehet a' más ekklesiába való tisztességes áthelyeztetés és változás, melyet az említett Tiszteletes Úr maga is szívesen óhajt.⁹³

Az áthelyezésre, lelkészcsere révén egy évvel később nyílt lehetőség. 1818. március 19-én kelt levelében Kis János Hatos István egyházaskozári és Berke Mihály ajkai lelkész cseréjét rendelte el.⁹⁴ A megoldást Berke Mihály nem fogadta el, mert közelebbi gyülekezetben szeretne volna folytatni lelkészi szolgálatát.⁹⁵ Kis János hiába fordult segítségért az egyházkerületi felügyelőhöz, hogy próbáljon nyomást gyakorolni az érintett lelkészekre a csere végrehajtásához, amit nemcsak az ajkai, hanem a egyházaskozári helyzet is indokolt.⁹⁶ Nem tudjuk, hogy tett-e valamit a felügyelő, de a csere végül nem jött létre. Kis János ezért következő lépésként a gordiuszi csomót az egyházmegye keretein belül próbálta átvágni, amikor egy hármas lelkészcserét indítványozott az egyházmegye számára. E terv szerint Berke Mihály Ajkáról Marcalgergelyibe, Kis József Marcalgergelyiből Vanyolára, Laky József pedig Vanyoláról Ajkára ment volna át. Kis János az egyházmegye segítségét is kérte a csere végrehajtásához: „a' Tiszt[elt], és t[ekin]te[te]s Gyüléstől reményelem és várom is, hogy ezen rendelésem végre hajtására a leghathatósabb eszközöket annál buzgóbban előfogja venni, mennél szívesebben óhajtja velem együtt, hogy a' Maga Megyéje kebelét marczan-goló boldogtalan vissza-vonásnak vége-vetessék.”⁹⁷ A hármas csere valóban lezajlott, 1818-tól mindhárom lelkészt új szolgálati helyén találjuk: Laky József

⁹³ „Kis János az ajkai evangélikus gyülekezetnek, Sopron, 1817. április 14. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 131.

⁹⁴ „Kis János rendelete, Sopron, 1818. március 10. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 136.

⁹⁵ „Kis János Berke Mihálynak, Sopron, 1818. május 5. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 139–140.

⁹⁶ „Kis János Matkovich Pálnak, Sopron, 1818. május 8. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 140.

⁹⁷ „Kis János a veszprémi egyházmegye közgyűlésének, d. n. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 141.

esetében van pontos adatunk is, amely szerint augusztus 2-től volt Ajkán, azaz a megegyezés után a változás két hónap alatt megtörtént.⁹⁸

Kis János mindent megtett azért, hogy a hivatásvesztéstől megóvja a lelkészetet. Egy esperesnek egy helyi konfliktussal kapcsolatban írt levelében ezt így fogalmazta meg:

Általában olly érelemben vagyok, hogy a hivatalból kitevést ezen polgári halált a lehetőségig gátolni kell, valamint a divortiumot [ti. gyülekezettől való eltávolozást]. Kisebb 's nagyobb, több kevesebb gyarlóság beli rossz természetbéli, hibás nevelésbéli egyéb hijjányosságok és vétkek minden rendbéli Tiszt-viselők között széltében találtnak, 's a nagyobb és több gyarlóságokat mely sokszor menthetőbbé teszi a' nagyobb harcz, mellyet azon szerencsétleneknek, kikben azok találtnak, a magok indulatjaikkal ki állaniok kell!⁹⁹

A fennmaradt források szerint a gyülekezeti konfliktusok területi eloszlása nem volt egyenletes. Két egyházmegye, a komáromi és a tolna–baranya–somogyi gyülekezetei feltűnően felülreprezentáltak ezekben a viszálykodásokban. A Komáromi Egyházmegye bajainak egy részét a szlovák nyelvű gyülekezetek problémái okozták – ahogyan arról Kis János emlékirataiban is beszámolt – de messze nem csak erről volt szó. Rosszindulatú pletykát terjesztő tanítófeleség,¹⁰⁰ lelkészét rágalmozó tanító vagy feleségét verő pap miatt¹⁰¹ is folytak eljárások az egyházmegyében. Tolna–Baranya–Somogy külön világot jelentett a dunántúli egyházkerületben. A legtöbb gyülekezetet magába foglaló és legnagyobb lélekszámú egyházmegye volt.¹⁰² Esperese főesperesi címet viselt, mutatva kivételes, szinte püspöki rangú helyzetét. Földrajzilag is távol esett az egyházkerület központjától, a Nyugat-Dunántúltól. Kulturális-kegyességi hagyományaik is eltérőek voltak, még a kerület többi, német nyelven beszélő gyülekezeteihez képest is. Az itteni „svábok” (valójában inkább Hessen környéki németek) a 18. század folyamán települtek be. Biztos nem véletlen, hogy – mint már korábban említettük – éppen az itt szolgáló lelkészek emelték fel szavukat az ellen 1828-ban, hogy az egyházmegyén kívülről érkezzen új pap a

⁹⁸ MAGASSY Sándor, *Onomasztikon: Evangélikus lelkészek történeti névtárának cédulakatalógusa: Berke (Berky) József, Kis József, Laky József cédulái*, Evangélikus Hittudományi Egyetem Egyháztörténeti Tanszékének Könyvtára; „Kis János levele a Veszprémi Egyházmegye közgyűlésnek, d.n. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 140–141.

⁹⁹ „Kis János ismeretlen esperesnek, d. n. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 171–172.

¹⁰⁰ „Kis János Turcsányi Györgynek, Sopron, 1826. december 19. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 244.

¹⁰¹ „Kis János Fárnek Dávidnak, Sopron, 1844. június 13. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 305.

¹⁰² *Egyházi név-tár 1838...*, 5, 104.

megüresedett parókiákra. Ha időben kicsit messzebb tekintünk, akkor látjuk, hogy 1894 után a Fejér–Komáromi Egyházmegyét szakították el a Dunántúltól, 2001-ben pedig a Tolna–Baranyai Egyházmegye nem lett az újjáalakuló kerület része – azaz a perifériális helyzet később ezeknek a részeknek a kiszakadásához vezetett.

KIS JÁNOS CANONICA VISITATIÓI

„Visitatio est gubernatio” – azaz az egyházlátogatás maga az egyházkormányzás, volt Luther véleménye.¹⁰³ Kis János visszaemlékezéseiben röviden emlékezett meg egyházlátogatásairól. Ebben beszámolt arról, hogy különösen hivatalviselése elején végzett látogatásokat. Leírta azt is, hogy ezek a vizitációk hogyan zajlottak. Ebből talán a legfontosabb információ az, ami a jegyzőkönyvekből és a levelezésekből hiányzik, tudniillik, hogy a lelkészek és tanítók elleni esetleges panaszokat zártkörű békéltető megbeszéléssel – ma úgy mondanánk, hogy mediálással – igyekezett (általában sikerrel) elrendezni.¹⁰⁴

Az általános gyakorlat az volt, hogy az újonnan megválasztott püspökök hivatali idejük legelején végeztek több egyházlátogatást, hogy kerületük gyülekezeteit személyesen is megismerhessék. Kis János sem volt kivétel, látogatásait főleg hivatali ideje első részében végezte, de azért később sem hanyagolta el ezirányú kötelességeit. 1813 és 1817 között a Kemenesaljai és a Fejér–Komáromi Egyházmegye kivételével végigvizitálta egyházkerületét. 1818–1833-ig újabb 17 alkalommal végzett teljes egyházmegyére terjedő vizitációt – az első körben kimaradt Fejér–Komáromot 1824-ben, Kemenesalját 1830-ban látogatta meg. Kis János hivatali ideje alatt a Kemenesaljai, Vasi-közép és Zalai Egyházmegyéket egyszer, a Fejér–Komáromi, Győri, Somogyi Egyházmegyéket kétszer, a Soproni-alsó és Tolna–Baranya–Somogyi és Vasi-felső Egyházmegyéket pedig háromszor látogatta meg. 1840-ben és 1841-ben is látogatott meg gyülekezeteket Kis János, de ekkor már nem teljes egyházmegyéket.¹⁰⁵

Kis János vizitációs szándékáról levélben értesítette az illető egyházmegye esperesét, amelyben közölte a látogatás idejét és a meglátogatandó gyülekezetek

¹⁰³ Friedrich Wilhelm KANTZENBACH, „Die kirchenbildende Kraft der deutschen Reformation (von 1530 bis 1648)”, in *Die evangelisch-Lutherische Kirche: Vergangenheit und Gegenwart*, Hrsg. von Vilmos VAJTA, *Die Kirchen der Welt* 15, 42–63 (Stuttgart: De Gruyter, 1977), 57.

¹⁰⁴ KIS, *Emlékezései...*, 619–621.

¹⁰⁵ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 5–8, 24–30. doboz.

sorrendjét. Felkérte az esperest, hogy ő is vegyen részt a látogatáson, vagy ha ez nem lehetséges, jelöljön ki maga helyett egy másik lelkészt.¹⁰⁶ Visszaemlékezéseiben írt arról Kis János, hogy a vizitáció istentisztelettel kezdődött, amelyen a helyi lelkész a püspök által megadott textus alapján tartott igehirdetést.¹⁰⁷ Ez a textus az összes meglátogatott gyülekezetben ugyanaz volt egy-egy vizitáció során – így alkalmat nyújtott a püspöknek, hogy lelkészei igehirdetését egyenlő feltételek között hasonlíthassa össze. Az általunk megnézett vizitációkban két alkalommal találtuk meg az előírt alapigét, mindkét helyen Péter első leveléből.¹⁰⁸ Mindkét textus alkalmat adott arra, hogy a lelkész saját papi hivatásáról is beszéljen: „ha valaki prédikál, úgy mondja szavait, mint Isten ígét (1Pt 4,11), „Ti azonban választott nemzetség, királyi papság, szent nemzet vagytok” (1Pt 2,9).

Az egyházlátogatás az istentisztelet után nyilvános iskolai vizsgával folytatódott, ez csak nagyon ritkán maradhatott el. (Például járvány miatt, vagy azért, mert az egyházlátogatás templomszenteléssel volt összekötve.)¹⁰⁹ Hogy a vizsga minőségéről milyen információk maradtak fenn, az mindig az adott egyházlátogatás lejegyzőjétől függött. Az általunk átnézett jegyzőkönyvek közül ebből a szempontból az 1831-es veszprémi egyházlátogatásé a leginformatívabb. Itt minden egyes gyülekezetnél feljegyezték, hogy gyengén, közepesen, vagy jól sikerült-e a tanulók vizsgálója. A huszonegy meglátogatott gyülekezetből (néhány köztük a Fejér–Komáromi Egyházmegyéhez tartozott) húszban volt vizsga, melyekből tizenegyet minősített jónak, négyet közepesnek és ötöt rossznak a látogatást végző püspök. A jegyzőkönyv minden egyes gyülekezetnél ugyanazokat a javaslatokat tette az oktatás ügyének előmozdítására, amelyekről feltételezhetjük, hogy Kis János gondolatait adják vissza. A szülőket arra intette, hogy idő előtt ki ne vegyék a gyerekeket az iskolából, a tanítókat a nagyobb szorgalom mellett arra utasította, hogy nyáron is tanítsanak legalább naponta egy-két órát, illetve a nagyobbakkal a vasárnapi istentisztelet előtt tartsanak ismétlő-gyakorló órákat. A lelkésznek minden alkalommal a lelkére kötötte, hogy 12 éves koruk előtt, illetve írni-olvasni tudás

¹⁰⁶ „Kis János a Soproni-Felső Egyházmegye esperesének, d. n. [1823] Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 199.

¹⁰⁷ Kis, *Emlékezései...*, 620.

¹⁰⁸ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 28. kötet, Kemenesalja, 1830 és 29. kötet, Veszprémi Egyházmegye, 1831.

¹⁰⁹ Bakonycsernyén, illetve Nagyalásonyban 1831-ben. EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 19, 11.

nélkül ne konfirmálja a gyerekeket, és később ne is eskesse meg a fiatalokat.¹¹⁰ Ahol a vizsga gyengébben sikerült, ott további konkrét utasításokat adott Kis János. Kertán a lelkészt utasította arra, hogy gyakrabban látogassa az iskolát, és így ellenőrizze szorosabban a tanító munkáját.¹¹¹ Több helyen került elő az a panasz, hogy a tanító a jegyzői feladatai miatt hanyagolja el a munkáját, és ezért alacsony a tanítás színvonala. Iharosberényben írásban nyújtották be a gyülekezeti tagok ezzel kapcsolatos panaszukat, a vizsgálat azonban kiderítette, hogy éppen az egyházközség legtekintélyesebb, falusi hivatalt is viselő tagjai azok, akik a tanítási időben is különböző hivatalos eljárások lebonyolításához veszik igénybe a tanító munkáját.¹¹² Somlószőlősön szigorúbban jártak el a tanítóval, aki csak úgy tarthatta meg jegyzői hivatalát, ha saját költségén helyettes tanítót is munkába állít.¹¹³

Többnyelvű gyülekezetekben a vizsga is több nyelven folyt – Lajoskomáromban magyar, német és szlovák nyelven vizsgáztak a tanulók,¹¹⁴ de ez azért kivételesnek számított. A magyar nyelv tanítását – nem a magyar nyelvű tanítást – a német és szlovák nyelvű gyülekezetekben is utasításba adta Kis János látogatásai során. Erre nézve időnként konkrét előírásokat is megfogalmazott. A Tolna megyei, német ajkú Bikácson az iskolai rendtartást egészítették ki azzal a passzussal, hogy minden tanuló magyarul is tanuljon.¹¹⁵ Kölesden, ahol az istentiszteletek ekkor már fele-fele arányban zajlottak magyarul és németül, a tanító figyelmeztetésben részesült, hogy diákjai eredményesebb tanítása végett ő maga jobban tanuljon meg magyarul.¹¹⁶ Gyöng is kétnyelvű volt, ahol nagy gyülekezet lévén magyar és német tanítót is alkalmaztak. A német tanító utasítást kapott arra, hogy magyarra is tanítsa a gyerekeket.¹¹⁷ Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján úgy tűnik, hogy a szlovák gyülekezetekben általánosabb volt a magyar nyelv tanítása. A Fejér–Komáromi Egyházmegyében 1824-ben csak Oroszlányban kellett előírni, hogy magyarul is tanítson a tanító,¹¹⁸ a többi helyen két nyelven zajlott a vizsga. Bakonycsernyén ugyan nem tartottak vizsgát, de az kiderült, hogy a tanító nem

¹¹⁰ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, Veszprémi Egyházmegye, 1831. 1–29.

¹¹¹ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 5.

¹¹² EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, 145.

¹¹³ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 8.

¹¹⁴ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 14.

¹¹⁵ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, 12.

¹¹⁶ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, 21.

¹¹⁷ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, 90.

¹¹⁸ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 25. kötet, 2.

tud magyarul – ezért helyettes alkalmazására kötelezte a püspök.¹¹⁹ Az ösküi tanulóknak jól ment a vizsga magyar része is, Kis János azonban a szülőket is intette a magyar nyelv megtanulására, mert az „naponként szükségesebb lesz.”¹²⁰

Az egyházlátogatások szerves része volt a gyülekezetek anyagi helyzetének felülvizsgálata. A vizitáló püspök egyrészt az átlátható gazdálkodásra igyekezett rábírni a gyülekezeteket, másrészt a pénzügyeik minél sikeresebb vitelére. Az előbbire vonatkozó utasításai a pénzkezelés szabályait rögzítették. Az anyagi ügyeket közvetlenül intéző gondnokokat úgy tudta a lelkészek ellenőrzése alá vonni, hogy a számadási könyvek vezetését az utóbbiak feladatául adta. A kölcsönös kontrollt erősítette az is, hogy a számadáskönyveket és az eklézsia ládáját – pénzét, fontosabb iratait – a parókián kellett őrizni, a kulcs azonban a gondnoknál volt.¹²¹ A gyülekezet anyagi helyzetéről évente el kellett számolni, ezeket az elszámolásokat a lelkész, a gondnok és gyülekezeti tagok aláírásával kellett hitelesíteni.¹²² Több helyen problémát jelentett, hogy az önállóan gazdálkodó filiák pénzügyeire az anyagyülekezet lelkészének, felügyelőjének nem volt rálátása. Ilyen esetekben a püspök elrendelte, hogy az éves elszámolásokra az anyagyülekezet képviselőjét is hívják meg.¹²³ Kis János igyekezett azt is elérni, hogy a gyülekezet ingatlanait és ingóságait összeírják, és a leltárt pontosan vezessék – ez a tolna-baranyai német gyülekezeteknél természetes volt, de a Zala egy részét is magában foglaló veszprémi egyházlátogatás során több alkalommal hiányzott.¹²⁴

A gyülekezetek gazdálkodását két dolog határozta meg: a járandóságok behajtása, és a vagyonnal való gazdálkodás. Mindkét részben akadtak hiányosságok a meglátogatott gyülekezetekben. A gyakran évekre visszamenő járandóságok szigorúbb behajtására a gondnok mellett az előljárók – azaz a presbiterek – figyelmét hívta fel a püspök.¹²⁵ Adott esetben arra is biztatta őket, hogy az elmaradt járandóságok behajtására a világi hatóságok segítségét is vegyék igénybe.¹²⁶

¹¹⁹ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 19.

¹²⁰ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 13.

¹²¹ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, Kismányok, 39.

¹²² EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, Kalaznó, 99.

¹²³ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, murgai leánygyülekezet, 31.

¹²⁴ Marcalgergelyi, Kerta, Veszprémgalsa, Somlószóllós, Nagyalásony, Súr, Hánta, Sikátor, Bakony-szentlászló, Bakonytamási. EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 1–29.

¹²⁵ Tésen 1831-ben még 1815-ös tartozásokat is nyilvántartottak. EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 18.

¹²⁶ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, Bakonytamási, 25.

A gyülekezeti pénztárban lévő összegeket magánszemélyek kölcsönözték ki – a tartozás és a kamatok behajtása gyakran nem volt zökkenőmentes. „A templom pénze szent pénz, mellyet sem elengedni, sem elajándékozni nem szabad” – intette Kis János a bakonyszentlászlóiakat.¹²⁷ Egyes magasabb tartozások behajtásának kötelessége név szerint is szerepel a jegyzőkönyvekben.¹²⁸ A szórványban élő evangélikusok egyházi adóztatásba bevonását – „szelíd buzdítással” – a lelkész és a felügyelő feladatává tette.¹²⁹ A jó gazdálkodáshoz az is hozzátartozott, hogy a tagosításkor a gyülekezet felügyelőjének és elöljárójának ügyelnie kellett arra, hogy az új illetményföldek kijelölésével az egyházközség érdekei ne sérüljenek.¹³⁰

A püspöki látogatások során az is kiderült, hogy az épületek – templom, iskola, lelkészlakás – milyen állapotban vannak. Ahol tatarozásra, új épület építésére,¹³¹ vagy akár egy kút ásására szükség volt,¹³² arra a jegyzőkönyv kitért – a gyülekezet rendszeresen meg is ígérte e hiányosságok pótlását, tudván, hogy ezek ellenőrzése nem volt megoldható.¹³³ A rosszabb állapotban lévő kegyeszek felújítását is elrendelte a püspök.¹³⁴

Időről-időre konkrét anyagi vitákat is el kellett simítani, vitatott járandóságokról is dönteni kellett. A leggyakrabban nem is a pénz- vagy terménybeli járandóságok, hanem a kisebb-nagyobb robotok (fuvar, illetményföld megmunkálása) ügyében voltak viták.¹³⁵ Ezekben az esetekben az volt az eljárás, hogy a lelkészi/tanítói híványokban előírt kötelezettségek teljesítését írta elő Kis János a gyülekezeti tagoknak.

A vallásgyakorlás módjának néhány vitatott kérdése is felmerült a látogatások során. A püspöki rendelkezések általában inkább a „kevesebb”, mint a „több” formális egyháziasság irányába mutattak. A tolnai német gyülekezetek között szokásban volt, hogy a szombat délutánt már a vasárnapot előkészítő ünnepnapként kezelték, amikor a mezei munkákkal felhagytak. Hasonló módon megtartották a

¹²⁷ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 24.

¹²⁸ Vanyolának Tekintetes Laky József tartozott 300 Forinttal. EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 27.

¹²⁹ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 25. kötet, Csabdi, 33.

¹³⁰ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, Somlószlós, 9.

¹³¹ Bobán új templom építését határozták el, miután a torony dőlni kezdett. EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 28. kötet, 423.

¹³² EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, Súr, 20.

¹³³ Uo.

¹³⁴ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, Lajoskomárom, 15.

¹³⁵ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, Dunaföldvár, 9.

sátoros ünnepek (karácsony, húsvét, pünkösd) harmadik napját.¹³⁶ Kis János szigorúan tiltotta ezt a gyakorlatot. Egyes gyülekezetekben a szórványok,¹³⁷ vagy a más nyelvű közösségek részéről¹³⁸ felmerült az istentiszteleti alkalmak gyarapításának igénye. E kérések teljesítése előtt Kis János rigorózan elzárkózott mondván, hogy az érintett lelkészekről vagy tanítóktól nem lehet a híványukban megállapítottnál több munkát elvárni. A templomkerülés Kis János idejében nem volt gyakori eset. Ahol ez előfordult, ott a lelkészi intés hatástalansága esetén a világi hatóságok bevonását javasolta a notórius templomkerülők jobb belátásra térítésére.¹³⁹ Rendszeresen előforduló visszaélés volt a túl nagy számú keresztszülő bejegyzése az anyakönyvekbe. Kis János négy párra korlátozta a felkérhető komák számát.¹⁴⁰

KIS JÁNOS ÉNEKSKÖNYVEI

Kis János működésnek hatása egyházában legközvetlenebbül és időben legtávolabb hatóan a hozzá is köthető magyar énekeskönyveken keresztül érvényesült. A Dunántúli Énekeskönyv egészen 1911-ig volt használatban, a győri énekeskönyv utolsó kiadása 1924-ben jelent meg.¹⁴¹

A dunántúli magyar evangélikusok a 18. században az id. Ács Mihály és más dunántúli lelkészek által szerkesztett *Zöngedező mennyei kar* (első kiadása: Lőcsén 1692–1694-ban) és a Torkos József és munkatársai által a pietista énekinccsel is bővített *Új zengedező mennyei kar* (első kiadása: 1743-ban) című énekeskönyveket használták,¹⁴² egyházkerületi döntés nem korlátozta az énekeskönyv-választást. A türelmi rendelet után újjáéledő egyházkerület Hrabowszky Sámuel püspök vezetésével már 1790-től hozzálátott az „ó graduál” (azaz az *Új Zengedező*) megreformálá-

¹³⁶ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet. Murga, Majos, Izmény, Mekényes. 30, 43, 45, 81.

¹³⁷ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, Ajka, 10.

¹³⁸ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, Lajoskomárom, 16.

¹³⁹ Csurgón (Várpalota filiájában), Pápán, Egyházaskozáron, Keszőhidegkúton. EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet 16 és 29, valamint 27. kötet 51, 100.

¹⁴⁰ Többek között Sikátorban, Bakonszentlászlón, Bakonytamásin, Homokbödögén, Vanyolán. EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet 23–28.

¹⁴¹ Kiss János, *A dunántúli evangélikus egyházkerület énekeskönyvei 1*, kézirat (Sopron–Tapolca, 1951), 30, 34. Megtalálható: https://medit.lutheran.hu/files/kiss_janos_dunantuli_enekeskonyvek_1_EK.pdf

¹⁴² HUBERT Gabriella, „Protestáns énekeskönyvek századai”, *Evangélikus Élet* 81 (2016. február 21.): 26–27.

sához, szövegeinek kiigazításához, modernizálásához, megrostálásához. 1795-ben határoztak az ógraduál új énekekkel való kiegészítéséről. Ekkortól kapcsolódott be a munkába Kis János is, az ő közreműködésével készült el a munka első változata 1800-ra. 1803-ban Kis János lemondott szerkesztőbizottsági tagságáról – a dunántúli énekeskönyveket feldolgozó monográfia szerzője szerint azért, mert nem tartotta eléggé alaposnak, azaz a felvilágosodás elveivel összhangban lévőknek a régi énekeskönyv átdolgozását. Az énekeskönyv-szerkesztés „erős embere” 1802-től Matkovich Pál kerületi felügyelő volt. Végül 1805-ben jelent meg a gyűjtemény, amelyben Kis Jánosnak legalább 35 éneke is szerepelt.¹⁴³ Kis János visszaemlékezéseiben nem utal arra, hogy ennek az énekeskönyvnek a munkálataiban részt vett volna.

A dunántúli munkálatokkal részben párhuzamosan Győrben is megindult egy saját énekeskönyv összeállítása. 1793-ban Rát Mátyást bízták meg az énekeskönyv összeállításával, aki azonban azt nem végezte el (párhuzamosan tagja volt a dunántúli énekeskönyvet szerkesztő bizottságnak is). A munka 1805-ben, a dunántúli énekeskönyv megjelenése után vett új lendületet, mert a győriek túl konzervatívnak találták a kerület munkáját. A szerkesztéssel Kis Jánost bízták meg, aki azt másfél év alatt elvégezte, az énekeskönyv anyaga 1808 végére összeállt. Saját énekei és már meglévő átdolgozásai mellett a Győrben is használt pozsonyi német énekeskönyvre, illetve a dunántúli magyar énekeskönyvre támaszkodott leginkább. A munkában segítségére voltak Beliczay Jónás hőgyési lelkész, Zathureczky Sámuel győri tanító és kántor („énekvezér”). Egy toldalékot illesztett hozzá Sikos István győri lelkész is.¹⁴⁴

Kis János visszaemlékezéseiben sajátjaként emlékezik meg a munkáról,¹⁴⁵ noha az első kiadásokban még nem utalt semmi a szerzőségére. Kis büszkén írt arról, hogy munkája sokak tetszését, mindenekelőtt Ócsai Balogh Péter egyetemes felügyelőt is elnyerte, és a győrön kívül más gyülekezetek is használják.¹⁴⁶ Írt arról is, hogy Beliczay Jónás énekeit is felvette a könyvbe.¹⁴⁷ Az énekeskönyv a későbbi kutatások szerint elsősorban a városi gyülekezetek között terjedt el, és az egyházkerület határain kívül is több helyen használták. Jelenleg 11 kiadása ismert 1811 és 1924 között, a dunántúli énekeskönyvnek ez alatt 40 kiadása jelent meg.¹⁴⁸

¹⁴³ Kiss, *A dunántúli...*, 13–16.

¹⁴⁴ Uo., 30–33.

¹⁴⁵ Kis, *Emlékezései...*, 428.

¹⁴⁶ Uo., 443.

¹⁴⁷ Uo., 329–331.

¹⁴⁸ Kiss, *A dunántúli...*, 34.

Kis János püspöki feladatai közé tartozott az új énekeskönyvek bevezetésének szorgalmazása, amelyek használatát helyenként nagy ellenállás akadályozta. „1805–1811-ig egy nagy táborhoz lett hasonló a kerület, melyben a régi énekeskönyvhez makacsul ragaszkodó rész hevesen küzdött az egyházkerületnek elébb szelíd – később szigorú intézkedései ellen is” – jellemezte a helyzete Karsay Sándor egy 1862-ben megjelent tanulmányában. Az énekeskönyv bevezetését az uradalmi, megyei és helytartótanácsi hatóságok kényszerítették ki, az ellenzőkre pálcázás és tömlöc is várhatott. A helyzet csak Kis János hivatalba lépése után nyugodott meg, de még 1862-ben is volt olyan gyülekezet, ahol a régi énekeskönyvet használták, míg más helyeken a győrit vezették be.¹⁴⁹

Kis visszaemlékezéseiben nem ír arról, hogy mit tett az új énekeskönyvek bevezetéséért. Az általunk átnézett vizitációs jegyzőkönyvekben a gyülekezetek kisebb részében került elő az énekeskönyv kérdése. 1824-ben a Fejér–Komáromi Egyházmegyében kilenc gyülekezetet látogatott meg Kis János. A részben vegyesnyelvű (magyar és szlovák) gyülekezetek között négyben (Csákvár, Bokod, Nagyveleg és Szák) írta elő az énekeskönyv bevezetését. Valószínűnek tartjuk, hogy a többi helyen ez már megtörtént. Egyedül Szák esetében tudósít arról a jegyzőkönyv, hogy a gyülekezet valóban használatba akarta venni az énekeskönyvet.¹⁵⁰ Az 1829-ben, a Tolna–Baranya–Somogyi Egyházmegyében végzett látogatás alkalmával az énekeskönyv ügye értelemszerűen csak a magyar gyülekezetekben volt aktuális. Kölesden a látogatás alkalmával maga a gyülekezet jelentette ki, hogy a közeljövőben az új énekeskönyveket fogják használni az istentiszteleteken.¹⁵¹ Egyházasközárón már megpróbálkoztak az új énekeskönyv bevezetésével, de „sokak botránkozásával, kik még most is a régi mellett buzgólkodván, vonogatják magokat az újnak meg szerzésétől.”¹⁵² Kemenesalja 1830-as vizitációja idején a kilenc meglátogatott gyülekezet közül kettőben – Kissomlyón és Vönöckön – nem használták még az új énekeskönyvet. Kis János a gyülekezeti használat javaslata mellett a lelkészt és a tanítókat utasította arra, hogy az iskolában már mindenképpen az új énekeskönyvből tanítsák az énekeket.¹⁵³ A Veszprémi Egyházmegye 1831-es vizitációja idején a 18 meglátogatott gyülekezet közül egy filiában (a Kertához

¹⁴⁹ KARSAY Sándor, „Énekes könyvek, a dunántúli evang. egyházkerületben”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 5 (Új folyam), 26. sz. (1862): 830–835, 835.

¹⁵⁰ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 25. kötet, 49, 58, 139, 173.

¹⁵¹ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, 22.

¹⁵² EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, 56.

¹⁵³ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 28. kötet, 387, 459.

tartozó Kiskamondon) kellett elrendelni az új énekeskönyv használatát, három anyagyülekezetben (Somlószőlős, Homokbödöge, Vanyola) pedig a kemenesaljai gyakorlathoz hasonlóan az iskolai bevezetését írta elő a tanítóknak.¹⁵⁴ Hogy az iskolákon keresztül bevezetés mennyire lehetett hatékony, arról vannak kétségeink, tekintettel a tanítók függő helyzetére, akik a lelkészek, illetve a gyülekezeti tagok többsége ellenében nehezen tudtak változtatni a bevett gyakorlaton.

A fennmaradt bőséges, bár korántsem teljes hivatali levelezésében egy eset kapcsán maradt fenn Kis János intézkedése, illetve bővebben kifejtett véleménye az énekeskönyv-bevezetés módjáról. 1823 februárjában a szendi gyülekezet döntött a győri énekeskönyv bevezetéséről, de a döntés ellenzői botrányt okoztak a templomban – a vasárnapi istentiszteletre kitűzött énekszámokat letörölték a tábláról, a lelkészt pedig fennhangon szidalmazták. Kis János az esperest és az egyházmegyei felügyelőt kérte meg az ügy kivizsgálására, majd levélben fordult az esperesnek kívül a gyülekezethez és a lelkészhez is. Igyekezett elérni, hogy az esetet a világi hatóság bevonása nélkül, békésen tudják lezárni. Levélben a lelkészt elmarasztalta meggondolatlan eljárásáért: „még-is hiba volt az, hogy a’ dolgot erőltette, midőn ellenmondást és az ellenkezőknek szaporodását tapasztalta, holot könnyű volt előre látni, mely hajlandó fog a’ régihez olly igen ragaszkodni szokott köznép lenni az indulatoskodásra.” Kérte a lelkészt, hogy a büntetés elrendelésétől tekintsen el, és próbálja a megbékélést munkálni.¹⁵⁵ Az esperesnek azt az utasítást adta, hogy bár jogos lenne kiszabni, a büntetéstől tekintsen el. Érje el, hogy az ellenkezők kérjenek bocsánatot megsértett lelkésztől, és ezt a bocsánatkérést adják írásba. Ha lehetséges, az egyházmegyei felügyelővel együtt látogassák meg a gyülekezetet.¹⁵⁶ Kis János jobban bízott az esperes ékesszólásában és rábeszélőkészségében, mint a tekintélyében, amiről a hivatalos megbízáshoz mellékelte magánjellegű utasítása tanúskodik, amelyben a „szelídség és szeretet hangját” kérte az eljárás során.¹⁵⁷ A gyülekezetnek írott levélben Kis János azt hangsúlyozta, hogy a vétkesek súlyos bűnükért, különösen a templom megszenteltelenítéséért kemény büntetést – akár börtönt is, amire korábban hasonló esetben már volt példa – érdemelnének, de mégis megelégszik a bocsánatkéréssel.¹⁵⁸

¹⁵⁴ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 5, 8, 26, 27.

¹⁵⁵ „Kis János a szendi lelkésznek, Sopron, 1823. február 22. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 192–193.

¹⁵⁶ „Kis János utasítása Fárnek Dávidnak, Sopron, 1823. február 22. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 191.

¹⁵⁷ „Kis János Fárnek Dávidnak, Sopron, 1823. február 22. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 191–192.

¹⁵⁸ „Kis János a szendi gyülekezetnek, Sopron, 1823. február 22. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 191.

A szendi ügyben kelt levelei után öt nappal írt egy meg nem nevezett lelkésznek levelet, amelyben ennek a konfliktusnak az apropóján fejtette ki véleményét arról, hogy mennyire van joga a protestáns egyházban bárkinek is beleavatkozni a gyülekezetek istentiszteleti életébe. Lelkészársával vitatkozva írta: „mert én nem hiszem azt, hogy a Protestánsokat akármely kegyességbéli munkák gyakorlására rendeltetett könyveknek be' vételére senki sem kényszerítheti erőhatalommal.” Úgy vélte, hogy minden egyházban kell olyan vezetőnek, vagy vezető testületnek lenni, amely az istentisztelet módját, és az azt segítő eszközöket előírja. Ezek a dunántúli evangélikusoknál a gyülekezeti, esperesi és egyházkerületi közgyűlések. Ezért az egyházkerületi közgyűlések „a régi Liturgiát, a' közönséges Isteni tiszteletbéli énekes könyveket s.a.t. változtathatják és a' hasznos változtatások be vételére az egyes Ecclesiákat erőhatalommal is kényszeríthetik.” Kis szerint a „belső” istentisztelet és a „belső” vallásosság szabad a protestánsoknál, a külső formát az arra rendelt törvényes egyházi hatóságok megváltoztathatják. Hivatkozott arra, hogy az énekeskönyv elutasítása miatt tíz évvel korábban menckhelyi nemeseket is börtönbe zártak. Egy másik esetben az egyházkerület egyik lelkésze addig prédikált az imádság ellen, hogy a gyülekezet már úrvacsorát sem volt hajlandó venni, és csak a Miatyánkot tűrte meg. Kis János rábeszélése hasztalan volt, csak a világi hatalommal való fenyegetés hatott. „Azonban a' felől is tökéletesen meg vagyok győződve, hogy a kényszerítést, valamig csak lehet, kell távoztatni.” Ez vezette akkor is, amikor a szendi botrány ügyében intézkedett.¹⁵⁹

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek adatai, valamint a szendi ügygel kapcsolatos intézkedései és magyarázata kapcsán elfogadhatjuk Karsay Sándor már idézett tudósítását. Kis János valóban igyekezett a botrányok elkerülésével elérni az „ógraduál” elhagyását.

AZ ÉLETPÁLYA VÉGE

1840. szeptember 10-én iktatták be egyetemes felügyelőnek gróf Zay Károlyt. Az új felügyelő székfoglaló beszédében a protestantizmus szellemének, a magyar nemzetiségnek és az oktatás ügyének előmozdítását ígérte.¹⁶⁰ Ígéreteit beváltotta, ez azonban kiélezte az egyházon belüli, addig leginkább felszín alatt lévő, vagy

¹⁵⁹ „Kis János ismeretlen lelkésznek, Sopron, 1823. február 27. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 194–197.

¹⁶⁰ EOL, AGE II. d. 11. 4.

csak helyi szinten jelentkező ellentéteket. A magyarosításról hozott intézkedések (például az, hogy öt éven belül csak magyarul tudó teológust lehessen lelkésznek felszentelni) széleskörű ellenállást váltottak ki. 1842-ben a három másik egyházkerület püspökének vezetésével népes lelkészküldöttség járt Bécsben, hogy a szlovák nyelv jogainak védelmét kérje az evangélikus egyházon belül.¹⁶¹ A protestantizmus szellemének erősítése érdekében Zay Károly 1841-ben felvetette az evangélikus és református egyház uniójának gondolatát. A protestáns egyházkerületek 1842-ben közös ülést tartottak, amelyen döntést hoztak az unió megvalósításáról.¹⁶² Az oktatási reform is elindult, amelynek eredményeként 1847-re megszületett a zay-ugróci tanterv, az evangélikus felsőiskolák első közös tanterve.¹⁶³

Ezek közül a változások közül Kis János csak az elsőre – a nemzetiségi kérdésre – tért ki közvetlenül visszaemlékezéseiben. Ez annál inkább meglepő, mert az egyházkerülete, ahol a szlovákok aránya másfél százalék alatt volt, ebben a kérdésben volt a legkevésbé érintett. Az általa felidézett történetek még azelőtt estek meg, hogy az evangélikus egyházon belül a nemzetiségi kérdés végletesen kiéleződött volna.

Kis János a sajtóban az egyházkerület elleni rágalmak („kisebbitő hírek”) miatt érezte fontosnak, hogy a Lajoskomáromban 1819 és 1829 között szlovákokat ért állítólagos egyházi sérelmek ügyében nyilatkozzon. A gyülekezeten belüli nyelvi ellentétek vezettek oda, hogy végül vármegyei eljárás indult a szlovák istentiszteleti szolgálatot követelő hallgatók ellen, melyek révén még botozást is kiróttak a vétkesekre. Kis János az egyházkerületi eljárások ismertetésével meggyőzően mutatta be, hogy amíg az egyházkerület és személyesen ő a kompromisszum megtalálására törekedett, addig a világi hatóságok és a „pesti prókátorok” által felheccelt szlovákok viselkedése fokozta a gyülekezet meghasonlását. Saját véleményét egy 1824-ben, az uradalmi tisztartónak írt levelének idézésével fogalmazta meg:

saját meggyőződésem is azt mondja, hogy a szüléknek szent, és a lelkiismeret szabadságának megsértése nélkül elidegeníthetetlen jusok van gyermekeikkel azt, a mit legszentebbnek tartanak, az ő legkedvesebb és legszokottabb nyelven taníttathatni [...]. Az ilyen erőszak a különben is nyelvek mellett a megátalkodottságig buzgó tótokat még makacsabbá tenné, s velek panaszokat a legfőbb dicasteriumokig vitelné.¹⁶⁴

¹⁶¹ ZSILINSZKY, *A magyarhoni...*, 658.

¹⁶² KERTÉSZ Botond, „Protestáns uniókísérllet Magyarországon az 1840-es években”, *Protestáns Szemle* 59, 4. sz. (1997): 260–271, 256–281.

¹⁶³ ZSILINSZKY, *A magyarhoni...*, 653–654.

¹⁶⁴ KIS, *Emlékezései...*, 592–593.

A lajoskomáromi történetek tanulságát az emlékiró Kis János így fogalmazta meg: „Ezekből kitetszik, hogy a superintendentiánk a tót hallgatók ellen a legkisebb idegenséggel sem viseltetett, s épen nem tolt reájok magyar prédikátort és magyar mestert”.¹⁶⁵ Azaz Kis János a negyvenes években is vállalta a szlovákok iránti türelmesebb álláspontját.

A nagyvelegi történéseket azért foglalta össze visszaemlékezéseiben, mert Ján Kollár pesti szlovák lelkész egy német nyelvű munkájában 1843-ban azt állította, hogy a nagyvelegiek előjáróját halálra pálcázták. Kis az ügyet kivizsgálta, és az derült ki, hogy a lelkész a megterhelésére és a szlovák hívek magyar nyelvtudására hivatkozva szerette volna csökkenteni a szlovák szolgálatok számát 1835-ben. Az ügyben 1839-re kompromisszum született, a szlovák alkalmak száma minimálisan csökkent, és a vizsgálat szerint ezzel a helyiek is megbékéltek.¹⁶⁶

Kis Jánosnak az 1840-es évek egyházi nemzetiségi küzdelmeiben való érintőleges részvételéről Kossuth Lajos egy leveléből tudunk, amelyet Payr Sándor közölt 1921-ben. Kossuth 1842 nyarán Balatonfüreden volt, amikor híret vette, hogy Kis János a közelben, Somogydöröcskén jár hivatalos úton. Levelet írt neki, hogy kérje a dunántúliak minél nagyobb részvételét az egyetemes közgyűlésen, ahol a szlovák felségfolyamodványt tárgyalták. „és eszembe jutott a Dunántúli superintendia, eszembe az, hogy ez nagy részben magyar, legalább a magyarságnak nem ellensége: Kis János superintendens a magyar literatura bajnoka” – írta Kossuth Zay Károlynak. Kis János a levelet megkapva másnap azonnal felkereste Kossuthot. Hogy miről tárgyaltak, és mire jutottak, arról sajnos nem szól a tudósítás.¹⁶⁷

A protestáns unióról való beszámoló nem szerepel a visszaemlékezésekben. Zay Károly az unióra való felhívást közvetlenül az egyházkerületeknek is elküldte. A dunántúli egyházkerület 1841. július 22-én tartott közgyűlése néhány gyülekezet kérése ellenére sem tárgyalt az unióról ügyrendi okokra hivatkozva. Az egy évvel később tartott közgyűlésen a kerület nem nevezett ki hivatalos bizottságot az unió előkészítésére, azonban az ezzel foglalkozó központi közös-bizottság jegyzőkönyvét elküldte az esperességnek azzal a felszólítással, hogy a tanítók és lelkészek népszerűsítsék az unió gondolatát a gyülekezetekben. 1843-ban a közgyűlés már kerületi bizottságot is felállított az unió támogatására.¹⁶⁸ A kerület – hasonlóan a többi református és evangélikus egyházkerülethez – tehát formailag

¹⁶⁵ Uo., 598.

¹⁶⁶ Uo., 599–603.

¹⁶⁷ PAYR Sándor, „Kossuth és Kis János Balatonfüreden”, *Harangszó* 12, 7. sz. (1921): 49–51.

¹⁶⁸ KERTÉSZ, „Protestáns...”, 260, 269, 271.

mindent megtett az unióért, amit elvárhattak tőle, de ez kevés volt az egyesülés megvalósításához.

Kis János 1843-ban Zay Károlynak írt levelet az unió ügyében. Ebben azt írta, hogy „tökéletesen meg vagyok győződve az ügy szent és üdvös voltáról, valamint arról is, hogy a cél elérhető”. Saját aktív közreműködését azonban korára hivatkozva már nem tudta megígérni.¹⁶⁹ Az unió ügyével együtt elindult, de később attól függetlenedő, majd 1855-ben sikerre is vezető pesti protestáns főiskola terveről egy 1845-ben írt levelében tett említést. Röviden megemlítette, hogy nem bízik abban, hogy a közgyűlés támogathatna egy országos protestáns főiskola felállítását, illetve finanszírozását.¹⁷⁰ Kis János hozzáállását az unió létrehozásához legjobb indulattal is csak passzív, inkább elvi támogatásként jellemezhetjük. Ebben nem különbözött a magyar protestáns közvélemény csendes többségétől.¹⁷¹

Kis János félbeszakadt visszaemlékezése befejező részében a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*ban ellene felhozott vádakát cáfolta. A lap 1842-ben indult, hetente jelent meg, szerkesztői Török Pál pesti református és Székács József pesti magyar evangélikus lelkészek voltak. (Székács még soproni diák korából ismerte Kis Jánost, aki visszaemlékezései szerint egyik mentora volt. A francia nyelvrórák mellett prédikálni és rögtönözni tanította, aminek később sok hasznát vette.)¹⁷² A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* az 1840-es években megélnéknülő egyházi és egyházpolitikai mozgalmak egyik legfőbb alakítójává vált. Az 1842 és 1846 közötti lapszámokat átnézve kiderül, hogy Kis János, de még inkább a dunántúli egyházkerület irányában meglehetősen bizalmatlansággal voltak az újság szerkesztői, különösen Török Pál. A félbeszakadt kéziratban Kis János két cikket kifogásolt, azt is leírva, hogy csak jóakarói javaslatára tett le arról, hogy a kerületi közgyűlésen, vagy a sajtóban korábban kitérjen a vádak cáfolására.

Az $\alpha\phi$ szignóval megjelent cikk az egyházkerület 1842. évi közgyűlésének néhány eseményéről számolt be. Kis János idézi a cikk egyik igen dehonesztáló félmondatát: „hogy az elnökség akár szántsándékkal, akár vénség következtében az egyházi ügyek iránt közönyös”.¹⁷³ Az eredeti mondat még bántóbb, és valójában azt rója fel az egyházkerület vezetőinek, hogy csip-csup ügyekkel terhelik a közgyűlést, ahelyett, hogy elintéznék saját hatáskörben:

¹⁶⁹ „Kis János Zay Károlynak, Sopron, 1843. november 9. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 282.

¹⁷⁰ „Kis János Borbély Sándornak, Sopron, 1845. március 3. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 353.

¹⁷¹ KERTÉSZ, „Protestáns...”, 274–278.

¹⁷² SZÉKÁCS, *Visszaemlékezései*, 46–47.

¹⁷³ KIS, *Emlékezései...*, 689.

Az elnökség szántszándékkal-e vagy csak vénség' következtében, minden tárgy iránt közönyös, minden ügyet gyűlés' tárgyává tesz: olyant is, melyet elintézni esküjénél és utasításainál fogva egyedül az ő tiszte volna. Ez által gyűlik halomra a' sok tenni való, elvonatik fontosabb tárgyaktól a' drága idő és vastagszik jegyzőkönyvünk olly nyalábra, hogy megoldvasni is robot.

Kis János visszautasította azt, hogy ne foglalkozna az egyházkerület ügyeivel. αφ konkrétan az egyházkerületi tankönyv-ajánlás gyakorlatát kifogásolta néhány gyakorlati példán keresztül. A legkirívóbb mondatot itt sem idézte Kis János: „Nálunk avatott, avatatlan, tudós, kontár, pap, mester, és valakit csak az írói viselkedé bánt: szabadon tolhatja könyvét iskoláinkra.”¹⁷⁴ Hogy a szerkesztők egy ilyen hangvétellű névtelen cikket közöltek egy marginális közgyűlési vitáról, az mutatja a püspök és az egyházkerület iránti rosszindulatot.

Kis János még egy cikkre reagált visszaemlékezéseiben. August Gottlieb Wimmer felsőlövői lelkész írása az egyházvezetők (püspök, kerületi felügyelő) jelölési joga ellen kelt ki. Kis János visszautasította azt a vádat, hogy nem venné figyelembe a gyülekezetek igényét a lelkészválasztások esetében.¹⁷⁵

Wimmerrel való „vesződségeinek” Kis János már a visszaemlékezések egy korábbi részében külön fejezetet szentelt.¹⁷⁶ Wimmer és Kis viszonyának részletes bemutatása egy teljes tanulmányt érdemelne, ebből most csak két tényezőt említünk meg. Kis János és Wimmer személyisége tűz és víz volt. Kis János „szelíd-ségével”, azaz kompromisszum-készségével és diplomatikus stílusával szemben Wimmert bátran nevezhetjük krakélernek. Csak a stílus kedvéért idézzük Kis János által vitatott cikke egy mondatát: „Biz ugy, uraim! ezen kerületben így mennek ám a' dolgok! Számos példánk van, mikép szegény falusi gyülekezetek több ezer forintot pörlekedésre költeni lőnek kénytelenek: míg választásuk' és bizodal-muk' emberét megnyerheték.”¹⁷⁷

Kis János és Wimmer között a másik különbség teológiai volt. Wimmer az egyház hanyatlásáért a racionalizmust tette mindenekelőtt felelőssé, és Kist is (valamint önmagán kívül szinte a teljes egyházkerületet) ehhez az irányzathoz sorolta. Kis János a képmutatástól sem mentes pietizmus képviselőjének tartotta Wim-

¹⁷⁴ αφ, „Még több a dunántúli evang. superintendentiának nagygeresdi gyűléséről”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1, 25. sz. (1842): 301–303, 302.

¹⁷⁵ Kis, *Emlékezései...*, 691–692.

¹⁷⁶ Uo., 670–683.

¹⁷⁷ WIMMER Ágoston, „Terplán úr és a' puczincziak; Schneller úr és a' kőszegiek; és szabad választás!”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 2, 4. sz. (1843): 48.

mert: „méltán legjelesebb prédikátoraink közé számíttathatott, de azt sem lehet tagadni, hogy gyülekezetében oly pietismust, mely nem egyéb mint homályos érzelmekkel játszás és színes szenteskedés, igyekezett terjeszteni.”¹⁷⁸ Wimmer valóban az igazi kegyesség képviselőjének tartotta magát, minden más teológiai irányt eltévelyedésnek tartott, és nagy elhivatottsággal védte az által igaznak tartott hitet. „De kedves atyámfiak! Isten 's népe, Isten igéje 's az evangeliomi szabadság, Kristus egyháza 's annak felépítése mellett, hatalom és uralkodás-vágy ellen, bármely oldalról üsse ez fel hydrafejét, – Wimmert mindig ébernek, félelemtelennek és felfegyverzettnek fogjátok találni! Evangéliom vagy nem evangéliom! ez a' kérdés!”¹⁷⁹

Wimmer cikke nemcsak Kis Jánost bőszítette fel. Az 1843-ban a lapot szerkesztő Török Pál tudósítása szerint annyi írás érkezett válaszként, hogy azokat csak kivonatosan közölte. A győri és a soproni alsó egyházmegye közgyűlési határozatban marasztalta el Wimmer munkáját, és védte meg Kis János lelkészjelölési gyakorlatát.¹⁸⁰ A dunántúli egyházkerületi közgyűlésről szóló beszámoló is foglalkozott Wimmer ügyével. Török Pál szerkesztői megjegyzése azonban Wimmer oldalára állt, kijelentve, hogy a lelkészek jelölésének püspöki joga ellentétes a protestáns szabadsággal.¹⁸¹

Török Pál számára olyannyira meggyőzőek voltak Wimmer gondolatai, hogy szinte egy teljes számot bocsátott a felsőlövői lelkész rendelkezésére. Ebben Wimmer azt a szöveget közölte, amelyet a gyülekezete jegyzőkönyvébe vett fel arról, hogy a lelkészjelölés joga porrá zúzza a gyülekezetek szabadságát, és a magyarországi evangélikusok ősi presbiteri rendszerét, ami az egyetlen valóban biblikus egyházkormányzati modell. Mellékletként az ügyben az egyházmegyével és az egyházkerülettel folytatott levelezését is közölte. Wimmer érezhette, hogy személyeskedésével korábbi cikkében túlfeszíthette a húrt, ezért nem Kis Jánosra, hanem a „zajos egyházkerületi pártra” hárította a felelősséget az egyházkormányzat megrontásáért. Török Pál tudta, hogy Wimmer írása újabb viharokat fog

¹⁷⁸ Kis, *Emlékezései...*, 673.

¹⁷⁹ WIMMER Ágoston, „Nem-felelet Berzsényi Zsigmond úrnak”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 2, 52. sz. (1843): 638.

¹⁸⁰ Szerkesztő [TÖRÖK Pál], „Dunántúli ügyek dióhajban”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 2, 15. sz. (1843): 179–180, 180; PÁLFY József, „Soproni alsó esperesi megye' gyűlése”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 2, 30. sz. (1843): 365.

¹⁸¹ TÖRÖK Pál, „Szerkesztői megjegyzés a Szemelvény a' dunántúli egyházkerület' Győrött, f. é. jul. 12–14. tartatott gyűlése' tárgyai közül c. íráshoz”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 2, 39. sz. (1843): 466.

kavarni a Dunántúlon, ezért azt a megjegyzést fűzte a cikkhez, hogy bármennyire gorombának is tűnik Wimmer írása, a lelkiismeret szava nem lehet gorombaság.¹⁸²

A Wimmer írása elleni tiltakozások nem is maradtak el: Berzsényi Zsigmond és Wimmer között még az 1843-as évben belefért egy pengeváltás. 1844-ben – már Székács József szerkesztősége alatt – Wimmer ismét publikálhatott. Ezúttal higgadtabb hangnemben, de a korábbiakhoz hasonló kritikával elemezte a dunántúli egyházkerületben 1839-ben bevezetett egyházkormányzati rendeletet (az ún. „rendszer”). Kis Jánost ebben a cikkében is inkább a szerinte végtelenül káros folyamat elszenvedőjeként, mint támogatójaként mutatta be.¹⁸³ A Dunántúlról többen védelmükbe vették a rendszert, azt is bemutatva, hogy 1828 és 1839 között bőven nyílt arra alkalma a lelkészeknek, hogy annak elfogadása előtt kritikáikat jelezzék.¹⁸⁴ A következő évben elcsendesült a dunántúli evangélikusok és püspökök ellen irányuló kritika a lapban. Wimmer ugyan továbbra is publikált, de ebben az évben felsőlövői reáliskoláját mutatta be, illetve a dunántúli református egyházkerület felett gyakorolt megsemmisítőnek szánt kritikát, amiért újonnan választott püspökét nem felavatta, hanem felszentelte. Wimmer és Kis János megbékélését jelentette az a hír, hogy a dunántúli egyházkerület közgyűlésén Felsőlövő lelkésze felkérte a kerületet, hogy tartson vizsgálatot a reáliskolában, vajon alkalmas-e arra, hogy az egyházkerület a saját tanintézményének ismerje el. Az egyházkerület a vizsgálóbizottság lelkésztagjának Kis Jánost küldte ki.¹⁸⁵

Az egyházmegyéjével, egyházkerületével, előljáróival – köztük Kis Jánossal – permanens konfliktusban álló Wimmer a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain szabad teret kapott nézetei publikálására. Bár közölték a Wimmerrel egyet nem értő dunántúli véleményeket is, a lap egyik szerkesztője, Török Pál majd minden alkalmat megragadott, hogy egyetértéséről és támogatásáról biztosítsa Felsőlövő lelkészét. Kis Jánost ezzel a szerkesztői magatartással ki nem mondva „leírták” – az igazán korszerű és előremutató egyházi törekvések, sőt az evangéliumi, a protestáns szabadság egyik (bár messze nem a legádázabb) kerékkötőjeként mutatták be.

¹⁸² WIMMER Ágoston, „Szabad választás, kijelölés nélkül!”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 2, 46. sz. (1843): 549–559.

¹⁸³ WIMMER Ágoston, „A dunántúli rendszer”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 3, 12. sz. (1844): 265–278.

¹⁸⁴ BERZSENYI Zsigmond, „Dunántúli ügyek”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 3, 16. sz. (1844): 369–370.

¹⁸⁵ X, „A dunántúli evang. egyházkerület gyűlése”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 4, 46. sz. (1845): 1090.

KIS JÁNOS EGYHÁZI EMLÉKEZETE

Vaderna Gábor egy mondatban foglalta össze a Kis János egyházi historiográfiáját: „Az egyházi karrier történetét ugyan fel lehetne dolgozni, de erre még nem akadt vállalkozó.”¹⁸⁶ A helyzet talán még ennél is rosszabb, Kis Jánosnak alig-alig van számba vehető egyházi recepciója. Az egyháztörténetírás (is) megelégedett a visszaemlékezések életrajzi adataival, a maradék munkát pedig rábízta az irodalomtörténetre. Ennek bővebb okairól lentebb még szólni fogunk.

Kis János életének feldolgozása gyakorlatilag el sem kezdődött. Hiába keresünk a korszak egyetlen magyar nyelvű egyházi periodikájában, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*ban nekrológot, nem találunk. A gyász hírt az újság március 1-én megjelent száma közölte, kiemelve azt is, hogy „Luther három százados halála napján” hunyt el Kis János.¹⁸⁷ A gyász hírből ígért nekrológ nem készült el, az újság éves tartalomjegyzékében a nekrológ rovatban egy olyan írást találunk, amelyet a névrokon Kis János ajkai lelkész jegyzett. Ez egy javaslat volt arra, hogy az elmaradt jubileumi ünnepségre összegyűlt összegből hozzanak létre egy Kis János alapítványt.¹⁸⁸

Az egyetlen, egyházi közegben készült életrajzot Kis Jánosról Szigethy Lajos írta 1926-ban. Az Evangélikus Tanáregyesület gondozásában megjelent *Hangulatképek a lutheránus magyarság múltjából* című kiadvány első kötete tizenhét ismeretterjesztő és az evangélikus öntudatot serkentő írást, leginkább életrajzokat tartalmaz. Kis János kapta a legnagyobb terjedelmet, Szigethy 12 oldalon foglalta össze életrajzát. „Melanchthoni” szelídségűnek jellemezte, aki püspökként időnként Luther erélyével kellett, hogy fellépjen. Végső értékelésébe az irodalomtörténet értékítélete szűrődik át:

Mi is az az „írói örök dicsőség”? Még emberi értelemben véve is, csak a Dantéknak, Goethéknek, Petőfiknek jut osztályrészül. De „Szuperintendens Kis János”, a lutheri buzgóságú pap és püspök, a hangyaszorgalmú író, híveinek és nemzetének bölcs tanítója, Kazinczy barátja és „apostol-társa”, a szelíd, jó ember is megérdemli, hogy minden magyar szív és különösen minden evangélikus magyar szív áldva őrizze emlékezetét.¹⁸⁹

¹⁸⁶ VADERNA, *A költészet születése...*, 322.

¹⁸⁷ „Gyász hírek”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 5, 9. sz. (1846): 215.

¹⁸⁸ Kis János, „Halálozások”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 5, 11. sz. (1846): 256–257.

¹⁸⁹ SZIGETHY Lajos, *Luther lelke: Hangulatképek a lutheránus magyarság múltjából* (Budapest: Luther Társaság, 1926), 67–79.

Kis János első méltatása az énekeskönyvekhez kötődik. Karsay Sándor már említett írása „sokáig fennmaradó becsű” munkának nevezte a Kis János szerkesztette győri énekeskönyvet, bár azt azért felróta, hogy Luther Erős várunk korálja – az evangélikusság legfontosabb éneke – kimaradt a gyűjteményből.¹⁹⁰ Az első visszaemlékezéseket az 1890-es évekből találjuk. 1890-ben az *Evangélikus Egyház és Iskola* a soproni Kis János ünnepről számolt be, ahol leleplezték a püspökről készült festményt (amely eredetileg szobor lett volna, de ahhoz nem sikerült elég pénz összegyűjteni). Az egyháztörténetet is tanító Poszvek Sándor az ünnepségen az üldözött nemzeti nyelv felkarolójaként mutatta be Kis Jánost – az egyházi méltatása elmaradt.¹⁹¹ Kovács Sándor hét évvel később írt a győri énekeskönyv történetéről. Karsay írása után negyedszázaddal már jóval elmarasztalóbb vélemény született a még használatban lévő énekeskönyvről. Egyik énekének elemzése után az alábbi következtetésre jutott Kovács Sándor: „Rövid összehasonlítás meggyőz bennünket, hogy mennyit rombolt a XIX. század elejének »józanabb tiszta buzgósága,« gyakorlatias felfogása e régi szép énekünk költőiségén, mennyivel bágyasztotta színét, apasztotta erejét és mélységét.”¹⁹²

A dunántúli egyházkerület történetét kutató Payr Sándor 1921-ben, illetve 1930-ban három „kis színes” történetet közölt Kis Jánosról. Kiemelte, hogy életművének egyházi feldolgozása még nem történt meg. Payr ezt egy mondatban foglalta össze: „de mint lelkész és püspök is fáradhatatlan volt tisztében, akit éjjel-nappal emésztett a gyülekezetek felől való szorgalmatosság és nagybecsű egyházi irodalmat hagyott örökségül.”¹⁹³ A Kossuth és Kis találkozását leíró cikk a megidézett eseményt (a két résztvevő a szlovák evangélikusok elleni fellépésről beszélgetett) a Trianon utáni időszakra aktualizálta: „Az elmúlt nyolc évtized igazolta, hogy aggodalmaik, sajnós, nagyon is alaposak voltak.”¹⁹⁴ 1930-ban a Festicsek és a protestánsok kapcsolatairól írt Payr azzal a végkicsengéssel, hogy a felvilágosodás korában mennyire jó volt a viszony katolikusok és evangélikusok között.¹⁹⁵

Kis János életútjának aktuál(egyház)politikai értelmezése később sem maradt el. 1952-ben az elnyomott néperért küzdő püspök jelent meg, aki azért szolgált,

¹⁹⁰ KARSAY, „Énekes könyvek...”, 863.

¹⁹¹ „A soproni Kis János ünnep”, *Evangélikus Egyház és Iskola* 8, 46. sz. (1890): 373–374.

¹⁹² KOVÁCS SÁNDOR, „Adalékok a Győri Énekeskönyv történetéhez”, *Evangélikus Egyház és Iskola* 15, 49. sz. (1897): 594–597.

¹⁹³ PAYR SÁNDOR, „Kis János emlékfái Keszthelyen”, *Harangszó* 12, 29. sz. (1921): 226–228, 228.

¹⁹⁴ PAYR, „Kossuth és Kis...”, 61.

¹⁹⁵ PAYR SÁNDOR, „A régi Festichek grófok jóbarátsága a protestánsokkal”, *Evangélikusok Lapja* 16, 24. sz. (1930): 89–90.

hogy „a jobbágnép melyből vétetett, valahára felszabadíttassék a tudatlanság és elnyomás béklyóiból.”¹⁹⁶ Ugyanebben az évben született egy másik egyházi értékelés is Kis Jánosról, amely azonban nem jelenhetett meg. Kiss János a dunántúli énekeskönyvekről szóló doktori dolgozatát soha nem védhette meg, a munka kéziratban maradt. Nagy tisztelettel ugyan, de alapvetően kritikával szemléli a dolgozat a soproni püspököt: „Kis János szerepét és jelentőségét kora irodalmi és egyházi életében nem kívánja senki sem kétségbe vonni, de ilyen mennyiségben kár volt a moralizmus énekanyagát – átdolgozva is – új énekeskönyvbe átültetni.”¹⁹⁷ 1979-ben Magassy Sándor az énekköltő Kis Jánost idézte meg annak apropóján, hogy egy irodalmi hetilap méltató írást közölt róla. „Számon tartják-e Kis Jánost, a püspököt és költőt evangélikus gyülekezeteink?” – tette fel a kérdést írása elején, amelyet a végére meg is válaszolt: „Lehet, hogy a költő neve áthull emlékezetünk rostáján. De míg munkája gyümölcsét élvezzük, énekeit énekeljük, addig nem kell odasorolnunk magunkat pironkodva a »hálátlan utódok« közé.”¹⁹⁸

A rendszerváltás után, 1995-ben, Kis János születésének 225. évfordulóján az *Evangélikus Élet* két írást is közölt. Keveházi László – a nyugdíjas éveiben az egyháztörténet művelésébe fogott és tiszteletreméltó életművet létrehozó esperes – a rábaszentandrási Kis János-emlékünnepről számolt be. Az ünnepségen ő tartotta Kis János lelkészi szolgálatáról előadást – a felvilágosodás és az egyházi életút összeegyeztetésével neki is meg kellett küzdenie. Az életútból az iskolák és a lelkészek támogatását, a lelkészi nyugdíjintézet megalapítását emelte ki, és mintegy rehabilitálva a kort és a püspököt arra is rámutatott, hogy emlékirataiban prédikatori szolgálatát szentírási igével foglalta össze.¹⁹⁹ Barcza Béla ugyanebben a lapszámban életrajzi összefoglalót írt Kis Jánosról, ahol munkássága jelzőjeként a „lutheri buzgóságot” használta. A cikk írójának nem sikerült megszabadulnia a marxista kliséktől, amikor végső értékelését így fogalmazta meg: „Születésének 225. évfordulóján nemcsak szép énekeit énekelve emlékezünk áldott, hasznos életére, hanem azt is megállapíthatjuk, hogy irodalmi munkásságával is szeretett egyházát, népét szolgálta.”²⁰⁰

¹⁹⁶ BORSI DARÁZS József, „Kis János a magvető”, *Evangélikus Élet* 17 (1952. július 20.): 2.

¹⁹⁷ KISS, A *dunántúli...*, 36.

¹⁹⁸ MAGASSY Sándor, „Irodalmi hetilap Kis Jánosról”, *Evangélikus Élet* 44 (1979. február 25.): 4.

¹⁹⁹ K[EVESHÁZI] L[ászló], „Ne feledkezzetek meg vezetőitekről. Kis János-emlékünnepről Rábaszentandráson”, *Evangélikus Élet* 60 (1995. október 29.): 4.

²⁰⁰ B[ARCZA] B[éla], „Szuperintendens és »filozófus poéta«: 225 éve született Kis János”, *Evangélikus Élet* 60 (1995. október 29.): 4.

ÖSSZEFOGLALÁS

Nem a restség, vagy az evangélikus egyháztörténetírás visszafogott humánerőforrás-lehetőségei állnak a mögött, hogy Kis János életének egyházi feldolgozása elmaradt, hanem az, hogy a halála óta folyamatosan változó egyházi önképbe mindig is nehezen lehetett életművét beilleszteni. Kis János „nagy ember” volt, Berzsényi felfedezője, olyan, aki még a középiskolai tankönyvekben is szerepel, még ha nem is a vastag betűvel szedett törzsanyagban. Mint ilyet, kötelességünk megbecsülni, hiszen rajta kívül más evangélikus lelkész nem jutott be a magyar irodalmi-történelmi panteonba. Azonban Kis Jánosnak a 18. században, a német felvilágosodásban gyökerező értékítéleteivel, teológiai gondolkodásmódjával, „moralizálásával” élete végén már kortársai sem tudtak mit kezdeni. Ez a meg nem értés azóta még inkább felerősödött.

Kis János születése alapján a 18. század gyermeke volt, gondolkodásában pedig haláláig az maradt, és ezt visszaemlékezései szerint öntudatosan vallotta is: „Mert a 18-dik századnak, kivált utolsó felének, vélekedésem szerint teljes joga van azzal dicsekedni, hogy egyfelől a bámulást érdemlő utóbbi felfedezésekre s az anyagi és szellemi élet javítására az utat jól készítette el”.²⁰¹ Az 1840-es években, amikor már a „theológiában a világosítani, vagy homályosítani akarók túlságai” váltak Kis János szerint uralkodóvá, ő óhatatlanul korszerűtlenné, egy letűnt gondolkodás maradványává vált. A hitvallási iratokhoz mindenáron ragaszkodó, öntudatos ortodox (főleg szlovák ajkú) evangélikusoknak túlságosan toleráns, az újpietista, ébredési teológia felé tájékozódóknak, mint Wimmer, nem eléggé buzgó, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* körül csoportosuló liberális teológusoknak pedig túl maradi, a szabadság iránt nem eléggé elkötelezett volt Kis János. A 20. század elejétől meginduló, majd a század második felében megerősödő, hitvalló teológián tájékozódó mai egyháziasság Kis János felekezeti toleranciáját ugyan nagyra tudja értékelni, „sekélyes és erőtlen” morális vallásosságát és a felvilágosodás iránti nyitottságát azonban nem tudta elfogadni.

A Kis Jánosra leggyakrabban ráaggatott jelző a szelídség. Kis maga is nagyon sokszor használta ezt a jelzőt leveleiben, vagy a vizitációs jegyzőkönyvekben, amikor egy-egy konfliktus megoldására adott útmutatást. Lehet-e valaki egyszerre sikeres egyházvezető és közben szelíd is? Úgy véljük, hogy igen: ez a szelídség nemcsak egy jól kommunikált önkép, vagy az utókor kedvelt toposza, hanem va-

²⁰¹ Kis, *Emlékezései...*, 144.

lódi, természetéből fakadó jellemvonása volt Kis Jánosnak. Ráadásul az a korszak, amelyben élt, és azok a körülmények, amelyek között szuperintendens volt, kedveztek annak, hogy szelíd maradjon Mit jelent a szelídség egyházkormányzatra lefordítva? Konfliktuskerülést, kompromisszumkészséget, és egyfajta pragmatizmust. Abban a korszakban, amikor a nyilvános vallásgyakorlás szabadsága még csak néhány évtizedes hagyományra tekintett vissza, amikor a helytartótanács, vagy a katolikus egyház hatalmaskodása még élő emlék volt Kis Jánosban és a dunántúli evangélikusok között, akkor ez a szelíd kompromisszumkészség hatékony egyházvezetési stratégia volt. Azok a protestánsok, akik a felvilágosodás előtt a buzgó katolicizmus üldözését élték át napról napra, nagyra tudták értékelni a szelíd toleranciát. Az egyháziak és világiak, falusiak és városiak, nemesek és jobbágyok, törzsökösök és néhány generáció óta Magyarországon élők, magyarok és nem-magyarok alkotta dunántúli evangélikus közösség vezetéséhez, az egyházkerület egységessé formálásához is a szelídség volt a legcélravezetőbb eszköz. Volt olyan konfliktus – az új énekeskönyvek bevezetése –, amelyet így sikeresen lehetett csillapítani, volt, ahol ez csak részben segített – lásd a Wimmer-körűli állandó feszültségeket. Kis János püspöki működését látva meggyőződhetünk arról, hogy nemcsak utólag konstruált önkép, hanem létező stratégia volt a szelídség, a konszenzusra törekvő vezetési stílus.

„Kis költészetét életéből, életét költészetéből érthetjük meg – Kölcsey és Toldy ebben egyetértettek volna, csak a Kistől követett éthoszt ítélték meg eltérően. Hogy az utókor ezt maradéktalanul elfogadta, azért ismét csak Kis emlékezései okolhatóak: e beállítása saját életművének magától a költőtől ered, következetesen képviselt életfilozófiáját ő csiszolta olyan elbeszéléssé, ahol egy élet példáján lehetett megmutatni egy erénytan működését.”²⁰² Úgy véljük, hogy VADERNA Gábor megállapítását nemcsak a költő, hanem a szuperintendens Kis Jánosra is vonatkoztathatjuk. Püspöki működésének elemzése annyiban is tágíthatja e megállapítás érvényességét, hogy látjuk, nemcsak elbeszélésben, hanem valódi cselekvésben is alapvetően sikerrel képviselte és alkalmazta szelíd életfilozófiáját.

²⁰² VADERNA, *A költészet születése...*, 327.

KRISCH ANDRÁS

Magyar prédikátor, német szónok

Kis János lelkész soproni tevékenysége*

Kis János 1770. szeptember 22-én született magyar nyelvi környezetben, egy szegény jobbágy családban Rábaszentandráson. A téti, majd a vadosfai elemi iskolába járt. Míg a környékbeli tanulók többsége az alapfokú oktatás végeztével visszakerült a gazdaságokba, Kis János, tanítójának köszönhetően, aki tehetségét korán felismerte, 1782-ben Sopronban, az evangélikus líceumban folytathatta tanulmányait. Az alig 12 éves magyar ajkú fiú ekkor járt először városban, ráadásul egy németnyelvű polgár városban, ahol végül élete jelentős részét töltötte. Mint ahogy azt visszaemlékezésében is leírta, már a város felé közeledve, a szomszédos horvát Kópházán sírva fakadt a számára idegen nyelvet hallva, Sopronba érve pedig a német nyelv okozott neki komoly meglepetést.¹

A líceumban Kis sokat köszönhetett tanárának, Schwartner Mártonnak. Hatására tovább erősödött benne a tudásvágy, nyelveket tanult és rengeteget olvasott. A diákok olvasási igényüket a tanárok magánkönyvtáraiban élhették ki. Ezeket a kiskönyvtárakat leginkább Jénában, Göttingenben, Halléban gyűjtötték össze, főleg német, latin, francia, olasz és spanyol nyelvű könyvekből álltak. A német egyetemeken tanult Schwartner felvilágosult pedagógiai elveket vallott. Ő indítványozta, hogy azokat a nevelési és oktatási reformokat, melyeket Németországban Johann Bernhard Basedow, John Locke vagy Jean-Jacques Rousseau írásai alapján már bevezettek, a soproni líceumban is alkalmazzák.² Kis 1790-ben négy társával megalapította a „magyarul tanuló társaságot”, amely az elsőként alapí-

* A szerző a Soproni Evangélikus Gyűjtemények vezetője.

¹ Kis János superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve*, Második kiadás, kiad. H. Á., Olcsó könyvtár (Budapest: Franklin-társulat, 1890), 42.

² Kis János Superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve: Első közlemény: Nevendékségét, professzorságát és predikátorságát tárgyazó emlékezések* (Sopron: Özvegy Kulcsárné, 1845), 48.

tott magyar önképzőkör volt és Soproni Magyar Társaság néven a mai napig működik. Kis itt is folytatta irodalmi tevékenységet, majd később kezdeményezőként lépett fel a társaság könyvtárának szervezésében, kiadványok szerkesztésében.³

A külföldi egyetemeken továbbtanulni szándékozó protestáns ifjak körében szokás volt az ún. albizálás. Ennek során a diákok bejárták az országot és a hittestvérektől segítyt, vagy ha úgy tetszik ösztöndíjat gyűjtöttek a továbbtanuláshoz. Kis is részt vett egy ilyen úton, bár ő elsősorban az ország megismerését és az írókkal való személyes találkozást tekintette elsődleges céljának. Kis az 1790-es évek elején a németes, felvilágosult műveltséget Sopronnak, illetve a nyugat-magyarországi városoknak tulajdonította, de útja során megtapasztalta, hogy ez máshol, így például a szepességi városokban is érzékelhető. Később leírta, hogy a felvilágosultság és a műveltség országa számára mindvégig az a vidék maradt, ahol a német egyetemek éreztették hatásukat, tehát az ország evangélikus részei.⁴ Az albizálás után Göttingenben és Jénában folytatott egyetemi tanulmányokat, széleskörű és sokoldalú műveltségének szálai ide nyúltak vissza. Németországi egyetemi évei alatt nagy hatással volt rá a felvilágosodás. A német egyetemek hatására eltávolodott a papi pályától és hazatérve a szabadabb tanári hivatást választva három évig Győrben tanított. 1796-ban mégis pappá szentelték. „Ha igazat akarok mondani, meg kell vallanom, hogy nem örömet adtam magamat reá a' prédikátori hivatalra” – írja Kis.⁵ Méltánytalannak tartotta, hogy a katolikus papsággal szemben az evangélikus lelkészeknek alacsonyabb a társadalmi elismertsége, tartott a katolikusokkal való esetleges súrlódásoktól, továbbá evangélikus lelkésztársai közül sem mindenkivel ápolt mindig jó viszonyt.⁶ Döntése meghozatalát egy minden ember életében jelenlévő lelki küzdelemnek tekintette. Lelkészként szolgált Nagybarátiban, Kővágóórsön és Nemesdömölkön. Mindenütt tisztelet és szeretet övezte. Az iparos családból származó Pelikán Erzsébetet vette feleségül, a házasságból négy gyermekük született. Falun töltött évei alatt gyakran utazott, mely utak során a környékbeli írókkal ápolt kapcsolatot. A magyar nyelvterületen szolgáló lelkész útja azonban hamarosan régi iskolavárosába és ismét német nyelvi környezetbe vezetett.⁷

³ KRISCH András, „Kis János”, in: *Nemzeti sírkert – Sopron*, szerk. VÖRÖS Ákos, 70–71 (Sopron: Lions Club, 2017).

⁴ NÉMETH Zoltán, *Kis János szerepe kora irodalmi életében* (Győr: Baross-nyomd, 1941), 12; Kis, *Emlékezései...*, (1845), 84.

⁵ Uo., 154.

⁶ Uo., 154–155.

⁷ KRISCH, „Kis...”, 71.

Jakob Bogsch lelkész váratlan lemondása után 1807-ben Sopronban megüresedett egy lelkészi állás. A választások hagyományosan nagy izgalmat okoztak az egyházközségben, hiszen a nagy múltú gyülekezet vezetősége mindig igyekezett megfelelő jelölteket keresni. Ezúttal azonban nem volt könnyű betölteni az állást, mivel négy választási fordulóra került sor. Az első alkalommal 1807. november 21-én a győztes a gálosi (Gols) Karl Samuel Biermann bár megígérte, hogy elfoglalja az állását, meg is érkezett Sopronba, de két nap múlva távozott a városból és nem tért vissza, hiába ment hozzá küldöttség. December 6-án így ismét választásra került sor a soproni gyülekezetben. Már a jelöltekről is kisebb vita alakult ki a vezetőség soraiban, de a választást végül Josef Kalchbrenner pöttelsdorfi lelkész nyerte meg. Megválasztása után azonban ő is visszalépett, mivel megtudta, hogy a jelöltségében nem volt teljes az egyetértés, így valószínűleg nem érezte a feltétlen bizalmat. Így december 16-án immár harmadszor választottak a soproniak. Ezúttal a már az első választáson is induló Johann Lorenz Pillich nyert. Mint Gamauf Gottlieb⁸ neves soproni lelkész kortársként írja, háromszor ígérte meg, hogy elfoglalja az állást, szavát később mégis visszavonta.⁹ A negyedik választás (1808. január 21.) végre eredményesnek bizonyult, Kis Jánost választották meg a soproni gyülekezet lelkészévé.¹⁰ Kis csak az után mondott egyértelmű igent az állás betöltésére, hogy megállapodtak a fizetésemelésében. Gamauf szerint a korábbi visszalépéseknek is alapvetően anyagi okai voltak, a gyülekezet által elvárt munka nem állt arányban a fizetéssel.¹¹ Az új soproni lelkész 1808. április 3-án tartotta első igehirdetését. Már szolgálata elején nagy mennyiségű hivatali munkával kellett szembenéznie, ami négy évvel később szuperintendenssé választásakor még tovább nőtt. A soproniak Kissel megtalálták Bogsch méltó utódját, őt is legalább annyira tisztelték és szerették, mint elődjét.¹²

Bécs közelségét és Sopron mozgalmas életét Kazinczy Ferenc sokszor irigylelte Kis Jánostól. A soproni megválasztásával kapcsolatban így írt az új soproni lelkész:

⁸ Gamauf Gottlieb (Teofil), (1772–1841), 1803–1841 között soproni lelkész, jelentősek egyháztörténeti munkái.

⁹ Soproni Evangélikus Levéltár (a továbbiakban: SEL), XIV.6. Gamauf IV.b. kötet, 177.

¹⁰ Kis 127 szavazatot kapott, míg a másik két jelölt (Paul Raits és Andreas Hutter) 9, illetve 5 szavazatot. Összehasonlításképpen 1831-ben Leopold Petzet 252 szavazattal választotta meg a gyülekezet harmadik lelkészeként. Valószínűleg a gyülekezeti tagok lelkesedése, részvétele a választáson a negyedik fordulóra alább hagyott. SEL, I.1.a. Gyülekezeti iratok 3392 I 587. 3.d.

¹¹ SEL, XIV.6. Gamauf Gottlieb lelkész iratai (Gamauf), IV.b.kötet, 177.

¹² SEL, XIV.6. Gamauf IV.b. kötet, 178.

Falusi életemnek városival 's anyai nyelvemnek idegennel felcserélése Sopronba érkezésemkor olyan aggodalmat okozott bennem, millyenről előbb álmodni sem tudtam. Akaratom ellen szünet nélkül az forgott előttem; mi lesz belőlem falusi emberből városban, született magyarból német nyelvű gyülekezetben. Aggodalmam az által is öregbült, hogy Bogsch, ki után a' hivatalban következtem, tagadhatalanul a' hazánkban legjelesebb hitszónokok közé tartozott, Alig lehet olyan szomorító képeket gondolni, mellyeket aggodalmam előmbé festett.¹³

Lelkésszé választásáról Kis a következőket írta az egykori lícistának és költőtársnak, Döbrentei Gábornak: „Betses leveledre azért haladt ennyire feleletem, mivel Győrbe és Sopronyba lett hívattatásom éppen leveled' ide érkezésekor kezdett sok gondokat okozni, melly gondjaim lelkemet egészen elfoglalták, 's mellyeknek csak tegnap előtt leve annyiban végek, hogy magamat a' Sopronyi Predikátorságra elajánlottam.”¹⁴ Gottlieb Gamauf Kis lelkésztársa és barátja¹⁵ is egyben, német nyelvű egyháztörténeti munkájában a következőket írta róla:

Kis János született magyar és 12 évig volt magyar prédikátor, mégis kitűnő német szónok. Csak legritkábban történik meg, hogy elhirtelenkedve vét a német nyelv törvényei ellen. Még a hangsúlyozásán sem veheti észre az ember valami különösen, hogy nem született német. Hozzáértő ember jól tudhatja, hogy nem sok szónok van, aki két nyelven képes ugyanazzal a készséggel egyformán helyesen, egyenlőképpen kellemesen beszélni.¹⁶

Kis János visszaemlékezései szerint megválasztásában a véletlen is szerepet játszott. Történt ugyanis, hogy 1806-ban az egyházkerület egy soproni gyülekezeti viszály elsimítására ócsai Balogh Péter¹⁷ felügyelőt küldte ki. Kis János azok közé tartozott, akik fogadták a felügyelőt és megmutatták neki a várost. Az evangéli-

¹³ Kis, *Emlékezései...*, (1845), 212.

¹⁴ „Kis János Döbrentei Gábornak, Nemesdömölk, 1808. február 22.”, in Kis János (1770–1846) szuperintendens, *Irodalmi és tudományos levelezése*, kiad. Tóth Kálmán, 120. lev., 63–64 (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021), 63.

¹⁵ A két lelkész ismeretsége a soproni evangélikus gimnáziumi évekre nyúlik vissza: Gamauf 1785-től 1792-ig, Kis pedig 1782-től 1791-ig tanult a líceumban. A középiskolát követően Gamauf és Kis 1792-ben került Göttingenbe, ahol egy évig együtt tanultak. A két lelkész Sopronban 33 évig, Gamauf haláláig szolgált együtt. Kis emlékezéseit Gamaufról lásd Kis, *Emlékezései...*, (1890), 83, 256, 419–420.

¹⁶ Gamauf IV.b.kötet, 178., idézi: HAMAR Gyula, „Gamauf Teofil feljegyzései Kis Jánosról: Gamauf halálának 1. százados évfordulója”, *Soproni Szemle* 5, 4. sz. (1941): 291–299, 295.

¹⁷ Ócsai Balogh Péter (1748–1818) császári és királyi belső titkos tanácsos, főispán, az evangélikus egyház főfelügyelője.

kus templomban Balogh kíváncsi volt az épület – ma úgy mondanánk – akusztikájára. Erre Kis a szószékről elszavalt néhány mondatot. A lelkészválasztás előtt az ajánlásokban jellemezték úgy Kist, hogy az a jelölt, aki Balogh Péter előtt szolt a szószéken. „Mivel jól megérthető szavú vagyok, 's több urak által is ajánlatom alkalmas egyén leszek, 's ennél fogva a' szavazatok' többségét én nyertem-el” – summázta a választást Kis.¹⁸ Feltételezhetjük azonban, hogy ennél azért több kellett. A németnyelvű soproni evangélikus gyülekezet mindig is nagyon körültekintően hívott jelölteket, a gyülekezet tagjai számára a jelöltek bemutatkozása nagy esemény volt. Ráadásul itt egy magyar anyanyelvű lelkészről volt szó, még akkor is, ha Kis erre az időszakra már bizonyosan folyékonyan beszélt németül. Egy ilyen három évvel korábbi esemény nem volt elegendő. A jelöltnek ebben az időben már komoly kapcsolatrendszere volt a városban, volt lícisták segíthettek az állás megnyerésében. Kis erről annyit árul el, hogy volt diáktársai, tanítványai, és fontos hivatalokat betöltők segítettek a beilleszkedésben, feltehetően az állás megnyerésében is. Kis elsősorban lelkésztársát, Gottlieb Gamaufot említette, illetve Artner Sámuel városi tanácsnokot.¹⁹ Esélyeit növelhette az is, hogy írói tevékenysége a műveltebb körökben már Sopronba érkezése előtt ismert volt. A megüresedett soproni lelkészi állást így minden bizonnyal nagy örömmel töltötte be és hiába hívta 1810-ben a győri gyülekezet prédikátornak, azt nem fogadta el.²⁰ Ugyanakkor Kis megválasztásában, mint láthattuk, a három korábbi sikertelen választás is szerepet játszott, a gyülekezet valószínűleg mindent megtett egy alkalmas jelölt megtalálásáért.

A magyar anyanyelvű, magyar nyelvvidékről származó Kis tehát Sopronban egy német gyülekezet élére került, bár ez nem példa nélküli eset. Magyar nyelvű lelkészek jellemzően az eredetileg a líceumban oktató lelkészek közül kerültek ki, akik aztán a magyar nyelvű szolgálatot is ellátták. A korból megemlíthetjük a győri születésű Raits (Raics) Pétert, aki Jénából tért haza. 1789-ben választották meg líceumi tanárnak, 1809–1824 között a rektori tisztséget is betöltötte, gyülekezeti szolgálati ideje 1805–1824 között tartott. Kis János Hercules választása című korai költeményét elsőként a diákok körében népszerű Raitsnak mutatta meg.²¹ Szintén ellátta a magyar szolgálatot is a soproni születésű, de nemescsói származású Halasi János Mihály, aki tanári állása mellett 1803–1805 között volt

¹⁸ Kis, *Emlékezései...*, (1845), 212.

¹⁹ Uo., 213.

²⁰ Uo., 225.

²¹ Kis, *Emlékezései...*, (1890), 73.

soproni prédikátor.²² A gyülekezet német jellegére és a kevés magyar nyelvű gyülekezeti tagra jó példa egy 1843-as konventi beadvány. Ebben a soproni „kisdéd magyar gyülekezet” összefoglalta 1792 óta a magyar nyelvű istentisztelet meg­ tartását, amit Wilfinger János Ernő lelkész vezetett be. Ettől az évtől volt ugyanis alkalmanként magyar istentisztelet a városban, viszont ez mindig attól függött, hogy tartózkodott-e a városban olyan lelkész vagy lelkész-tanár, akinek hivatali idejébe ezek megtartása belefért. 1840 után a líceumi ifjúsággal közösen tudtak istentiszteletet tartani minden harmadik vasárnap. Az 1843-ra létszámában megerősödött magyar gyülekezet egy kis tanácstermet kért, ahol ülésezhetnek, természetesen szem előtt tartva, hogy Sopronban csak egy evangélikus gyülekezet létezik a nyelvhasználatától függetlenül.²³

Kis János 1808-tól egészen haláláig a soproni evangélikus gyülekezet egyik jelentős lelkése lett, aki megválasztása évében már ezer szállal kötődött a városhoz, amely Magyarország egyik legrégebbi reformációs központja volt. Luther tanai már az 1520-as években megjelentek a városban. A soproni polgárság elsősorban német kereskedelmi kapcsolatai és kulturális közvetítő szerepe révén ismerkedett meg a reformáció tanaival. Hiába küldött II. Lajos királyi vizsgálobizottságot a városba, a vizsgálat nem tudta a reformáció tanainak terjedését fékezni, 1565-ban Gerengel Simon lelkész szervezőmunkájának is köszönhetően, megalakult az első magyarországi evangélikus gyülekezet. Ennek megalakulását megelőzte Kis János középiskolájának, az evangélikus líceum elődjének tekintett iskola megalapítása: Christoph Hummel polgármester telkén 1557-ben a belváros szélén, az egykori „kövezeten” (am Pflaster) új, latin iskola épült. A század végére a város lakosságának nagy része a politikai elittel együtt áttért az új hitre. A 16. és a 17. század fordulóján a város élén a humanista Lackner Kristóf állt. A képzett politikus az evangélikus egyház támasza volt. Polgármesterként egyik intézkedése volt, hogy a városi tanács legyen az evangélikus egyház presbitériuma is, így a tanács a katolikus eredetű egyházi vagyont az evangélikus egyház számára tudta felhasználni. Ez az állapot 1667-ig állt fenn.

A 18. század végén Sopronban az ellenreformáció hatására folytatódott a katolikusok számának növekedése. A városba betelepülők között nagyobb az arányuk, de lényegében a katolikus restauráció végrehajtása, a katolikus államvallás kiépítése hozta meg a katolikus egyház számára ezt a kedvező eredményt. A soproni

²² RUSZNYÁK Ferenc, *A soproni evangélikus gyülekezet lelkészeinek élete*, kézirat (Sopron: 1980), 70.

²³ SEL, I.1.a. 4174 I 697. 4.d.

evangélikus gyülekezet egyik legtragikusabb éve 1674 volt. Ebben az évben a gyülekezet elveszítette templomait, iskoláit, vagyonát, vallásgyakorlatát viszont korlátozott mértékben fenntarthatta, egy fa imaház épülhetett a mai templom helyén, amit a 18. század közepén kibővítettek. A 18. század végére – a templomlátogatók nagy száma miatt – már az új imaház is kicsinek bizonyult. Az építkezés immár a türelmi rendelet előírásai szerint kezdődött meg. II. József ebben kikötötte, hogy a felépülő templom se haranggal, se toronnyal ne rendelkezzen, ajtaja pedig nem nyílhat az utcára. A templomot 1784-ben, Torkos József lelkészsége idején szentelték fel. Érdekes, hogy a templom alatti vizenyős terület miatt az épületet 182 égerfacölöpre építették, továbbá, hogy a templom építésekor a városfal egy része leomlott – hasonlóan a ruszti evangélikus templom építésekor –, a törmelék pedig a jelentőségét veszített vizesárokba hordták. A 19. század legelején a várost kb. 5500 evangélikus és 6800 katolikus lakta, vagyis Kis nemcsak egy nagy múlttal rendelkező, hanem számában is jelentős, ám a városban a katolikusokhoz képest mégis kisebbségben lévő evangélikus gyülekezet élére került lelkésznek.²⁴

A 18. század végén a lelkészek számában változás következett be. A soproni gyülekezet konventje 1782-ben kérvényezte Bécsben és a következő évben a Helytartótanács engedélyt is adott egy harmadik lelkész megválasztására. A három lelkész eltartása a gyülekezetnek azonban komoly anyagi nehézséget okozott, az 1808-as választások sikertelenségében is fontos szerepet játszottak az alacsony fizetések. A nehéz anyagi helyzetre hozott 1831-ben megoldást Gottfried Oertl orvos végrendelete. Oertl a Templom utca 17-et a hozzá tartozó földekkel együtt a gyülekezetre hagyta, azzal a céllal, hogy a harmadik lelkésznek a ház lakhelyéül szolgáljon, a földek bevételeiből pedig a lelkész fizetést kapjon. Erre a lelkészi állásra a gyülekezet a líceum igazgatóját, tudós-tanárát, Leopold Petzet választotta meg. 1840-ben bekövetkezett halála után utódja Christian Poszvík (Poszvík) lett.²⁵

A 18–19. század fordulóján több, a gyülekezet életében jelentős lelkész szolgált Sopronban. Gottlieb Gamauf lelkészi szolgálata mellett kiváló egyháztörténész is volt, kéziratos munkái ma is hasznosak a kutatóknak. Jakob Bogsch (soproni szolgálati ideje 1785–1807) kiváló szónoki képességekkel megáldott lelkész volt, ő látta el az iskolák felügyeletét is. Rakwitz Károly (soproni szolgálati ideje 1784–1790)

²⁴ A soproni evangélikus gyülekezet történetére összefoglalóan lásd KRISCH András és TÓTHNÉ SZLAVKOVSKY Mariann, *A soproni evangélikus gyülekezet évszázadai: Kiállításkatalógus* (Sopron: Soproni Evangélikus Egyházközség Gyűjteményei, 2017), 11–29.

²⁵ SEL, I.1.i. Presbiteri jegyzőkönyv 613.k. 1831. június 12. 47; RUSZNYÁK, *A soproni evangélikus gyülekezet...*, 66, 80.

lelkes filozófus, Herder tanítványa volt. Mindhármuk ígéhirdetéseiben kiváló német szónoki beszédek is voltak. Egyaránt szóltak az értelemhez és a szívhez.²⁶ Rakwitz tanári képességeiről Kis a következőket írta: „Schwartner Horatiust és Virgilt s Rakwicz Homer Illiását és János Evangéliomát úgy magyarázták, s világosították, hogy sem Göttingában Heyne és Eichhorn, sem Jenában Griesbach és Schütze efféle leckéit sem halgattam sem több gyöngyörrrel, sem nagyobb haszonnal.”²⁷ Az ógörögöt oktató Rakwitznak 1789-ben felajánlották a líceum rektori állását. Ezt ő azzal a feltétellel fogadta volna el, ha a gyülekezeti lelkészi szolgálatot is megtarthatja. Lelkésztestára Jakob Bogsch állásfoglalása szerint azonban egy ember nem tud két állást betölteni, aggódott, hogy lelkészi feladatai Rakwitz iskola vezetői állásával jelentősen megnőnének. A gyülekezetből többen is ezen a véleményen voltak, így a konvent végül Wietoris Jonathánt erősítette meg rektori állásában. Rakwitz rektori pályázata a gyülekezet tagjainak ellenszenvét is kiváltotta, így a lelkész élt a lehetőséggel és 1790 tavaszán Pozsonyba ment szolgálni. Még ez év nyarán meghalt.²⁸

A soproni gyülekezet Kis megválasztásával egy olyan lelkészt nyert, akit korábbi szolgálati helyein is tisztelet, szeretet és nagyrabecsülés övezett. Ahogy mondani szokták Luther köntösén még a porszem is meglátszott, az övéen még a porszem sem. Egy másik rá jellemző tulajdonság volt a dinamika. Meg volt róla győződve, hogy mindenkinek megvan az isteni gondviseléstől kiosztott egyéni ereje. Ezt az öntevékenységet igyekezett mint lelkész-tanár a tanulóiban felébreszteni. A harmadik rá jellemző tulajdonság volt a munkássága során megmutatkozott energikusság. Egyéni erőit igyekezett gyümölcsöztetni környezetébe, nemzete javára. Műveit nem zárta el mások elöl, hanem azokat azonnal közrebocsátotta, igaz evangélikus demokráciával.²⁹ Gamauf egy jellemző esetet is leírt Kisről: csupán egy alkalommal emlékezett lelkésztestára kettejük között egy komolyabb vitára, de napnyugtára ezt az esetet is rendezni tudták.³⁰

Kis hivatalba lépését két tragikus városi esemény követte. Az egyik az 1808-as ún. hármas tűzvész, amikor rövid időn belül, egy hét alatt három különböző helyen ütött ki tűz a városban, és több mint 340 ház égett le.³¹ A másik esemény

²⁶ Uo., 69.

²⁷ Kis, *Emlékezései*, (1845), 46.

²⁸ RUSZNYÁK, *A soproni evangélikus gyülekezet...*, 67.

²⁹ NÉMETH Sámuel, „Emlékezés Kis Jánosról”, *Képes Luther Naptár: Az Evangélium Híveinek Évkönyve* 14 (1926), 60–61.

³⁰ SEL, XIV.6. Gamauf IV.b. kötet, 180.

³¹ HÁRS József, „A Sopronban kétszáz éve pusztított hármas tűzvész”, *Soproni Szemle* 62 (2008): 30–46; Kis, *Emlékezései...*, (1845), 213.

pedig a város 1809-es francia megszállása. Ekkor már évek óta kisebb-nagyobb megszakításokkal hadban álltak Európa nagyhatalmai Franciaországgal. Az 1809-es évben kitört ún. 5. koalíciós háború érintette a leghosszabb ideig Magyarországot területét. A Bajorországból a Duna mentén hátráló osztrák csapatok nyomában a franciák elfoglalták a birodalom fővárosát, Bécsset, majd május 29-én átlépték a határt Sopron térségében. Ezt követően került Nyugat-Magyarország a Rába vonaláig féléves megszállás alá.

A francia megszállás Sopronnak jelentős gazdasági terhet jelentett. A hadjárat elején az ellenséges katonák nagy számban a városon keresztül vonultak Győr felé. A júliusban megkötött fegyverszünet után, a békésebb időszak beköszöntével pedig egy egész hadosztály állomásozott a városban, illetve közvetlen környékén egy barakktáborban. A városba érkezőket el kellett szállásolni, és számukra ellátást kellett biztosítani. A 19. század elején a laktanyák nem nyújthattak elegendő szállást a katonáknak. Bár Sopronban már állt egy laktanya, ennek kapacitása az ellenség számára viszonyítva kicsi volt. Így a Sopronba került több ezer franciát a lakossághoz szállásolták be, ami komoly terhet jelentett. A francia tisztek a beszállások során igyekeztek a családok gazdasági helyzetét figyelembe venni, vagyis a jómódúakhoz több katonát szállásoltak el, esetleg tiszteket, akiknek ellátása drágább volt. A lakosság a saját bőrén tapasztalhatta meg a francia megszállást.

Az elszállásolt katonákról Kis János soproni evangélikus lelkész a következőket írta: „A franciák berohanásakor mind a katolikus, mind az evangélikus papsághoz csak a legnagyobb szükség idején adtak katonák. Hozzám három rendben szállítottak s mindenkor nagyon mivel s jó indulatu tisztek. Elsőben egy Thierry nevű ezredes³² több tisztekkel együtt három vagy négy napot töltött nálam; egy minden tekintetben nagyon értelmes, jószívű és emberséges ember.” Az egyik alkalommal a lelkész, János nevű három éves fia belopózott a katonák szobájába. Mikor Kis bement érte, látta, hogy a fiú a tiszt ölében ül, aki simogatja a fejét. Thierry nem is engedte kivinni, hanem a következőket mondta: „Ez ám az igazán jó keresztyén, így szóla nyájasan, nem az urak. Hát miért? kérdém. Azért monda, mert a keresztyén vallás azt parancsolja, hogy ellenségeinket is szeressük s ez, mint látjuk, szereti az ellenségeit is.” Thierryék után egy kapitányt szállásoltak el a lelkésznél, aki nem volt elégedett a szobával, ezért vita alakult ki közöttük, amely végén a francia sértődötten távozott. Ezután két húsz év körüli fiatal katona lakott Kisnél, de csak

³² Az ezredes 1809. június 14-én a kismegyeri csatában vesztette életét. VERESS D. Csaba, *Napóleon hadai Magyarországon, 1809* (Budapest: Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, 1987), 143.

egy napig. A június 14-i győri csata után sok sebesült érkezett a városba, a lelkészhez egy haldokló kapitány került, aki nem győzte a magyarok hősiességét dicsérni, végezetül pedig egy Canolle nevű hadnagy, aki csak pár napig maradt.³³

A kivonuló franciák egy anyagilag tönkretett várost hagytak maguk mögött, viszont megkímélték Sopront a háborús pusztításoktól. Jól példázza mindezt egy francia tiszt válasza egy, a háborúra panaszkodó soproni kisasszonynak: „Oh a kisasszonyék s általában a soproniak csak rózsáit szedik a háborúnak, töviseit pedig nem esmerik.”³⁴

Kis Jánost 1812-ben a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület szuperintendensévé választották, ezzel 135 gyülekezet tartozott hatáskörébe. Az evangélikus egyházban a szuperintendensek az egyházkerületek vezetői voltak, a püspök elnevezés csak a katolikus egyház előjárói számára volt akkoriban engedélyezve. Szuperintendensi megválasztásával megsokasodtak Kis gyülekezeten kívüli feladatai. A soproni gyülekezeti iratanyagból egyértelműen látszik, hogy figyelmét immáron nemcsak a soproni ügyek, hanem az egyházkerület, sőt több esetben azon túli ügyek is lekötötték, így például a Felső-ausztriai Rutzenmoos evangélikusainak³⁵ megkeresése, akik iskolájuk felújítására kértek pénzt. Megválasztása után gyakran hetekig távol volt Soprontól, munkáját káplánok segítették.³⁶

A protestáns egyházak számára a reformáció születésének évfordulója az egyik legnagyobb ünnep, a 300. emléknep Kis életére esett. Szuperintendensként már 1817. július 13-án megfogalmazta és utasításba adta magyarul és németül az egyházkerület lelkészeinek az ünneplés módját. A jubileum időpontjával november 2-át vagy a szentháromság utáni 22. vasárnapi istentiszteletet jelölte meg. Ügyelni kellett arra, hogy a lelkészek az alkalomhoz illő énekeket, imádságokat válasszanak. Az istentiszteletek alkalmával az ágostai vallástétel olvassék fel anyanyelven. Figyelme kiterjedt az iskolai tanulókra is. Az alsóbb iskolákban a tanulókat meg kellett ismertetni a reformáció történetével, a gimnáziumi tanulóknak pedig a rektorok tartottak előadásokat. Kis felhívta lelkésztársa figyelmét az igehirdetések megtartásának módjára. Felhívta a figyelmet, hogy az ünnep során a „különböző vallásfele-

³³ Kis, *Emlékezései...*, (1845), 215–216. Sopron francia megszállására lásd KRISCH András, *Francia megszállás Magyarország szabad királyi városaiban*, Doktori értekezés, kézirat (Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2009).

³⁴ Kis, *Emlékezései...*, (1890), 220.

³⁵ A rutzenmoosi evangélikus gyülekezet, akárcsak nyolc másik Felső-Ausztriában, a Türelmi rendelet (1781) után alakulhatott ismét meg.

³⁶ HAMAR, „Gamauf Teofil feljegyzései...”, 296; SEL, XIV.6. Gamauf IV.b. 179–180.

kezetűeket legkevésbé meg ne sértsük.” Bár Luther Márton a dicsőre tökéletesen érdemes, mégse magasztaljuk őt, hiszen ő csak egy eszköz volt Isten kezében. „A földolog az lévén, hogy minden szívekben Istenes öröm és keresztény háladatosság indulatja gerjesztessék...” Végezetül még egy hasznos utasítást adott a lelkészeknek. A prédikációkat mindenki jegyezze le szóról-szóra, arra az esetre, ha valakit a későbbiekben bármivel megvádolnának, így a védekezés lényegesen könnyebb lesz.³⁷ Kis, tehát még a reformáció évfordulóján is nagyban ügyelt az ekkor még törekeny vallási békesség fenntartására. Ez a vallási béke Sopronban még a 19. század elején is törekeny volt. Erre példa, ha az evangélikusok katolikusoktól házat vettek, akkor a plébános az új evangélikus tulajdonosoktól is követelte az adót.³⁸

Sopronban 1817. november 2-án a hívek teljesen megtöltötték a templomot a reformáció 300 éves jubileumán. Ez alkalommal az oltárra helyezték a gyülekezet „kincseit”, a kegyszereket, anyakönyveket és a Bibliát két nyelven. Az alkalom fényét emelte az Albrecht ezred zenekarának előadása. Mindhárom lelkész (Kis, Gamauf és Raits Péter gimnáziumi rektor és lelkész) az oltár előtt állt. Az oltárnál a 100. zsoltárt olvasták fel, majd a püspök mondott evangélikus hitbuzgóságra intő beszédet. A délelőtti és délutáni istentiszteletek adományait megosztották a k.k. rokkantalap, a helyi szegényegylet és a lelkész alapítványok között. A következő évben Johann Rupprecht a konvent megbízottjaként Ludwig Hauser bécsi kőfaragónál megrendelte a reformációi emléktáblát, amely a szószékkel szemben ma is látható.³⁹

Kis szolgálata idejére esett alma materének fejlesztése. 1824-ben a líceum új épületének alapkövetételekor német nyelvű prédikációban szólt a nyilvános iskola, vagyis az államilag elismert bizonyítványt adó iskola szükségességéről és hasznos voltáról. Az építési költségeket a város protestáns polgárainak adományai fedezték, akik számára – mint Gamauf írja – fontos volt az egyház és iskola szabadsága.⁴⁰ Az épületet 1825. október 4-én avatták fel. A templomban Kis János, az iskola udvarán Gottlieb Gamauf és Seybold Pál igazgató mondott beszédet a nagyszámú egybegyűlt előtt.⁴¹

³⁷ „Kis János szuperintendens levele az espereseknek és a soproni konventnek, Sopron, 1817. július 13.”, SEL, I.1.a. 2517 I 441. 3.d.

³⁸ SEL, I.1.a. 2570 I 453. 3.d.

³⁹ RUSZNYÁK, *A soproni evangélikus gyülekezet...*, 72.

⁴⁰ SEL, XIV.6. Gamauf IV.a. kötet, 200.

⁴¹ *Líceumi olvasókönyv*, szerk. HORVÁTH Edit (Sopron: Berzsényi Dániel Evangélikus [Líceum] Gimn. és Kollégium, 2018), 10.

Gamauf és Kis szolgálata idején megélénkült a gyülekezeti élet. A hívek szívesen és egyre nagyobb számban jártak istentiszteletekre. Mindez a perselypénz növekedését jelentette és szép jövedelmet hoztak a templomi ülőhelyek bérbeadása is. A gyülekezet így biztosabb anyagi helyzetbe került. Az úrvacsorázók évi átlagos száma 5500-ra emelkedett. 1815-től lehetővé vált, hogy a konfirmáció ismét nyilvános legyen, eddig csendben a nagy sekrestyében tartották meg az alkalmat.⁴²

Kis János lelkészé avatásának 50. évfordulójáról 1846-ban szerettek volna megemlékezni. Ezt a soproni konvent, a tervek szerint igyekezett méltó módon megünnepelni. A konventi bizottság már 1845. október 28-i ülésén, ahol Kis természetesen nem volt jelen, összeállította a programot. Az évforduló reggelén egy bizottság üdvözölte volna Kist, ekkor adtak volna át egy aranyozott ezüst serleget, melyre gyűjtést szerveztek. A köszöntésben a líceumi tanuló ifjúság is részt vett volna, a köszöntőverset 1000 példányban adták ki. A március 10-i ünnepségre 150 fő részvételével számoltak. A vendégek körében a terv szerint gyűjtést szerveztek volna, és ebből egy Kis-féle alapítványt hoztak volna létre.⁴³ Minderre azonban már nem került sor. A halotti anyakönyv bejegyzése szerint Kis 1846. február 19-én agg gyengeség következtében hunyt el.⁴⁴ A soproni konvent 1846. február 20-án értesítette Haubner Máté kerületi főjegyzőt Kis János haláláról: „Amitől néhány héttől fogva aggodalommal tartottunk, fájdalom beteljesedett, Főtisztelendő és Nagyságos Kis János Superintendens és kir. Tanácsos Úr szeretve tisztelt lelkészünk nincs többé! A mai napon reggeli hat órakor egy jobb életre átszenderült.”⁴⁵ A temetési szertartást Gamauf József ágfalvi prédikátor tartotta.

Kis János takarékosága és a könyvek írása révén tekintélyes vagyont gyűjtött és hagyott hátra – írta róla Gamauf.⁴⁶ A vagyont a kamatoknak és a további bevételeinek köszönhetően is tovább nőtt. Két fia élte meg a felnőttkort: Lajos és János, mindkettőjükre jelentős összeget, fejenként 21.000 forintot hagyott.⁴⁷ Kis János végrendeletében sem feledkezett meg az elesettek és a tanulók támogatásáról. A konvent gondviselésére bízott 1000 ezüst forintot. Ennek kamataiból támogatta a soproni ispotályt, a mesterlegények és cselédek betegházát. Támogatta továbbá

⁴² RUSZNYÁK, *A soproni evangélikus gyülekezet...*, 71–72.

⁴³ SEL, I.1.i. Presbiteri jegyzőkönyv 1844–1846. 618.k. 1845. október 28-i ülés. 159–160.

⁴⁴ SEL, I.1.j. Halotti anyakönyv 1934–1849. 1846/26 bejegyzés

⁴⁵ SEL, I.1.a. 4349 I 740.írat

⁴⁶ SEL, XIV.6. Gamauf IV.b.kötet, 179.

⁴⁷ Összehasonlításképpen: Raits Péter lelkész az 1820-as évek elején 20.000 forintért tudott egy házat venni a külvárosban, a Fövényveremben.

egy líceumi, 14. életévét betöltött jó magaviseletű, kitűnő, de szegény diák ösztöndíját, különösen, ha ő rábaközi vagy rábatamási származású volt.⁴⁸

A két jó barát Gottlieb Gamauf és Kis János együtt alussza örök álmát az evangélikus temető Gállfy-féle sírboltjában. Kisnek ma utca idézi emlékét, tábla jelöli hajdani lakóháza helyét a Templom utcában. Kisre, mint egy példás életű keresztény emberre tekinthetünk, akinek élete nem volt nagy hullámvölgyekkel és hegyekkel tarkított, hanem a folyamatos hitbeli és emberi építkezés volt rá jellemző. A nehézségeken protestáns hite, kitartása és állhatatossága segítette át.

⁴⁸ SEL, I.1.i. Presbiteri jegyzőkönyv 1844–1846. 618.k. 1846. március 1-i ülés, 191.

TÓTH KÁLMÁN

Kis János *Emlékezéseinek* újraolvasási lehetőségei*

1. BEVEZETÉS

Kis János 1845-ben és 1846-ban adta közre *Kis János Superintendens' emlékezései életéből* című önéletírásának első két közleményét. Az első *Nevendékségét, professzorságát és predikátorságát tárgyzó emlékezések*, a második *Írói pályáját tárgyzó emlékezések* alcímmel jelent meg Sopronban. A harmadik, a Dunántúli Evangélikus Egyházkerületben betöltött szuperintendensi pályafutását bemutató közlemény befejezetlenül kéziratban maradt, ami elkészült belőle, csak 1890-ben jelent meg az *Olcsó könyvtár* sorozatban a Franklin-társulat kiadásában, mely máig a mű egyetlen teljes kiadásának tekinthető.¹

Kis János *Emlékezéseinek* kontextuális olvasása több tudományterület számára is fontos adalékokat hozhat, hiszen olyan egyedi nézőpontú átfogó korrekonstrukcióról van szó, mely egy európai horizontú, a klasszikus és modern szerzők munkáiban egyaránt jártas első generációs értelmiségi szemszögéből mutatja be kora megtapasztalt valóságának igen széles spektrumát. Tanulmányomban Kis János autobiográfiája újraolvasási lehetőségeinek számbavételére teszek kísérletet, különös tekintettel a mű interdiszciplináris forrásértékére, bemutatva a szövegvilága alapján rekonstruálható nemzedéki emlékezetet és kulturális identitást, mely egy II. József korától majdnem a reformkor végéig terjedő hosszú pálya retrospektív áttekintésével fontos művelődés- és mentalitástörténeti tanulságokkal is szolgálhat a korszak kutatói számára.

* A szerző a Nemzeti Közzolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Politika- és Államelméleti Kutatóintézet tudományos segédmunkatársa.

¹ Kis János Superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve: Első közlemény: Nevendékségét, professzorságát és predikátorságát tárgyzó emlékezések* (Sopron: Özvegy Kulcsárné, 1845); Kis János Superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve: Második közlemény: Írói pályáját tárgyzó emlékezések* (Sopron: Özvegy Kulcsárné, 1846); Kis János superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve, Második kiadás, kiad. H. Á., Olcsó könyvtár* (Budapest: Franklin-társulat, 1890).

2. KIS JÁNOS EMLÉKEZÉSEI MINT AUTOBIOGRÁFIA: AZ ÉN SZÍNREVITELE

A nemzetközi irodalomkutatásban az önéletírás klasszikus alkotásainak újraértelmezései évtizedek óta hatékony irányzatot képviselnek, tekintettel arra, hogy a szövegek újraolvasását szükségessé tette a kortárs irodalmi környezet megváltozása. A szöveget a jelentésképződés helyeként felfogó posztstrukturalista megközelítési mód szerint az autobiografikus szövegek, így Kis János *Emlékezései* is, Philippe Lejeune nyomán megfogalmazva „egy értékvilágot, a világ iránti sajátos nyitottságot, ismeretlen tapasztalatokat közvetítenek.”² A referenciális olvasási módot legitimáló önéletrajzi paktumra, valamint a mű forrásértékéből fakadó gyakori szakirodalmi idézésére most nem térek ki, ezekkel doktori disszertációm-ban már részletesen foglalkoztam,³ essék viszont néhány szó az *Emlékezések* szövegében megképződő én értelmezési lehetőségeiről.

A Kis megítélésében már a 19. század közepétől domináns minősítések, az önállótlanlás, közepszerűség és mindenekelőtt a szerénység toposza Kis időskori önértelmezésére vezethetők vissza. Mindez természetesen magyarázható lehetne a szuperintendens „reális” önértékelésével, akinek nem csak *Emlékezései*, de fennmaradt levelezése alapján sem szállt fejébe a dicsőség Kazinczy magasztaló kanonizációs gesztusaitól, melyek költészetének rangját schilleri magasságokba emelték, ezek azonban nem pusztán Kazinczy személyes elfogultságából fakadtak, hanem levelezhetők *imitatio*-elven alapuló klasszicista esztétikai nézeteiből is.⁴ A fokozatosan teret nyerő eredetiségkultusz magával hozta Kis kanonikus helyének megváltozását, Kölcsey Ferencnél még ő „a’ Magyar Nemzetnek philosophus poétája”,⁵ aki Csonkai Vitéz Mihály és Berzsenyi Dániel előtt áll az irodalmi kánonban, a romantikus nemzedék viszont már egyre gyakrabban kérte számon rajta az eredetiség hiányát. A levelezésük szerint vele személyesen is jó viszonyt ápoló Toldy Ferenc elsősorban irodalomtörténeti megfontolásokból tarthatta fontosnak Kis műveinek gyűjtemé-

² Vö. Philippe LEJEUNE, „Az önéletírás meghatározása”, ford. Z. VARGA Zoltán, *Helikon* 48, 3. sz. (2002): 272–285.

³ TÓTH Kálmán, *Nemzedéki emlékezet és kulturális identitás Kis János superintendens Emlékezései életéből című művében*, doktori disszertáció, kézirat (Budapest: ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2010).

⁴ Kazinczy Kis János költeményeivel kapcsolatos nézeteinek értékeléséhez vö. TÓTH Orsolya, „Kis János és a kortárs kritika”, in TÓTH Orsolya, *A múlandó és a múlhatatlan: Kazinczy és kortársai irodalmi szemléletmódjainak diszkurzív határai*, 21–40 (Budapest: Ráció Kiadó, 2009).

⁵ KÖLCSEY Ferenc, „Kis János versei”, *Tudományos Gyűjtemény* 1, 2. sz. (1817): 124–129, 125.

nyes kiadását. Számára is elsősorban az eredetinek tekinthető művek bírtak kiemelt jelentőséggel, de a nemzeti nyelvű irodalom alakulástörténetének szempontjából a fordításokat és utánérzéseket sem tartotta teljesen értékteleneknek.⁶ Maga Kis sem vitatta soha a romantikus nemzedék eredetiségigényének létjogosultságát, de tudatában volt az esztétikai elvek történetileg változó mivoltának, és az irodalmi műalkotások létrehozása társadalmi és kulturális korlátainak.

Az 1842-ben íródott, de csak 1845-ben és 1846-ban publikált *Emlékezéseiben* kirajzolódó önkép legfontosabb elemei a következőkben ragadhatók meg: művének bevezetésében Kis utal arra, hogy a különféle életírások ifjúságának kedvelt olvasmányai közé tartoztak, és „azokat nem csak időtöltés, hanem épülés végett is örömet használta”.⁷ Az öregkor lehetőséget ad arra, hogy tapasztalatait és pályafutásának tanulságait másokkal is megossza. Hangsúlyozza, hogy nem kíván versenyre kelni az autobiográfia olyan kanonikus mintáival, mint Augustinus és Rousseau vallomásai. Írását elsősorban családjának és jó barátainak szánja, „[a] zonban minthogy a’ nyomtatót másolóm gyanánt nézem, több példányokat is készíttetek, hogy mások is, kiknek kedvek tartja, a’ munkát olvashassák, ’s ha miben lehet, hasznát vehessék.”⁸ Saját maga és kortársai erényeinek és hibáinak elfogulatlan bemutatására tesz kísérletet, de reflektál ezen célkitűzés korlátaira is:

Igaz, hogy az önismeret nehéz; de azért szorgalmas és nyomos vizsgálás után saját hibáinkat és gyarlóságainkat megismernünk nem lehetetlen. [...] Azonban e’ munkát nem nagy ember írja, ’s nem is olly igérettel, hogy minden cselekedeteiről ’s egész benső mivoltáról pontosan vallást teend; csak középserű ember rajzolja élete némelly környülményeit, ’s ugy hiszi, hogy rajzolása a’ magához hasonlókra nézve, ha ezek elégséges felebaráti szeretettel bírnak, nem lesz egészen érdektelen ’s haszontalan.⁹

A saját középserűség hangsúlyozásának toposza korántsem jelenti azt, hogy a szerző ne lett volna tudatában saját érdemeinek, de hívő keresztény emberként tudatában volt saját gyarlóságának és esendőségének is, mely összhangban van a

⁶ Vö. Toldy Kis János-életrajzával, melyben több helyen is a irodalom akkori állapotából vezeti le Kis költészetének jellemző vonásait: SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, „Kis János élete”, in Kis János, *Poetai munkái*, kiad. D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, Nemzeti könyvtár (Pest: Hartleben K. Adolf, 1846), III–XXXIX.

⁷ Kis, *Emlékezései...*, (1845), 2.

⁸ Uo., 5.

⁹ Uo., 7.

protestáns teológia azon alaptételével, mely szerint Isten előtt mindannyian bűnösök vagyunk, és semmilyen érdemszerzésre nem vagyunk képesek, a megigazulás egyedül Isten kegyelméből és a Krisztus feltámadásába vetett hit által lehetséges. Kis János lutheri reformáción alapuló megélt hitét példázzák a Győri evangélikus gyülekezet felkérésére általa összeállított 1811-ben megjelent *Keresztény új énekes könyvben* található énekszövegei is, melyek közül több megtalálható a jelenleg használatos evangélikus énekeskönyvben is, például az eredetinek tekinthető 101. (*Zengd lelkem ez új reggelt*) és 382. (*Bűnösöknek Megváltója*), vagy az átdolgozásnak tekinthető 65. (*Imádjátok Istenünket*) és 450. (*Gyorsan folyó időmet*).¹⁰

Kis János *Emlékezéseiben* megkonstruált énképe az életművére vonatkozó, *Emlékezésein* kívüli kontrollforrások viszonylatában is hitelesnek tekinthető, és a saját jelentőségét, a maga korában betöltött, és egymással szoros összefüggést mutató irodalmi, tudományos, egyházi és társadalmi pozícióját annak valós értékénél alacsonyabbra értékelő gesztusai nem csupán az őt ért támadások elleni védekezés alakzataiként, hanem egy hívő keresztény ember és példamutató egyházi előjáró belülről fakadó alázataként is felfoghatók.

3. NEVELÉSTÖRTÉNETI KONTEXTUSOK: A BILDUNG ALAKZATAI A FALUSI ISKOLÁTÓL GÖTTINGENIG ÉS JÉNÁIG

Kis János *Emlékezéseinek* első közleményében a *Neveltetésemet tárgyazó emlékezések* címet viselő első részben tekint vissza tanulóéveire. Csak nagy vonalakban tekintjük át az iskoláztatásával kapcsolatos adatokat és reflexiókat. Jobbágy családból való származása ellenére már kisgyermekként megszerette a könyveket (a 14. lapon 11 könyvet sorol fel cím szerint, mint amelyek meg voltak a szülői házban, főként kegyességi irodalmat, de megemlíti „Rimai és Balassa” verseit is), és szülei segítségével megtanult olvasni, sőt „az atyám’ utmutatása szerént betüket csinálni is megtanulék”,¹¹ ami bizonyítja a nyugat-dunántúli protestánsok országos viszonylatban is kiemelkedő műveltségi szintjét, ugyanis jobbágy szülei mindketten tudtak

¹⁰ *Keresztény új énekes könyv, melyet szerzett és egynehány magános áhíthatosságra tartozó Imádságokkal egygyütt kiadott a’ Nagy-Győri Augustana Confessiót tartó Evangelika Gyülekezet* (Győr: Özvegy Streibig Józsefné, 1811). Lásd *Evangélikus énekeskönyv: A Magyarországi Evangélikus Keresztény Egyház énekeskönyve*, Hatodik kiadás (Budapest: A Magyarországi Ev. Egyház Sajtóosztálya, 1991).

¹¹ Kis, *Emlékezései...*, (1845), 14.

olvasni, és apja írni is, ő maga pedig tíz esztendősen úgy került a tétii iskolába, hogy már tudott írni-olvasni. A következő esztendőben a vadosfai magyar iskolába került, majd pedig az új-malomfői prédikátor Dubovay János és a vadosfai tanító Laky István, akik felismerték Kis tanulásra való tehetségét, meggyőzték szüleit, hogy taníttassák őt tovább. Így előbb a vadosfai „deák iskolába” került, majd néhány hónap után a soproni líceum növendéke lett. A *Soproni-oskoláztatásom* címet viselő második szakaszban bemutatja az ottani diákélet és a nevelés-oktatás akkori jellemzőit. Név szerint ír tanáiról, azok pedagógiai módszereiről, jelleméről, a diákokra gyakorolt hatásukról. Közülük Nagy-Mesterházy Jánost, Vietorisz Jonathánt és Schwartner Mártont emeli ki, mint akik rá a legnagyobb hatással voltak. Leírja az egyik tanuló társával, Németh Lászlóval kötött, iskolai és „akadémiai” pályájukon is túlmutató, Németh korai haláláig tartó szoros barátságát is. Ők ketten még néhány társukkal a kötelező tananyagot túl magánszorgalomból kezdték el a művelt európai nemzetek nyelveinek tanulását. Először a francia nyelvvel kezdték, majd Kis és Németh az olasz, angol és spanyol nyelvben is elkezdtek gyakorolni magukat, és eljutottak a könnyebb írók megértéséig.¹² Magánszorgalomból fakadt az első magyar önképzőkörnek tekinthető Soproni Magyar Társaság létrehozása is, melyhez Kis János adta az ötletet: „Én legelőbb Némethet, azután más egy pár barátomat felszólítottam, hogy gyűljünk össze hetenkint egyszer ’s olvassunk egymás ítélete meghallgatása végett magyar nyelven készíttendő munkákat. A’ gondolat kedvelést nyere.”¹³ A társaság kapcsolatba lépett a magyar nyelvű kultúra és közélet több jeles személyiségével is, akik támogatták célkitűzéseit (Görög Demeter, Kerekes Sámuel, Péczeli József, gróf Széchényi Ferenc).¹⁴

A soproni líceum elvégzése után Németh Lászlóval együtt albizálásra indult, melyről az első közlemény harmadik szakaszában számol be részletesen.¹⁵ Az albizálás a protestáns prédikatori pályára készülő, többnyire nehéz anyagi helyzetű ifjak által tett körutazás volt, mely során adományokat gyűjtöttek tervezett külföldi egyetemi tanulmányaik finanszírozására saját vallási felekezetük körében, melyhez magukkal vittek egy albumot, emlékkönyvet, melybe az adományozók beírták neveiket és valamilyen tanulságos gondolatot. Kis és Németh 1790 májusában

¹² Uo., 47.

¹³ Uo., 51.

¹⁴ BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 126–133; KOVÁCS Sándor, *A soproni ev. lyceumi Magyar Társaság története 1790–1890* (Sopron: Magyar Társaság, 1890), 42–56.

¹⁵ KIS, *Emlékezései...*, (1845), 69–99.

indultak el egy közösen bérelt szekéren, bejárták a Dunántúl északnyugati részét, majd a Felvidéken keresztül Nyíregyháza és Debrecen útba ejtésével az Alföldön át Pestre mentek, majd visszatértek Sopronba. Útjukon több jeles íróval is sikerült találkozni, így Győrben Rát Mátyással, Késmárkon Genersich Jánossal és testvérével, Sámuellel, Kassán Batsányi Jánossal és Baróti Szabó Dáviddal, Debrecenben Benedek Mihállyal és Kolmár Józseffel, Kecskeméten Gőből Gáspárral.¹⁶ Pécelen fogadta őket Ráday Gedeon, aki megmutatta nekik könyvtárát, „s különben is példás kegyességgel bána velünk és szép atyai intésekkel bocsáta el magától.”¹⁷ Pesten felkeresték korábbi tanárukat, Schwartner Márton, aki bemutatta őket több jeles tudós, így Dugonics Andrásnak, Koppi Károlynak, Horányi Eleknek, Spielenberg Pálnak; találkoztak báró Podmaniczky Józseffel, Versegly Ferencsel, Virág Benedekkel és Fejér Györggyel is,¹⁸ Komáromban pedig Péczeli Józseffel.¹⁹

A negyedik szakaszban, mely az *Akademiai életem* címet viseli, Kis göttingeni és jénai egyetemi tanulmányaira emlékezik vissza.²⁰ 1791. szeptember 18-án indult el Sopronból Németország felé. Németh Lászlóval együtt Göttingenbe mentek, melynek 1734-ben alapított egyeteme a kor legrangosabb közép-európai protestáns egyetemének számított. Kis részletesen ír az ottani diákélet jellegzetességeiről, megemlíti a leghíresebb professzorokat, akik közül leginkább Christian Gottlob Heyne, Gottlieb Jakob Plank, Ludwig Timotheus Spittler, Johann Gottfried Eichhorn és Gottfried August Bürger hatottak rá. Megemlékezik a vele együtt ott tanuló magyarokról is, mások mellett Barczafalvi Szabó Dávidról és Budai Ézsaiásról is, beszámol gróf Teleki József és titkára, Mátyási József látogatásáról. Miután egy esztendő töltött a Georgia Augustán, a második évre Jénába ment át, ottani tanárai közül Johann Jakob Griesbach, Christian Gottfried Schütz, Karl Leonhard Reinhold, Heinrich Eberhard Gottlob Paulus és Friedrich Schiller nevét emeli ki. Jénából írt először levelet Kazinczynak, aki azt „a legforróbb indulattal 's szíveséggel fogadta”, és válasza egy közel negyven évig tartó, és irodalmi pályájára döntő befolyást gyakorló barátság kezdete lett. Egyetemi tanulmányaival kapcsolatban Kis fontosnak tartja megemlíteni, hogy tanulmányai tervszerű folytatására nem kapott kellő útmutatást, de sikerült idejét jól beosztania, azonban olvasási szenvedélyéből fakadóan elég felületes módon sajátította csak el az ott szerzett ismereteket, mivel figyelmét

¹⁶ Uo., 70–71, 84, 85–86, 89–90, 91–92.

¹⁷ Uo., 92.

¹⁸ Uo., 93.

¹⁹ Uo., 95–96.

²⁰ Uo., 99–123.

túlságosan nagy mértékben kötötték le a francia forradalommal kapcsolatos hírek, az azzal kapcsolatos újságok, röpiratok és könyvek.²¹

Kis János számára az irodalom és a tudományok szeretete, a folyamatos önművelés igénye a világ dolgainak megértésére és az azokban való eligazodásra irányuló törekvéssel együtt korán egész személyiségét meghatározó benső szükségletté vált. Tanulmányai során igyekezett a számára hozzáférhető legmagasabb szintű tudás és műveltség elsajátítására, követve a lutheri reformáció és a felvilágosodás szellemiségét, és ez az identitásképző *Bildung* egész pályáját végigkísérte.²²

4. AZ EMLÉKEZÉSEK MINT KULTÚRTÖRTÉNETI FORRÁS: KIS JÁNOS KULTURÁLIS IDENTITÁSA

Kis János kulturális identitásának meghatározó elemei az *Emlékezések* tanúsága szerint a latin *humanitas* és a lutheri reformáció örökségére vezethetők vissza, mely soproni éveiben kiegészült az újabb nyugat-európai (leginkább német, francia, angol és olasz) írók klasszicista és preromantikus esztétikai elveivel és a magyar felvilágosodás kortárs irodalmával. Kis János pályakezdése idején a Magyar Királyság területén még az írott dolgok összességét jelentő egységes *litteraria* fogalom dominált,²³ a tudományok és a szépirodalom elkülönülése, mely még a „magyar irodalomtörténet-írás atyja”, Toldy Ferenc számára sem volt egyértelmű,²⁴ Kis János munkásságában nem következett be, szépirodalmi és tudományos-ismeretterjesztő, műfordító, valamint egyházi szónoki tevékenységét egyaránt írói munkássága részének tekintette.

²¹ Uo., 120–121.

²² A *Bildung* fogalmának jelentésrétegeiről lásd HORKAY HÖRCHER Ferenc, „Önképzés és közösség-építés – a Bildung-eszmény eszmetörténeti és esztétikai jelentései”, *Magyar Művészet* 2, 3–4. sz. (2014): 2–9; FÓRIZS Gergely, „Álpeseken Álpesek emelkednek”: A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben, *Klasszikusok* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 16–37; VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, *Ligatura* (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), 59–101; SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, *Csokonai könyvtár* 16 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 404–424.

²³ A *litteraria* fogalmával kapcsolatban lásd CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla és TÜSKÉS Gábor, szerk., *Historia litteraria a XVIII. században*, *Irodalomtudomány és kritika* (Budapest: Universitas Kiadó, 2006).

²⁴ Toldy Ferenc irodalomtörténeti munkásságáról lásd DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, *Irodalomtudomány és kritika* (Budapest: Universitas Kiadó, 2004).

Kis kulturális identitása nagyon közel állt a Kazinczy által képviselt neológia elveihöz, de nem tekinthető a „széphalmi mester” kritikátlan követőjének, hiszen önálló véleményét Kazinczyval szemben mindig vállalta, aki ezt el is fogadta tőle, hiszen személyes viszonyuk soha nem romlott meg. Kis kultúráközvetítő tevékenysége is rendkívül figyelemre méltó, fordításai és átdolgozásai (versben és prózában egyaránt) igen széles spektrumot fognak át, melyhez nagymértékben hozzájárult nyelvismeretének már említett gazdagsága. Első nagyobb nyilvánosság előtti irodalmi sikerét is egy angol eredetiből készített fordítással érte el, Robert Lowth püspök *The Choice of Hercules* (magyarul *Herkules választása*) című allegorikus költeményének átültetésével. Pályája késői szakaszában pedig Hugh Blair *Retorikai és esztétikai leckéinek* fordítása bizonyult nagy hatásúnak egészen a 19. század utolsó évtizedeiig.²⁵ Blair a skót felvilágosodás kiemelkedő képviselője volt, akinek a révén Kis János munkássága a csiszoltság diskurzusával²⁶ is kapcsolatba hozható, amit megerősít, hogy Kis a skót felvilágosodás egy másik fontos alakjának, William Robertsonnak történetírói munkásságát is ismerte, bár az ő munkájából készített kivonatos fordításához, mely a *Tudománytárban* jelent meg, nem az angol eredetit, hanem Julius August Remer átdolgozott német fordítását használta fel.²⁷

Hogy mennyire meghatározó jelentőséggel bírt Kis János számára az antik görög és latin irodalom, meggyőzően bizonyítják élete utolsó évtizedeiben készített magyar fordításai, melyek közül több az általa kiadott *Soproni Estvék* című gyűjteményes kötetekben, illetve a Kisfaludy Társaság kiadványaiban jelent meg. Kis fordított Horatius, Ovidius, Persius, Iuvenalis, Xenophón, Eutropius, Quintilianus, Seneca, Cicero, Pszeudo-Longinosz és Suetonius műveiből is, ami kiváló latin és görög nyelvismeretről és az antik kultúrában való elmélyült jártasságról tesz tanúbizonyságot. Klasszika-filológiai érdeklődése azonban nem tekinthető öncélúnak, célja a magyar nyelv fejlesztése, kifejezési lehetőségeinek bővítése volt, annak

²⁵ Lowth 1743-ban kiadott költeményének eredeti címe *The Judgment of Hercules* volt. Georg Friedrich Händel ez alapján készült szöveggönyvre 1750-ben komponált oratóriuma címének hatására a későbbi kiadásokban az eredeti költemény *The Choice of Hercules* címmel jelent meg antológiákban. Kis Blair-fordításáról és annak utóéletéről lásd ADAMIK Tamás, ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna és ACZÉL Petra, *Retorika* (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), 214–215.

²⁶ A csiszoltság diskurzusával kapcsolatban lásd BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önprezentáció diszkurzív háttere*, Csokonai könyvtár 51 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012).

²⁷ Robertson német recepciójáról lásd László KONTLER, *Translations, Histories, Enlightenments: William Robertson in Germany, 1760–1795*, Palgrave Studies in Cultural and Intellectual History (New York: Palgrave MacMillan, 2014).

bizonyítása, hogy a művelt nyugati nyelvekhez hasonlóan a magyar is elérkezett a kiműveltségnek azon fokára, amikor alkalmasnak bizonyul az antik auktorok nyelvének visszaadására, amit a világirodalmi rangú eredeti művek létrehozásának szempontjából a kor felfogásában előfeltételnek tekintettek.

5. TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KONTEXTUSOK: PÁLYAVÁLASZTÁSI ÉS KARRIERÉPÍTÉSI STRATÉGIÁK

Kis János *Emlékezéseinek* első közleményében részletesen foglalkozik a számára Jénából való hazatérése után egyre sürgetőbbé váló pályaválasztás nehézségeivel. Sopronba való visszaérkezése után nem sokkal „igen baráti hangon irtt”²⁸ levelet kapott volt tanárától, Schwartner Mártontól, aki beajánlotta őt báró Prónay László „kisasszonyaihoz házi tanítóul”.²⁹ Néhány nappal később, amikor szüleinél, Rábaszentandráson tartózkodott, üzenet érkezett hozzá a győri evangélikus gyülekezet felügyelőjétől, aki a megüresedett győri „professori hivatal” ideiglenes elvállalására szólította fel őt, melynek végleges betöltéséről azonban csak a decemberi közgyűlés fog határozni. Kis nehéz döntés előtt állt:

Bár melly igen örültem is ezen felszólításnak, még sem csekély zavarba jövék miatta. Egy felől professorságra vala legnagyobb hajlandóságom; 's most arra éppen azon magyar városban nyila félig meddig kilátásom, mellyben lakhatni egy pár évvel előbb olly boldogságnak tartottam, másfelől attól félttem, hogy talán a' választáskor itt is másé lessz az elsőség, 's báró *Prónaynál* is elvesztem az ajánlott helyet, és így a' példabeszéd szerint „két szék között pad alá esem.”³⁰

Már itt, a pályaválasztási döntéshelyzetben megmutatkoztak a Kis által tudatosan alkalmazott karrierépítési stratégia bizonyos elemei. Győr felé menet útközben felkereste Győri-Szemerén Matkovich Pált, a kőszegi kerületi királyi tábla ülnökét és a dunántúli evangélikus egyházkerület világi felügyelőjét, akiről hallomásból tudta, hogy elvárja a külföldi egyetemekről visszatért és egyházi pályára vágyó jelöltek látogatását. A lutheri orthodoxia irányzatának híveként az újabb teológiai irányzatokkal szemben bizalmatlan Matkovich kérdéseire visszaemlékezése

²⁸ Kis, *Emlékezései...*, (1845), 126.

²⁹ Uo., 126.

³⁰ Uo., 127–128.

szerint félelem nélkül válaszolt, védelmezve az újabb teológusok nézeteit. Matkovich a másnapi szüret idejére is magánál tartotta, és alaposan megvizsgálta az általa tehetségesnek és magasabb hivatalok betöltésére is alkalmasnak látott Kist, aki számára ez az eredményes kapcsolatfelvétel későbbi pályafutása szempontjából is meghatározó jelentőségűnek bizonyult.

Győrbe történt megérkezése után felkereste a prédikátorokat. Rát Mátyásnál tett látogatásakor véletlenül Schwartnerrel is találkozott – beszélgetésük jelenét Kis *Emlékezéseiben* a drámai műnemre emlékeztető, párbeszédés formában rekonstruálta.³¹ A két álláslehetőség közötti választás dilemmáját Schwartner javaslatára oldotta fel, aki egyetértett Kis professzori pálya mellett való döntésével, és javasolta neki, hogy levélben számoljon be helyzetéről Prónaynak. Sem ez a levél, sem Prónay válaszlevele nem maradt fenn, tartalmukról csak az *Emlékezésekben* leírtak alapján alkothatunk képet:

Ezen tanácsat bevévén másnap mindjárt báró Prónaynak levelet írek 's abban a' dolgot egész valóságában előadtam. A' felelet, melly nyomban következett, minden reményemet fellülhaladá 's írója iránt mély tisztelettel tölte-el. Azt váloszolá, hogy a' közjót eleibe kell tenni a' magánosok javának, igen helyben hagyá, hogy az oskolai hivatalt kivánom választani 's hogy ő kész várakozni, míg a' dolog eldül: 's azon esetben, ha nem választatom, szivesen magához vesz. – Már most e' részben is vége leve bizonytalanságomnak, nyugodtt szívvvel várhattam a' választás kimenetelét.³²

Kis levele elküldése után tudta meg, hogy a győri tanárságra általa igen tisztelt és szeretett Asbóth János is pályázik, akit magánál méltóbbnak tartott erre a hivatalra. Ezért az ideiglenes hivatalában való legjobb tudása szerinti helytálláson kívül nem folytatott semmilyen egyéb befolyásolási tevékenységet saját véglegesítése érdekében. A gyülekezeti közgyűlés többsége ennek ellenére őt választotta meg, amiről azonnal hírt adott Prónaynak, aki újabb válaszában „örömét is nyilatkoztatta, hogy az az ifju, kit neki Schwartner dicsért, 's ki felöl ő az illy férjfi' ajánlása után jó reménységgel van, olly tisztességes és közhasznu hivatalt nyert.”³³

Mindez egyértelműen példázza az egymással összefüggő tudományos és rendi kapcsolatháló fontosságát Kis János pályakezdésében. Nemcsak a *res publica*

³¹ Uo., 129–130.

³² Uo., 130.

³³ Uo., 131.

litteraria, de az ekkor még rendi szempontok által meghatározott egyházi intézményrendszer is befogadó közegnek bizonyult a jobbágysorból tanulás révén felemelkedett fiatal értelmiségi számára, és a tehetség és a tudás megbecsülésével nem gördített akadályokat az evangélikus egyházi hierarchiában való, figyelemre-méltóan gyors előmenetelének útjába. Kis *Emlékezései* tanúsága szerint minden állomáshelyén igyekezett jó kapcsolatokat kiépíteni a „jelesebb” helyi lakosokkal, így Győrben többek között a már említett Rát Mátyás és Fábri Pál prédikátorokkal, Pongyeloki Róth György nyugalmazott tábornokkal és feleségével Podmaniczky Johanna bárónővel, Sólyom István vármegyei főjegyzővel, névrokonával, Kis János főszolgabíróval, és Gömöri Dávid orvosdoktorral, akik műveltségének gyarapításában is segítették.³⁴ A hozzá hasonló korú barátok közül Matkovich Istvánt, a már említett Matkovich Pál fiát, aki később a hétszemélyes tábla bírója és a dunántúli evangélikus egyházkerület felügyelője lett, illetve Szentgyörgyi József orvost emeli ki.³⁵ Szintén győri tanársága idején került először személyes kapcsolatba apja földesurával, gróf Festetics Ignáccal, aki az őt meglátogató Kist barátságosan fogadta, és a felekezeti különbség ellenére későbbi pályafutása során is támogatta, sőt apját 1808-ban minden jobbági szolgálat alól felszabadította.³⁶

Tudatos karrierépítési stratégia fedezhető fel Kis azon döntésének hátterében is, hogy három év után a tanári pályát a kevesebb fáradsággal járó, jobb előmeneteli lehetőséget és nagyobb anyagi biztonságot kínáló prédikátorira cserélte fel, mely az irodalmi tevékenység szempontjából is kedvezőbbnek bizonyult. *Emlékezései* szerint a pályamódosításon gondolkodó győri tanárnak komoly fenntartásai voltak a protestáns lelkészi hivatallal kapcsolatban.³⁷ Döntését a már fentebb említett gyakorlati előnyök alapján hozta meg, elfogadva a Győr melletti Nagy-Baráti gyülekezet meghívó levelét. Utódjául barátját, Németh Lászlót ajánlotta, akit a gyülekezet egyhangúlag meg is választott. Első prédikatori állomáshelyén a földrajzi közelség miatt továbbra is szoros kapcsolatban maradhatott győri barátaival. Ez idő alatt kötött házasságot, „egy tisztos falusi mesterember leányát”, Pelikán Erzsébetet vette feleségül. Bár lehetősége lett volna magasabb társadalmi helyzetű házastársat találnia, sőt szülei és rokonai is erre buzdították, a párválasztásban nem befolyásolták karrierépítési megfontolások, gyakorlatias megfontolások azonban igen. Számára ekkor, mivel nem gondolta, hogy valaha városi lakos lehet

³⁴ Uo., 138–139.

³⁵ Uo., 139–142.

³⁶ Uo., 145, 231–232.

³⁷ Lásd Uo., 154–155.

még belőle, a legfontosabb szempontnak az bizonyult, hogy majdani felesége jó falusi gazdasszony legyen, a kifinomult műveltséggel keveset törődött.³⁸ Már egy évtizede özvegyemberként visszatekintve házasságára az emlékező Kis már csak részben értett egyet akkori döntésének helyességével:

Nem állítom hogy házasságom a' legszerencsésebb volt; de azt igazságosan állíthatom, hogy az olly igen számos szerencsétlenek közé sem tartozott. Igaz, hogy feleségem a' feddhetetlenül tiszta erkölcsü 's egyszersmind szép asszonyok' nem csak erényeit 's jó tulajdonságait, hanem némelly hibáit is birta, 's neveltetést sem nyerhetett, millyent természeti hajlamai 's idomai érdemlettek; de bizonyosan egyike volt a' leghűségesebb házastársoknak, a' legszeretőbb anyáknak 's a' legtakarékosabb gazdaasszonyoknak.³⁹

Három év nagy-baráti prédikátorság után az egyházkerület szuperintendense Kis ajánlotta a kővágóörsi gyülekezet megüresedett prédikátori tisztségére. Matkovich Pál, akivel győri tartózkodása alatt nem kereste a kapcsolatot, és aki ezért egy időre megneheztelt rá, Kis fiatal korára hivatkozva megpróbálta megakadályozni, hogy a korábbi állomáshelyénél jobb módú gyülekezetbe kerülhessen. Kis azonban nem engedelmeskedett neki, és a kővágóörsi gyülekezet egy előkelő nemes előljárójának támogatásával, aki a felelősséget az egész gyülekezet nevében felvállalta, új állomáshelyére költözött.⁴⁰ Kis, úgy tűnik, következmények nélkül szembeszegülhetett az egyházkerületi felügyelő döntésével, ami befolyásos támogatói mellett valószínűleg az evangélikus egyházjogi szabályozás demokratikusabb jellegével is magyarázható, illetve a világi felügyelőnek *de iure* nem volt beleszólása a gyülekezetek választásába.

Kis János egyházi pályafutásával a kötet más írásai részletesen foglalkoznak, úgyhogy jelen tanulmány keretei között csak vázlatosan térünk ki arra, hogy további állomáshelyeire hogyan emlékezett vissza időskori autobiográfiájában. Kővágóörsön három évig maradt, ezután meghívást kapott a dunántúli egyházkerület egyik legtekintélyesebb gyülekezetétől: „s mikor nem is gondoltam kővágó-örsi életem' harmadik éve után Nemes-Dömölkre, superintendentiánk' egyik legnépesebb 's legjövödelmesebb gyülekezetébe meghivattam. A' hívást sok tekintetben tanácsos volt elfogadnom 's el is fogadtam.”⁴¹ Gyülekezete megpróbálta

³⁸ Uo., 159–160.

³⁹ Uo., 161.

⁴⁰ Uo., 183–185.

⁴¹ Uo., 198.

marasztalni, de egy meg nem nevezett előjárójuk belátva ennek lehetetlenségét, „megjövendölte”, hogy Kisből szuperintendens lesz: „már látom, hogy semmiképen sem tarthatjuk meg tisztelendő urunkat, ha máshová hívnák talán foganatos lenne kérésünk; de Nemes-Dömölkön szuperintendensek szoktak lakni, 's belőle előbb vagy utóbb bizonyosan szuperintendens lesz.”⁴² Annak eldöntésére, hogy ez valóban így történt-e, nem állnak rendelkezésre kontrollforrások, de a jelenet felidézése mindenképpen jelzésértékűnek tekinthető. Kis János egyházi pályafutását az adott körülmények közötti legjobb tudása szerinti helytállás, lehetőség szerint jó viszony kialakítása gyülekezete tagjaival és a környékbeli jelesebb emberekkel, valamint az adandó lehetőségekkel való élni tudás jellemezte. Szinte példátlanul gyors emelkedése az egyházi hierarchiában részben személyes képességeinek, részben pedig kapcsolati hálójának és a kedvező körülmények kihasználásának volt eredménye. Semmiképpen nem állíthatjuk, hogy törtető vagy karrierista lett volna, de nem volt alacsony önértékelésű sem. Kis pályájának alakulása megmutatja, hogy pontosan tisztában volt saját képességeivel, tudta, hogy alkalmas a neki felkínált pozíciók betöltésére, és Jézus talentumokról szóló példázata szerint járt el, amikor a közösség érdekében kamatoztatta tehetségét. A kairosz, a kegyelmi idő felismerése és kihasználása illő módon, a prudencia erényének gyakorlásával,⁴³ az értékőrzés és a változó körülményekhez való alkalmazkodás együttes figyelembevételével, jól alkalmazható fogalmi keretet biztosíthatnak Kis János gondolkodásának bemutatására.

Nemesdömölkre történt meghívását *Emlékezései* szerint volt soproni iskolatársa, koltai Vidos Zsigmond Vas megyei táblabíró segítette leginkább. Gyülekezete képviselőjében Kis az egyházkerület szinte valamennyi gyűlésén megjelent és felszólalásaival bizonyította hozzáértését: „s vélekedésem néha köz helybenhagyást is nyert.”⁴⁴ Matkovich Pállal való jó viszonya is helyreállt: a világi felügyelő többször választmányok tagjává nevezte ki őt, többször meg is látogatta, majd pedig a magyar nyelv kiműveltetésének módjairól írott győztes pályamunkáját elolvasva egyik legbuzgóbb jóakarója lett, és haláláig az is maradt.⁴⁵

Kis Nemesdömölkön sem maradt sokáig. 1808 elején a soproni gyülekezet hívta meg prédikátorának. *Emlékezései* szerint ebben a helyzetben nem volt könnyű

⁴² Uo., 199.

⁴³ HORKAY HÖRCHER FERENC, „Prudencia, kairosz, decorum: A konzervativizmus időszemléletéről”, *Információs Társadalom* 6, 4. sz. (2006): 61–80.

⁴⁴ KIS, *Emlékezései...*, (1845), 208.

⁴⁵ Uo., 208–209.

számára a döntés: „Ez a' váratlan szerencse nagy küzködést támaszta bennem, megtartsam-e vagy elhagyjam azon jó helyemet, hol oly kényelmesen éltem, annyi örömben részesültem 's oly nagy szivességet és szeretetet tapasztaltam. Egy ideig tartott küzködésem után az elmenésre határozta magam.”⁴⁶ Döntését több évtized távlatából visszatekintve a következő szempontokkal magyarázta:

E' határozásomban kétség kívül hiuságom is nagy részt vett, melynek az a' megkülönböztetés hizelkedett, hogy superintendentiánk' első városi gyülekezete, mellyben az isteni tisztelet csaknem egészen német nyelven szokott tartatni, született magyar létemre engem keresett-meg. De csak ugyan vezéreltek más indító okok is. Meggondoltam, hogy Sopronban gyermekeimet szemeim előtt nevelhetem 's taníthatom, hogy több mivelt és csinos társaságot találak, a' literátura' ujjabb terményeivel könnyebben esmerkedhetem 's barátkozhatom, 's magam' tökéletesítésére többféleken serkentetem.⁴⁷

Az itt felsorolt tényezők jól illeszkednek a Kis János kulturális identitásának összevetői között már említett latin *humanitas*,⁴⁸ és az azt a nemzeti kultúra irányába továbbfejlesztő nyugat-európai *csizoltság/csinosodás/Bildung* fogalmaival fémjelvezhető diskurzus meghatározó elemeihez. A műveltséget a városi létformával összekapcsoló *urbanitas* fogalma szintén az ókori Rómára vezethető vissza. Kis János esetében a városi gyülekezet prédikátoraként való működés szintén szoros egységben volt az irodalmi életben való aktív részvétellel és a kulturális folyamatokra gyakorolt hatással. Kis azért dönthetett a rendi beágyazottság szempontjából talán jobb lehetőségeket kínáló Nemesdömölk elhagyása mellett, és fogadta el a németajkú gyülekezet meghívását, hogy a kulturális élet tekintetében jobb helyzetbe kerülhessen, és fiai pályafutását is jobban egyengethesse, valamint alma materére, a soproni líceumra is fejlesztő hatást gyakorolhasson. Kis döntése figyelemreméltó nyelvi és nemzeti toleranciáról tesz bizonyosságot, hiszen a magyar nyelv kiművelését és hivatalossá tételét továbbra is fontos célnak tartó lelkész-író négy évtizeden keresztül egy számára idegen nyelven végezte egyházi szolgálatának jelentős részét, és a territoriális alapú hungarus-tudat felbomlásának évtizedeiben is összhangba tudta hozni a magyar kultúra előmozdítására irányuló törekvéseit az Ige anyanyelven történő hirdetésének lutheri elvével a nem magyar anyanyelvű

⁴⁶ Uo., 209.

⁴⁷ Uo., 209–210.

⁴⁸ A latin *humanitas* fogalmáról lásd TÓTH Sándor Attila, *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiómának elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában: Grigely József latin nyelvű poétikai kompendiuma és mintái* (Szeged: Gradus ad Parnassum Kiadó, 1994), 10–16.

országglakosok esetében is, mely azonban nem zárta ki a magyar hivatali nyelvnek az egyházkerületben való bevezetését már szuperintendensként.

Soproni megválasztásának háttérében a diákkori kapcsolatok és a véletlen egyaránt szerepet játszott. A királyi biztosként 1806-ban Sopronba látogató ócsai Balogh Péter főispán és septemvir egyik kísézőjeként önként jelentkezett a templom akusztikájának kipróbálására, és szava jól érthető volt. A gyülekezet választásában az erre való visszaemlékezés döntő szempontnak bizonyult.⁴⁹ Az új állomáshelyen való beilleszkedést elősegítette a líceumi évek során kiépített kapcsolati háló: „Az új életmódhoz szokást gyülekezetem’ kedvezőleg fogadása mellett különösen könnyítették több olyan előkelő hallgatóim, kik egykor velem deákoskodtak ’s ekkor már közhivatalokat viselvén mindjárt eleintem szives barátimmá lettek ’s mindenkor azok maradtak.”⁵⁰ Közülük név szerint az *Emlékezések* írásának idején már elhunyt soproni lelkészársát, Gamauf Teofilt és Artner Sámuel városi tanácsost említi meg.

Kis soproni évei alatt is folyamatosan bővítette kapcsolati hálóját. Jó viszonyt alakított ki a városi tanács katolikus tagjaival is, és visszaemlékezése alapján a vallási türelem az egész városra jellemző volt: „A’ csak nem egyenlő számú katolikus és evangélikus lakosok között a’ vallási surlódás csaknem egészen számüzve lévén akarmellyik felekezetbeliekkel sem gátolta barátkozásomat ’s nem szakasztotta-félben azon örömet, mellyet bennem a’ különböző gondolkodásuak közötti békés együttélés gerjeszteni szokott.”⁵¹ A földrajzi közelség lehetővé tette, hogy gyakran eljusson Bécsbe is, ahol „nem csak néhány elébbi jó embereimmel barátságomat megújítottam, hanem több művészekkel, tudósokkal ’s egyéb urakkal is kedvező viszonyba léptem.”⁵² Rendszeresen részt vett az evangélikusok pesti egyetemes gyűlésein is, ahol „sok jeles férjfiakkal” került kapcsolatba, és alakított ki hasznos ismeretségeket. A társadalmi kapcsolatépítés kiváló alkalmainak bizonyultak azok a főúri temetések is, melyekre meghívták halotti prédikációt tartani. 1808-ban Acsán tót-prónai és blatnicai báró Prónay László, 1818-ban Pesten ócsai Balogh Péter, 1824-ben Kőszegen Matkovich Pál, 1825-ben Nagygeresden alsó-káldi Káldy János, valamint 1839-ben Pesten báró Prónay Sándor temetésén végzett egyházi szolgálatot, és szerzett magának „ujabb hasznos és igen becses esmereteket ’s esmeretségeket.”⁵³

Sopronból már nem távozott másik gyülekezetbe. 1810-ben nem fogadta el a győri gyülekezet meghívását az elhunyt Rát Mátyás helyébe. Ez az időszak Kis

⁴⁹ Kis, *Emlékezései...*, (1845), 211–212.

⁵⁰ Uo., 213.

⁵¹ Uo., 221.

⁵² Uo., 225.

⁵³ Uo., 225.

későbbi pályafutása szempontjából döntőnek bizonyult. Még ebben az évben egyházkerületi jegyzővé, majd 1812-ben szuperintendenssé választották. 1817-ben a jénai egyetem teológiai díszdoktori címmel tüntette ki, 1822-ben pedig I. Ferentől magyar nemességet kapott. A következő évtizedekben is érték jelentős megtisztetések érdemei elismeréseként: 1830-ban az elsők között választották a Magyar Tudós Társaság rendes tagjai közé, 1840-ben királyi tanácsosi címet kapott, 1842-ben a Kisfaludy Társaság tagja, továbbá a soproni takarékpénztárnak és 1843-ban az olvasóegyletnek is választmányi tagja lett.⁵⁴

Kis János *Emlékezéseiben* ezek közül nemesítésének történetét beszéli el részletesen.⁵⁵ A nemességért való folyamodásra „több jóakarói ’s barátai” biztatása után határozta el magát. Szándékát először gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellárnak és báró Podmaniczky József Bács megyei főispánnak jelentette, akik azt „nem csak helyben hagyták, hanem elősegítésére ajánlkoztak.”⁵⁶ Folyamodványát Ürményi József országbíró és gróf Brunszvik József tárnokmester „lekötelező készséggel aláírták.”⁵⁷ Ambrózy Lajos helytartósági tanácsos javaslatára Somogyi Leopold szombathelyi püspökkel is aláíratta, akinek véleményére Ferenc császár igen sokat adott:

A’ püspök, ki köztudomás szerint jószívűség, isteni félelem ’s felebaráti szeretet ritka példája volt,⁵⁸ e’ részbeni kérésemet reményem feletti módon teljesítvén külön adott ajánló levelet, mellyben azt bizonyította, hogy némelly hasznos könyveimet esmeri és hogy superintendensi felvigyázásom alatti azon lelkítanítók, kik püspöki megyéjével érintkezésben vannak, sohasem adtak neki panasza alkalmat.⁵⁸

A tekintélyes személyek ajánlásával ellátott kérelmét személyes audiencián nyújtotta be az uralkodónak, melyet az emlékező Kis párbeszéd formában rekonstruálva idéz fel. A jelenetből „az atyai szívü fejedelem”⁵⁹ kérdéseire tisztelettudóan, de talpraesetten válaszoló szuperintendens képe bontakozik ki. A császár először érdemeiről, majd családjáról, végül pedig ajánlóiról kérdezte Kist, aki nyíltan megvallotta neki, hogy nem folyamodott volna nemességért, ha fiai nem volnának. Elsősorban az ő „polgári jobblétük” eszközlése érdekében tette azt meg. Az

⁵⁴ Uo., 225–226.

⁵⁵ Uo., 226–230.

⁵⁶ Uo., 226.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo., 226–227.

⁵⁹ Uo., 227.

uralkodó egyetértett ezzel, és a főrangú támogatók közül elsősorban a szombat-helyi püspök ajánlása tett rá különösen jó benyomást. Az uralkodói ellenjegyzés és a kedvező kancelláriai véleményadás ellenére a válasz több hónapig késett. Gróf Esterházy József zempléni főispán és referendárius tanácsára újra audienciát kért az uralkodótól, hogy folyamodására emlékeztesse. I. Ferenc ígéretet tett a válasz kiadására, mely hamarosan meg is érkezett, azonban a nemesítés díja nem volt elengedve. Kis egy újabb audiencián köszönte meg a császár kegyét, és sikerült kieszközölnie a taxa elengedését is arra hivatkozva, hogy bár ki tudná fizetni az illeték összegét, de nem gazdag, és még jobban tudna gyermekeiről gondoskodni, ha azt elengednék.

Kis János esetében a nemesi cím megszerzése bizonyította a rendi társadalomba való sikeres beilleszkedését, amit kiváló kapcsolatrendszerének köszönhetően érhetett el. Kis példája bizonyítja, hogy a társadalmi mobilitás a rendi társadalomban is lehetséges volt (kivételes esetekben) a tanuláson keresztül, és a kor politikai elitje is megbecsülte a tehetségét a közjó érdekében kamatoztató egykori jobbágyfiút. A nemesi cím esetében inkább érdemeinek utólagos elismerése volt, hiszen még nem rendelkezett azzal, amikor eljutott a protestáns egyházi hierarchia csúcsára. Kis pályafutása azt is bizonyítja, hogy a felekezeti különbségek a felvilágosodás elterjedésével egyre kevésbé számítottak, hiszen még a katolikus egyházi főrendek között is akadt támogatója. Mindez persze elsősorban Kis személyes érdemeinek szolt, hiszen I. Ferenc számos olyan intézkedést hozott, amelyek kedvezőtlenül érintették a protestánsokat. Megfigyelhető továbbá, hogy Kis irodalmi munkássága is szerepet játszott egyházi és társadalmi felemelkedésében, amit a korban társadalmilag is hasznos tevékenységnek, a közjó előmozdítása eszközének tekintettek. Kis esetében a tudatos karrierépítési stratégiák alkalmazását és a kedvező körülmények és alkalmak megragadását figyelhetjük meg, de számára a felemelkedés nem volt öncélú, hanem a közjó érdekében kamatoztatott tehetségének és az adott körülmények közötti becsületes helytállásának eredménye. Nem törekedett mindenáron való előbbre jutásra, nem tekinthető „karrieristának” a szó pejoratív értelmében véve, de tudott élni a kedvező alkalmakkal, és anélkül tudta megnyerni befolyásos támogatók jóindulatát, hogy erre mindenáron törekedett volna. Életpályája a jézusi példázat hú és okos szolgáját követte, aki a kevésen hú volt, és sokat bíztak rá azután.⁶⁰

⁶⁰ Vö. Mt 24,45–47.

6. IRODALOMTÖRTÉNETI REFLEXIÓK, NEMZEDÉKI EMLÉKEZET ÉS AUKTORIZÁCIÓ

Kis János *Emlékezéseinek* második közleményében tekintett vissza írói pályájára. Saját irodalmi tevékenységének bemutatását a magyar irodalom pályára lépése előtti és utáni helyzetének ismertetésével kezdi. Kiinduló állítása szerint valamennyi európai nyelv kiművelése a náluk magasabb műveltségi fokon álló nemzetek irodalmainak utánzásával kezdődött. „Természet szerint a’ magyar irodalomnak is utánozással kellett kezdődni.”⁶¹ A magyar irodalom „legszembeütőbb feléledését” a reformáció idejére teszi, ugyanis a hitviták során „a’ vallási pörlekedés által a’ nyelv nem kevésbé gyarapodott.”⁶² A régi magyar irodalomból csak néhány kiemelkedő szerző nevét említi meg (Szenczi Molnár Albert, Pázmány Péter, Káldi György, Zrínyi Miklós, Gyöngyösi István és Pápai Páriz Ferenc). Az irodalmat a tudományok részeként felfogó irodalomszemlélet képviselőjeként a nemzeti nyelvű kultúra kibontakozását a 18. század második feléhez kapcsolja: „Mária Terezia uralkodása alatt különösen ennek második felében, szerencsésebb időszak kezdődött, valamint általában a’ tudományokra, úgy különösen a’ magyar literaturára nézve is.”⁶³ Az ebben az időben már virágzásnak indult német irodalom hatása mellett a kormány hasznos intézkedéseinek fontosságára utal, ezek között említi a magyar nemesi testőrség felállítását, melynek eredményeként „az elmék szépen kezdetek gyümölcsözni.”⁶⁴ Az általa kiemelt nevek között a Kazinczy és az ő nyomdokain Toldy Ferenc által kanonizált írók (Ráday Gedeon, Faludi Ferenc, Orczy Lőrinc, Báróczy Sándor, Barcsay Ábrahám, Bessenyei György, Ányos Pál, Rájnis József, Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós, Rát Mátyás) mellett olyan, a kánonból kihullott, periférikus helyre szorult, illetve napjainkban újra felfedezett írókat említi még meg, mint gróf Teleki József és Ádám, báró Dániel István, Kalmár György és Molnár János. II. József uralkodását „mindenfelé világosságot terjesztő sok újításaival” a nyelvrendelet ellenére hasznosnak tartja a magyar irodalom további fejlődésének tekintetében. Az ekkor pályára lépő írók közül Kis Virág Benedeket, Dugonics Andrást, Péczeli Józsefet, Decsy Sámuel, valamint Görög Demetert és Kerekes Sámuel, illetve Kazinczyt emeli ki, mint legjelentősebbeket. II. Lipót idejét a magyar irodalom „uj ’s nagyon fényes epocha”-ként jellemzi, mi-

⁶¹ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 3.

⁶² Uo., 4.

⁶³ Uo., 4-5.

⁶⁴ Uo., 5.

kor a „magyarosodás [...] olyan mértékben lelkesítette nemzetünket, millyenben az előtt sohasem.”⁶⁵ Hangsúlyozza a magyar nyelv művelésének fontosságáról írott művek, és tudós társaság létrehozására irányuló tervezetek (Báróczy Sándor, Besenyey György, Révai Miklós, Aranka György) jelentőségét. Saját pályakezdését is ehhez az időszakhoz kapcsolja, megemlítve diákkorának legkedvesebb magyar nyelvű olvasmányait, a soproni Magyar Társaság megalapítását, és Kazinczyval való levelezésének kezdetét, melyek az írói pályára való lépését előkészítették.⁶⁶

Az I. Ferenc trónra lépésével, valamint a magyar jakobinus mozgalom felszámolásával megváltozott viszonyokra csak áttételesen utal: „Különösen a’ magyar irodalom ezer akadályoktól gátoltatva csak lassu lépésekkel haladhatott előre.”⁶⁷ A magyar nyelvű irodalom művelésének nehézségeit a következő okokra vezeti vissza: a főrendek nagy része „nemzeti nyelvét elfeledte,” a közép és alsó nemesség műveletlensége, a tudósok idegen (francia, német, latin) nyelvhez való ragaszkodása, az olvasóközönség és az elismerés hiánya. Nem feledkezik meg azonban a „dicséretes kivételekről” sem, akik „a’ magyar írókat is hathatósan serkentették pályájok megfutására.”⁶⁸ Görög Demeter és Kerekes Sámuel, gróf Festetics György számos író munkáit adták ki saját költségükön. Báró Prónay László és Kultsár István „jutalomtétel által buzdították az írókat” a magyar nyelv helyzetéről és kiművelésének lehetőségeiről való értekezésre, gróf Teleki László pedig egy magyar tudós társaság felállításának módjairól írt ki hasonló pályázatot.⁶⁹ A visszaemlékező Kis János a felmerülő akadályok ellenére sikertörténetként értékeli a magyar irodalom alakulástörténetét. A 18. század végének jeles írói közül Verseghy Ferenc, Sándor István, gróf Gvadányi József, Dayka Gábor és Csokonai Vitéz Mihály nevét emeli ki, mint a tudományok és a költészet terén maradandó teljesítményt létrehozó alkotókat. Saját korát, az 1840-es éveket Kis János szerint a magyar literatúra művelésének minden korábbinál jobb intézményes lehetőségei jellemzik: „Különösen mióta a’ legujabb időben két országos intézkedés, a’ magyar nyelv’ köz-igazgatás nyelvvé tévése ’s a’ magyar tudós társaság felállítása által számára olyan kedvező kilátások nyílnak, millyenekről kevéssel az előtt álmodni sem tudtunk; azóta nemzetünkkel együtt mintegy versenyezve siet boldogabb jövőndőt alakítani.”⁷⁰

⁶⁵ Uo., 6.

⁶⁶ Uo., 7.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo., 8.

⁶⁹ Uo., 8–9.

⁷⁰ Uo., 10.

Az alkalmazott értelmezési keretben a magyar irodalom szoros összefüggésben áll a nemzetépítő törekvésekkel, azok egyik legfontosabb terepének tekinthető, de bizonyos autonómiával is rendelkezik. Kis az esztétikai szempontokat sem hanyagolja el. Irodalomtörténeti vázlatát az irodalmi műnemek és műfajok követendő szabályaira vonatkozó reflexiókkal folytatja:

Kik jeles költészek akarnak lenni, alig képzelhetik a' nehézségeket igen nagyoknak, mellyekkel céljok elérése össze van kötve, 's a' kidolgozásban soha nem lehetnek magok iránt igen szigoruk, izlések soha sem lehet igen finnyás, 's a' szépségek és hibák iránt igen élénk. Nem csak a' poétai lelkieméretnek, hanem a' poétai illedelemnek is számtalan szabályai vannak, mellyek közül a' legkisebbiket sem hághatják által a' nélkül, hogy azt a' tiszta gyönyört ne gátolnák, mellyet jó izlésű olvasóikban gerjeszteni és fentartani főcéljuk.⁷¹

Kis János ideálja ezek szerint a *poeta doctus*, aki úgy tud megfelelni a legszigorúbb klasszicista esztétikai elvárásoknak, hogy alkotása ne tűnjön mesterkéltnak, és a gyönyörködtetés mellett hasznos ismereteket is közvetít olvasói épülésére. Fiatal költőtársai szemére veti, hogy azok nem ügyelnek eléggé „a' versnemek megválasztására, a' nyugvó pontokra, a' nyelv tisztaságára, a' rimelésre 'st.”⁷² Ez utóbbi terén a nyugati irodalmak alaposabb tanulmányozását javasolja követendő példaként. Tisztában van a rímek változó divatjával, ezért nagyobb problémának tartja „mai poësisunkban azt, hogy benne a' bölcselkedés igen csekély szerepet játszik.”⁷³ Mindez megerősíti Kölcsey korábbi véleményét Kis költészetéről. Kis számára a költészet és a filozófia *Emlékezéseiben* is szoros kapcsolatban állt. Platón és Horatius példájára hivatkozva a költészet céljának a gyönyörködtetésnek az egyén és a társadalom számára hasznos tanulságok közvetítésével való összekapcsolását tartja. Fontos lenne számára, hogy a költők „ne csak apró dalokat zengjenek, hanem nagyobb műveket is készítsenek, 's azokban egész erejükből igyekezzenek a' kellemmel a' hasznost is egyesíteni, a' szép érzelmekkel a' magas és felemelő gondolatokat is párosítani, és fenséges igazságokat is hirdetni.”⁷⁴ Ezek alapján vitatja „sok újabb költészek és aestheticusok” már Magyarországon is terjedni kezdő nézetét, mely alapján a didaxis műnemét, tehát a tanító költe-

⁷¹ Uo., 11.

⁷² Uo., 12.

⁷³ Uo., 13.

⁷⁴ Uo., 16.

ményeket „a’ költészség országából egészen ki akarják zárni.”⁷⁵ Mindez Kisnek a klasszikus hagyományban való benneállását bizonyítja. Az ókori görög és latin esztétikai munkák és a francia klasszicista irodalomfelfogás kiváló ismerőjeként meglátta a romantikus eredetiségkultusz széles körű elterjedésének árnyoldalait is. A legnagyobb tehetségeket leszámítva az eredetiségre való törekvés jegyében a művészi megformáltság gyakran háttérbe szorult, ezért Kis szerint az ilyen alkotásokkal szemben hasznos lehet kevésbé eredeti, de művészileg jól megformált és építő jellegű, tanulságos gondolatokat terjesztő tanító költemények írása. Ezen álláspontját, mely egyúttal saját költészetének apológiája, olyan tekintélyekkel szemben is védhető pozíciónak tartja, mint Lessing és Herder, sőt éppen Lord Byronnak egy levelére hivatkozik saját véleményének alátámasztására, akit pedig a romantikus zsenikultusz egyik legfőbb „bálványának” szokás tartani.⁷⁶ Byron 1821-ben barátjához, Murray-hoz írt levelében⁷⁷ hosszasan cáfolta a Pope erkölcsi tanító költészete ellen felhozott vádakot, és az erkölcsi költészetet „a’ poézis első osztályának” tekintette. Kis János saját állítása szerint a magyar költészet „tudományosabbá ’s egyszersmind hasznosabbá” alakítását „nagyon forrón” kívánta,⁷⁸ ami alatt a költők esztétikai és poétikai tudatosságának növelését, valamint az egyén és a társadalom szempontjából egyaránt hasznos munkák alkotásának fontosságát értette. Ezt az ars poeticát képviselte a 18. század jeles német tudós költői közül Abraham Gotthelf Kästner (1719–1800) göttingeni professzor, matematikus, fizikus és csillagász, aki tudományos tevékenysége mellett aforizmákat és epigrammákat is írt saját kora visszasságainak bírálóira, valamint satirikus költeményekben támadta az irodalmi divatjelenségeket.⁷⁹ Kis hosszan idézi német eredetiben Kästnernek a költői tudatosság fontosságát hangsúlyozó sorait, melyek a mély gondolati tartalom kifejezését a közérthetőség szempontja elébe helyezik, és a gondolati költemények erényének tartják, ha azok hatásmechanizmusa csak többszöri újraolvasás után bontakozik ki az olvasók számára:

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo., 19–23.

⁷⁷ Byron levelének eredeti angol szövegét Kis a következő kiadásból ismerhette: George Gordon Noel BYRON, *The Works: Complete in One Volume* (Frankfurt a. M.: H. L. Broenner, 1826), 680–692.

⁷⁸ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 23.

⁷⁹ Gero VON WILPERT, *Deutsches Dichterlexikon: Biographisch–bibliographisches Handwörterbuch zur deutschen Literaturgeschichte*, Kröners Taschenausgabe Band 288 (Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 1988), 405.

ein solches Lied, das hohe Wahrheit singt,
Die stärker in den Sinn durch kühnen Ausdruck dringt;
Das man von neuem liest, und neue Schönheit findet,
Und den zu reichen Schatz stets gräbet, nie ergründet.⁸⁰

Kis János ezen idézetekkel arra próbálta felhívni a kortárs irodalmárok figyelmét, hogy a tanító költemény is alkalmas lehet magas esztétikai minőség hordozására, tehát pusztán témája és beszédmódja alapján nem zárható ki megalapozottan a költészet világából. A tanító költemény és gondolati költemény fogalma Kis János irodalomszemléletében nem különül el egyértelműen, a különbség nála, úgy tűnik, a didaxis műnemén belüli gondolati mélység mértékében és a célközönség műveltségi fokában érhető tetten:

Nemzetem költészei, méltassátok az itt adott intéseket figyelmetekre 's alkalmaztatók magatokat mikor dolgoztok hozzájuk. Ne mindenkor ifjak, leányok 's asszonyok, hanem egyszer másszor meglett férjfiak sőt tudósok számára is írjátok költészeteiteket 's akárki számára írjátok, mindenkor józan bölcsesség legyen vezértek. Különösen hitessétek-el magatokkal, hogy az igazság és erény ideálja a' legfensőbb szépség 's ha azt a' lehető legtökélyesb festés által megszerettetik 's iránta olvasóitokban lelkesedést gerjesztetek, az emberi nem nagy jóltevői között fogtok helyet lelni és soha nem hervadó koszorúval ékeskedni.⁸¹

A filozófiai költészet célja tehát a szép, jó és igaz klasszicista eszményeinek képviselete a közjó szolgálatában, mely a nemzeti kereteken túlmutatva az egész emberiség szempontjából is értékékként fogalmazódik meg.

A költészettani kitérő után Kis János folytatja irodalomtörténeti vázlatát, megállapítva, hogy bár számos jeles művelői akadtak a tudományoknak itt is, de a *litterae* részeként felfogott tudományok terén még nagy a lemaradásunk más művelt nemzetekhez képest: „De mind a' mellett meg kell vallanunk, hogy irodalmunknak a' tulajdonképi tudományok' oceánján próbált hajókázásai más tudós nemzetekéihez képest csak csekély számuak és csak kezdemények.”⁸² Az időszaki sajtó kapcsán kitér a hazai folyóiratokra is, melyek közül „kivált a' tudományosabb tartalmuak soká nem tudtak állandóságra szert tenni.”⁸³ A kezdet-

⁸⁰ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 26. A Kästner-idézetek forrása: Abraham Gotthelf KÄSTNER, *Vermischte Schriften* (Altenburg: Richterische Buchhandlung, 1773).

⁸¹ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 27–28.

⁸² Uo., 28–29.

⁸³ Uo., 29.

ben szintén nem túl sikeres politikai lapok Kis szerint az 1830-as évek végétől „nem csak nagy olvasó közönséget nyertek, hanem csaknem minden tudományosabb tartalmu magyar munkák elhanyagoltását is okozták.”⁸⁴ Ezért tartja nagy jelentőségűnek a Kisfaludy Társaság megalakulását, melyet a szépirodalom „nagyobb virágzásra” segítésére hoztak létre.⁸⁵ Ezután a kritika helyzetének vizsgálatára tér rá, mellyel kapcsolatban megállapítja, hogy az a 18. század végéig „irodalmunkban csak nem semmi szerepet sem játszott.”⁸⁶ A 19. század első évtizedeiben tapasztalt felvirágzás után úgy látja, hogy az *Emlékezések* megírása előtti néhány évben, tehát az 1840-es évek elejétől a kritika „ha egészen el nem némult is, csak gyéren gyakorolja írói hatalmát.”⁸⁷ Ennek okát a megbíráltak ellentámadásaira, a közönség érdektelenségére és a „jó és alapos” kritika nehézségeire vezeti vissza. Az irodalmi és tudományos vitákat, „tollcsatákat” csak kellő hidegvér és „illő méltánylat” mellett tartja hasznosnak, a gyakorlati példák alapján inkább a „szükséges rosszak közé” számlálja ezeket.⁸⁸ Végül a magyar irodalom helyzetének és kilátásainak értékelésére tér rá. Külső tényezőkre vezeti vissza a művészetek és tudományok viszonylagos elmaradottságának okait, de bizakodásra is lát okot. Véleménye szerint a magyar irodalom „számos példakkal bizonyítja”, hogy „a’ jó izlésre nézve szerencsés helyzetünk van.”⁸⁹ Kis visszaemlékezésében ezen a ponton az egyéni emlékezet nemzedéki emlékezeté tágul, méltatva a nemzedékéhez tartozó írók érdemeit, akik közül a megírás idejében már csak kevesen voltak életben: „A’ korombeli írók bizonyosan tettek a’ nyelv ’s a’ tudományok mivelésében annyit vagy még többet is, mennyit tőlök méltányosan kívánni lehetett, ’s nem ők az oka annak, hogy miveltebb nemzetek bennünket valamint a’ miveltség egyéb nemeiben ugy a’ tudományokban is eddig olly igen felül haladtak.”⁹⁰ A nemzet műveltségi szintjének emelése Kisnél nem merül ki a tudományok és művészetek fejlesztésében, hanem a csiszoltság politikai nyelveként leírható diskurzusba illeszkedve egységben szemléli azt az „alsó néposztályokra” is kiterjedő általános anyagi és szellemi műveltség előmozdításának szükségességével. A skót felvilágosodás hatására a művészetek és

⁸⁴ Uo., 30.

⁸⁵ Uo., 31.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo., 33–34.

⁸⁹ Uo., 35.

⁹⁰ Uo.

tudományok virágzása előfeltételének tekinti az anyagi gyarapodást, mely lehetővé teszi, hogy az alkotók ilyesmivel foglalkozhassanak, és megteremti az alkotásaik számára a fizetőképes keresletet is.⁹¹ Azonban a józan okosság (*prudentia*) és mérséklet (*moderatio*)⁹² a jövőt illetően is reális elvárások megfogalmazására inti Kist: „Mindazáltal még a’ legszerencsésebb körülmények között is alig fog irodalmunk valaha a’ tudományok’ országában legalább terjedelmére nézve a’ főhatalmasságok közé tartozni.”⁹³

A nemzedéki nézőpontú irodalomtörténeti visszatekintést követő részekben Kis János az őt írói pályáján támogató, különösen arisztokrata „buzdító jó akaróiról,”⁹⁴ majd pedig „tanácsadóiról és segítő barátairól” ír.⁹⁵ Ez utóbbiakról rövid életrajzi portrékat is közöl, melyekkel egy korábbi tanulmányomban már részletesen foglalkoztam.⁹⁶ Rát Mátyás, Németh László, Szentgyörgyi József és Kazinczy Ferenc a Kis János által képviselt kulturális identitás hordozóiként jelennek meg, emlékezetük fenntartását és irodalmi tevékenységük autorizálását Kis az általa átélt korszakra vonatkozó későbbi irodalomtörténeti narratívák szempontjából is lényegesnek tartotta, ezért közölte korábban az Akadémiának már elküldött, de kéziratban maradt írói portréit *Emlékezéseiben*. Az irodalomtörténeti szempontból kevésbé jelentős, de vele szoros baráti kapcsolatot ápoló lelkésztársairól sem feledkezett meg, Beliczay Jónás, Szűcs István és Zigán János esetében az emlékező Kis autorizációs gesztusa emeli személyüket és munkásságukat az irodalomtörténeti érdeklődés látóterébe. Az *Emlékezések* második közleményének negyedik részében Kis más kortárs írókkal való kapcsolatáról számol be *Esmerkedéseim pályatársaimmal* cím alatt,⁹⁷ mely alapján megállapíthatjuk, hogy rendkívül széles irodalmi kapcsolatrendszere szinte valamennyi, a későbbi irodalmi kánon szempontjából is jelentősnek tekinthető kortárs íróra kiterjedt. Kis egyéni emlékezete tehát a 18–19. század fordulóján élt és alkotott írói nemzedék tapasztalatainak

⁹¹ Uo., 36.

⁹² A *prudentia* és a *moderatio* fogalmai a konzervatív politikai filozófia meghatározó elemei. Részletes értelmezésüket lásd Ferenc HÖRCHER, *A Political Philosophy of Conservatism: Prudence, Moderation and Tradition* (London–New York–Oxford–New Delhi–Sydney: Bloomsbury Academic, 2020).

⁹³ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 36.

⁹⁴ Uo., 36–43.

⁹⁵ Uo., 44–98.

⁹⁶ TÓTH Kálmán, „A portré szerepe Kis János Emlékezéseinek írói pályáját tárgyazó második közleményében”, in *Prima manus: Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*, szerk. KESZEG Anna és VADERNA Gábor, 100–118 (Budapest: Ráció Kiadó, 2008).

⁹⁷ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 98–120.

hordozójaként, kontrollforrások által is megerősíthető hiteles tanúja a magyar nemzeti kultúra kibontakozása szempontjából oly fontos időszaknak.

Kis *Emlékezéseiben* saját írói munkásságának retrospektív értékelésére is kísérletet tesz. Tudatában van saját irodalmi teljesítménye erényeinek és korlátainak, ezért fontosnak tartja, hogy megvédje azt az általa méltatlannak ítélt támadásokkal szemben, és a jogos kifogások, valamint saját maga által belátott hibái bemutatása révén tanulságokkal szolgáljon a későbbi nemzedékek számára. Kis *Emlékezéseiben* tehát az önautorizáció gesztusa is tetten érhető, ez azonban soha nem válik öndicséretté, saját értékének túlzott hangsúlyozásává, hiszen kész szembenézni saját hiányosságaival, hogy abból mások is okulhassanak. Az ötödik részben részletes jegyzéket közöl saját munkáiról,⁹⁸ a hatodikban pedig saját írói munkásságával kapcsolatos reflexióit fejt ki.⁹⁹ Ehhez előbb egy általános szempontrendszert vázol fel az írói tevékenység értékelésére antik és modern példák alapján, majd ezen belül jelöli ki saját pozícióját. Megállapítja, hogy az írók által elkövetett legnagyobb bűnököt teljes mértékben, és a „kisebbszerű hibák” nagy részét is „szerencsésen elkerülte.”¹⁰⁰ Az irodalmi polémiaiktól távol tartotta magát, írói elődeinek megadta az őket megillető tiszteletet és elismerést, fiatalabb pályatársai arra érdemes munkáit is mindig értékelt, saját írói munkáihoz sem viszonyult kritikátlanul, sőt utólag beleolvastva ifjúkori munkáiba, alig talál bennük néhány sort, amelyen ne kívánna változtatásokat.¹⁰¹ Számba veszi a munkáival kapcsolatos kritikái észrevételeket is, hangot adva az azokkal kapcsolatos fenntartásainak, mivel nem minden őt ért kritikát tart megalapozottnak. Azonban a további kritikák élet is megpróbálja elvenni azzal, hogy leszögezi: „én magamat eredeti írónak soha sem tartottam, ’s most még kevesebbé tartom, hogy mind kötött, mind kötetlen beszédű dolgozataimban, vagy másokat fordítottam ’s utánnoztam, vagy másokra támaszkodtam. Sőt az utánzatok még az olly darabjaimban sem hiányoznak, mellyek a’ bevett szokás szerint eredetieknek tartathatnak.”¹⁰² Magát tehát a nem eredeti írók közé sorolja, akik idegen nyelvű olvasmányaik alapján készítették magyar munkáikat, mely tevékenység azonban a nyelv és a kultúra akkori fejlettségi szintjén hasznos és elismerésre méltó tevékenységnek volt tekinthető, és ez a későbbi korokból visszatekintve is méltánylásra tarthat

⁹⁸ Uo., 120–146.

⁹⁹ Uo., 147–205.

¹⁰⁰ Uo., 186.

¹⁰¹ Uo., 193.

¹⁰² Uo., 198.

számot. Elismeri, hogy az „elégéses gond” hiányzik műveiből, ezt azonban, legalábbis részben, a magyar irodalom akkori helyzetére vezeti vissza: „a’ magyar irodalom azon ideje, mellyben a’ magyar író bizonyos értelemben magát száműzöttnek tarthatta,”¹⁰³ tehát az 1790-es évek közepétől a reformkorig tartó abszolutisztikus időszak, amikor a gondolat- és szólásszabadság hiányát még a napóleoni háborúk terhei is súlyosbították, amikor nemcsak a politikai, hanem az anyagi feltételek is jórészt hiányoztak a magyar irodalom professzionális színvonalú műveléséhez. A műveiben található számos ortográfiai hibáért pedig szeméi gyengeségét okolja, ugyanis művei nagy részét már az 1790-es évek végétől diktálta, és a kevésbé gyakorlott lejegyzők sok hibát vétettek, és ezeket a kiadói munkálatok során se mindig korrigálták.¹⁰⁴ Elismeri, hogy „a’ kidolgozásra, jobbítgatásra, ’s csinosgatásra” nem fordított annyi gondot, mint amennyit kellett volna.¹⁰⁵ Mindezt hivatali elfoglaltságaira és „elméleti tehetségei” közepszerűségére vezeti vissza, megállapítva, hogy a tudományokkal való foglalkozás számára nem válhatott professzionális tevékenységgé:

Tudományok iránti szeretetem [...] tulajdonképi tudós foglalatossággá nem válhatott, hanem csak mulatságom maradt, ’s én a’ tudományok mezején csak sétálva virágokat szedegető lettem. Legszebb virágokat külföldi irodalmakban találtam, ’s azokat megszeretvén annyival is inkább kedvem jött közülnök némelylyeket nemzetemére átültetni, mivel sok parlagot láttam ’s a’ parlag mivelését szükségesnek tartottam.¹⁰⁶

Ezt az önlelkicsinylő gesztust a későbbi recepció gyakran szó szerint átvette Kis értékelésénél, így például Tolnai Gábor, aki Kistről szóló tanulmánya címében egyenesen dilettánsnak nevezte Kist, mely kifejezés az akkori olvasó számára már egyértelműen negatív konnotációkat idézett fel.¹⁰⁷ Azonban Kis kijelentéseit saját korának kontextusában elhelyezve megállapíthatjuk, hogy a 18–19. század fordulóján a tudományok hivatásosodása Magyarországon még csak kezdeti fázisban tartott, és nem sokan akadtak, akik kizárólag tudományos munkásságukból meg tudtak élni. Még a tudományok és az irodalom fogalmi elkülönítése sem történt meg az 1840-es évekre, Kis az előbb idézett szövegrészletben is az irodalmat és a tudományokat

¹⁰³ Uo., 200.

¹⁰⁴ Lásd uo., 145, 200.

¹⁰⁵ Uo., 200.

¹⁰⁶ Uo., 201–202.

¹⁰⁷ TOLNAI Gábor, „Egy magyar dilettáns arcképéhez”, *Magyarságtudomány* 1, 1. sz. (1935): 26–34.

egymással szoros összefüggésben említi, belül maradva a *litterae* fogalmi keretein. Saját kultúráközvetítő szerepének hangsúlyozása jól illeszkedik a Kazinczy Ferenc és gróf Széchenyi István által is képviselt mintakövető modernizációs¹⁰⁸ törekvések kontextusába. A magyar nemzeti kultúra Nyugat-Európaéhoz képest érzékelhető elmaradottságának tapasztalata a csinosodás/csiszolttság/Bildung szükségességének felismerését hozta magával, és ennek előmozdításához Kis János kortársaihoz képest is figyelemreméltó fordításokkal és adaptációkkal járult hozzá, mint például Blair- vagy Robertson-fordításai, illetve számos antik auktor magyar nyelvre való átültetése. Kiterjedt irodalmi és tudományos munkásságának fényében egyáltalán nem meglepő tehát, hogy Széchenyi már az Akadémia létrehozását előkészítő bizottságba is meghívta őt, kikérte véleményét a megválasztandó tagokkal kapcsolatban, és hogy az elsők között választották a megalakuló Magyar Tudós Társaság rendes tagjai közé. Intézményi pozíciója egyértelműen bizonyítja, hogy a reformkor politikai és kulturális elitje elismerte és megbecsülte Kis irodalmi és tudományos munkásságát, aki lehetőségeihez mérten haláláig igyekezett aktívan részt venni a tudós társaság tevékenységében, bár ebben időskori betegségei és hivatali teendői gyakran akadályozták. Rendes tagságáról való lemondását is fontolgatta, de miután Toldy Ferenc titoknok megnyugtatta, hogy neve továbbra is tisztelet tárgya, azon megfontolásból, hogy üzleti alapú kiadót nem találó munkáit a rendes tagságért kapott fizetésből saját költségen meg tudja jelentetni, haláláig megtartotta azt.¹⁰⁹

Kis János írói pályájára visszatekintve tudatában volt annak, hogy írói teljesítményének értékelését ő maga érdemben már nem tudja befolyásolni: „Írói érdemem megítélése másokat illet. Részemről itt csak azt nyilatkoztatom, hogy, ámbár némelly sötét óráimban a' tökélytől messze elmaradásom tudományos dolgozataim világra jöttét igen sajnáltatta velem; mindazáltal most életem estvéjén mindent meggondolva nem csak bánat nélkül, hanem jó kedvvel is nézek vissza írói pályámra.”¹¹⁰ Művei nem csak „ártatlan mulatságot” szereztek az olvasóközönségnek, hanem a közjó előmozdítását is szolgálták: az általa elhintett „hasznos mag” „nem

¹⁰⁸ A mintakövető modernizáció fogalmáról lásd CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 19.

¹⁰⁹ Lásd „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1843. július 10.”, in Kis János (1770–1846) szuperintendens, *Irodalmi és tudományos levelezése*, kiad. TÓTH Kálmán, 467. lev., 231–232 (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021); „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. május 10.”, in *uo.*, 472. lev., 236; „Toldy Ferenc Kis Jánosnak, h. n., 1844. május 16.”, in *uo.*, 474. lev., 237–238; Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. május 19.”, in *uo.*, 475. lev., 238–240.

¹¹⁰ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 204.

maradott egészen gyümölcsözés nélkül”, valamint „sok nemes és jeles lelkek” jóindulatát és barátságát is megnyerte általuk, melynek „kedves emlékezete” maradandó élmények forrásává vált számára.¹¹¹ Az írói pályájára visszatekintő rész végén saját önértékelésére reflektálva Montaigne-t idézi,¹¹² aki Arisztotelészre hivatkozva arról ír, hogy „az öndicsérés és az önalázás sokszor egyenlő kevélység gyermekei.”¹¹³ Ezen idézet és a kissé homályos végszó, melyben az emlékezés szabadságához való befogadói viszonyulásra utal,¹¹⁴ az antik és humanista retorikai konvenciókra és toposzokra utalva bizonytalanságban hagyják az olvasót azzal kapcsolatban, hogy Kis valójában hogyan is viszonyulhatott saját munkásságához. A szöveg szoros olvasása alapján megkockáztathatónak tűnik az állítás, hogy az *Emlékezések* lapjain kibontakozó ambivalens viszonyulás inkább a saját érdem öntudatos, de nem túlzó hangsúlyozása felé mozdul el.

7. A KELETKEZÉSTÖRTÉNET KÉRDŐJELEI

Az *Emlékezések* keletkezéstörténetének rekonstruálása a fennmaradt forrásanyag hiányos volta miatt számos nehézségbe ütközik. Az *Emlékezések* megírásával kapcsolatban leginkább Kis János Toldy Ferencsel folytatott levélváltására hagyatkozhatunk, melyet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárban őriznek. Kis Toldyhoz írt leveleinek többsége az M. Irod. Levelezés 4-r. 77. sz. jelzetű *Toldy F. levél tárczája* címet viselő anyagban található. Eredeti kéziratban csak Kis levelei maradtak fenn, Toldy levelei közül csak három fogalmazvány ismert, az elküldött levelek Kis János hagyatékával együtt, mely a család birtokában maradt, és nem került közgyűjteménybe, vagy megsemmisültek, vagy ismeretlen helyen lappanganak.

¹¹¹ Uo., 204.

¹¹² A Montaigne-idézet francia eredetije: „«Que ces œillades si frequentes à leur ouvrage, tesmoignent que le cœur leur frissonne de son amour; et les rudoyements mesmes desdaigneux dequoy ils le battent, que ce ne sont que mignardises et affetteries d’une faveur maternelle;» suyvant Aristote, à qui et se priser et se mespriser naissent souvent de pareil air d’arrogance.” Michel de MONTAIGNE, *Essais*, Tome Quatrième, par Charles LOUANDRE (Paris: Charpentier, 1854), 254–255.

¹¹³ KIS, *Emlékezései...*, (1846), 205.

¹¹⁴ „Mert alkalmasint azon mentségemet sem mindenek veszik be, hogy nekem itt e’ részben több szabadsággal kelle bírnom mint egyebeknek, mivel világosan megmondottam, hogy magamról fogok írni, ‘s következőleg valamint egyéb cselekedeteimről, ugy írásimról is kellett emlékeznem.” Uo.

Kis János először 1842. június 11-én kelt levelében említi Toldynak, hogy önéletríáson dolgozik: „Ön biographiát írni már néhány hónapok előtt kezdettem, s már néhány iv készen van; de hogyan folytathatom s mire mehetek vele, azt csak az idő mutatja-meg.”¹¹⁵ A kontextus alapján (a verseinek Toldy által sajtó alá rendezett kiadásához készülő prolóógus után ír róla) feltételezhető, hogy Toldy biztatására kezdett hozzá autobiográfiájához, de saját belső motivációja is szerepet játszhatott ebben. 1842. augusztus 12-i levelében a szuperintendens már arról ír az Akadémia titoknokának, hogy *Emlékezései* nagyrészt elkészültek:

Emlékezéseimből 16–17 iv kéziratban készen van. Én azokat a Soproni estvékbe szándékoztam iktatni s azért irtam a programában, hogy talám eredeti darabot is foglalnak ezek magokban. A tervet terjedemesebben szabtam-ki, mint most szeretem. A szerint két, három vagy talám négy füzetet is adnának. A kész ívekben: otthoni 's más falusi életem, Soproni oskoláztatásom, albizálásom, akademiái tanulásom, Győri professorságom s nagy baráti predikatorságom vagynak foglalva. Ezután még kővágó Örsi, Nemes Dömölki, és Soproni predikatorságomnak, tovább egy füzetben írói pályámnak, és még egy füzetben Superintendensi hivatalomnak kellene következni. Mindenütt a történeti adatok mellé jegyzeteimet s ítéleteimet is szándékoznám tenni: De szándékomat véghez vihetem-e az igen kétséges; mert hivatalbeli foglalatosságim erőmet s kedvemet olly mértékben igénylik, hogy üres óráimban, minden foglalkozásban nagyon lassan és sokszor épen nem haladhatok, mindennap nagyobb mértékben tapasztalván, melly nagy akadály ezekre nézve az öregség. Azért sajnálom, hogy emlékezéseimnek olly széles tervet gondoltam-ki.¹¹⁶

Ezek a sorok bizonyítják, hogy 1842 késő nyarára Kis János már kidolgozta az *Emlékezések* szerkezeti felépítését, amelyet a későbbiekben is követett, és az első közlemény több mint kétharmada is elkészült ekkorra. Kis a levél tanúsága szerint annak is tudatában volt, hogy nagy terjedelmű ambiciózus vállalkozásának véghezvitelét öregsége és hivatali elfoglaltságai megnehezítik. Ezen aggályai később a harmadik közlemény esetében, mely befejezetlenül fél évszázadig kéziratban maradt, sajnos be is igazolódtak.

1842. szeptember 10-i levelében Kis János arra kérte Toldyt és pesti barátait, hogy nézzék át az elkészült kéziratot:

¹¹⁵ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1842. június 11.”, in Kis, *Irodalmi...*, 451. lev., 205–206, 205.

¹¹⁶ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1842. augusztus 12.”, in *uo.*, 455. lev., 217–219, 218.

Az Emlékezésekből az utolsó íveket ide zárom azzal a kéréssel, hogy azok adandó jó alkalommal vissza küldessenek, mert csak úgy vagynak mint lediktáltam 's még ezután lesznek másképp leírva. Az ezeket meg előző 12–15 iverk most iratnak le másodszer. Ha le lesznek írva, azon leszek, hogy jó alkalommal azokat is le küldhessem. Nagyon szeretném ha két három Pesti barátim e' munkát át néznék, 's hol változtatni való van azt tudomra adnák. Minthogy mind untalan félbe szakasztatom a' dictálásban a' külömben is kevés gond melly a' stylre fordíthatatik, természet szerint még több hiányt hágy. Irói pályámrol mind addig semmit sem szóllok mig még Dömölki és Soproni Predicátorságom le nem lesz rajzolva. Leg bövebb voltam gyermekkoromi 's ifjuságomi neveltetésemnél 's fiatal korombeli hivataloskodásomkor történt mivelletetésemnél.¹¹⁷

Bár az említett pesti barátok pontos kiléte nem állapítható meg egyértelműen, de Toldy és a Kazinczy Kishez írt leveleit vele közösen kiadó Bajza József mindenképpen közöttük lehetett, és talán a „romantikus triász” harmadik tagja, Vörösmarty Mihály neve is szóba jöhet. Kis számára fontos lehetett, hogy ez a műve, mely egyértelműen megfelelt a romantikus eredetiségigény kívánalmának, nyelvi-stilisztikai szempontból is méltó formában kerülhessen a közönség elé. A másoknak diktált kéziratos szövegben minden bizonnyal számos helyesírási és stilisztikai hiba lehetett, hiszen az ortográfia a lejegyzőé volt, és a levél tanúsága szerint a körülmények sem lehettek teljes ideálisak Kis számára az igényes fogalmazáshoz.

Toldy és Bajza minden bizonnyal ennek ellenére elismeréssel nyilatkozhattak az *Emlékezések* nekik megküldött részleteiről. Kishez ez ügyben intézett levelük nem maradt fenn, tartalmára Kis 1842. október 12-i leveléből következtethetünk, melyben a szuperintendens a következőket írta Toldynak:

Hogy emlékezéseim mutatványaival két olly ügyes bíráló megelégszik, az nagy öröömre szolgál. Ha a munka elkészülhet azon esetben szeretnék illyenektől a fogyatkozások iránt is itéletet hallani; csakhogy nem öröömest fárasztom a szükségesebb dolgokkal különben is igen elfoglaltakat. Egy nagy bajom a stylre nézve az, hogy nem tudom hol éljek az elbeszélésben perfectumokkal s hol imperfectumokkal. E részben semmi szabályt sem vagyok képes magamnak adni, csak bizonytalanságban ingadozok.¹¹⁸

¹¹⁷ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1842. szeptember 10.”, in *uo.*, 458. lev., 221–223, 222.

¹¹⁸ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1842. október 12.”, in *uo.*, 461. lev., 224–225, 225.

A stilisztikai tekintetben a különböző múlt idők elbeszélésbeli használatával kapcsolatos kérdés nem ekkor merült fel Kis számára először, hiszen már Aranka Györgytől is kért ezzel kapcsolatban tanácsokat.¹¹⁹ Mindennek háttérében a magyar nyelv múlt idejű igeidőrendszerében bekövetkező változások állhattak, hiszen a korábban négyféle múltidővel kifejezett jelentésárnyalatok egyre inkább határozószók és igekötők használatával kerültek kifejezésre. Kis kérdése annyiban is különösnek tűnhet a mai olvasó számára, hogy magyar anyanyelvűként és félévszázados írói munkássággal a háta mögött egy magyar stilisztikai kérdéssel kapcsolatban pont a nála nemcsak több mint három évtizeddel fiatalabb, ráadásul német anyanyelvű Toldy-Schedeltől kért tanácsot, akit levelezésük tanúsága szerint mind irodalmi, mind orvosi kérdésekben kiemelkedő kompetenciával rendelkező tekintélynek tarthatott.¹²⁰

Az *Emlékezések* Kis levelezésében legközelebb 1843. január 21-én kerülnek említésre:

Most nem a Titoknoknak, hanem Barátomnak írok. Emlékezéseimből az 1⁵⁶ Szakasz elkészült, 's akarmelly csekélység is az, még is szeretném, ha Te 's egyéb pesti barátim érkeznének azt megolvasni 's igazításaitokat 's egyéb észrevételeket velem közölni. E' végre küldöm azt itt hozzád, Boileau' ezen tanácsát követve 's annak tellyesítését kívánva:

Faites-vous des Amis prompts a' vous censurer
Qu'ils soient de vos écrits les confidens sinceres,
Et de tous vos defaux les zelés adversaires.

Mindent mit igazítandónak véltek, bizvást megigazíthattok, mindent mit a' szollásokban változtatandónak tartotok, akár a' szók' aláhuzása, akár a' helyek megkeresztelése által megjegyezhettek, minden gáncsolást szabadon tudtomra adhattok. Én mind ezt köszönettel fogom venni 's tanácsokat meggyőződésem szerint vagy követni vagy elmellőzni. – MegengedjeteK hogy e' kérésemmel fárasztlak; de hozzám közel senki sincs, kihez e' részben bizodalمام volna; de távol sincs kihez ugy folyamodhatnám, mint hozzátok.

A' kéziratot átnézés után is tarcsd magadnál addig, míg a' visszaküldésre biztos alkalom vagy neked nem adja magát elő vagy általam nem adatik tudtomra.

Most az írói pályámat tárgyzó emlékezések vagynak munkába; azok után következének ha környülményeim engedendnék a' Superintendensi hivatalt tárgyzók. Hogy képem köztetszést nyert azon örülök. Itt is mindenek jól etaláltnak tartanak. – Életrajzom visszaküldött szakaszát vettem, 's az egész átnézetése véget a' többihez ismét visszakapcsolom.¹²¹

¹¹⁹ „Kis János Aranka Györgynek, Nagy-Baráti, 1797. augusztus 25.,” in *uo.*, 13. lev., 24–25.

¹²⁰ Lásd „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1842. szeptember 10.,” in *uo.*, 458. lev., 221–223.

¹²¹ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1843. január 21.,” in *uo.*, 463. lev., 228–229.

Kis beszámol Toldynak az első közlemény elkészültéről, és megkéri annak alapos átnézésére és javítására, a végső döntést azonban minden esetben (természetes módon, hiszen az ő autobiografikus szövegéről van szó) magának tartotta fenn, mely bizonyítja, hogy az *Emlékezések* életében megjelent első két közleményének szövege az *ultima manus* elve alapján Kis által autorizált szövegváltozatnak tekinthető. Mivel az első két közlemény kézírata nem maradt fenn, ezért a későbbi kiadások alapszövegének is az első kiadás tekintendő.

1843. március 13-án kelt levelében az átnézett kézirat visszaküldésével kapcsolatban ír Toldynak: „Ha Emlékezéseim már Pesten nem kellene, azokat ezen rendeim vivője N. T. Perlaky Senior Ur, egy lángoló tűzű Magyar, magával elhozza”,¹²² a kézirat azonban még egy hónappal később sem érkezett vissza hozzá, hiszen 1843. április 10-én a következőket írta Toldynak: „Perlaky Senior ur azt írja, hogy Uraságod emlékezéseim kéziratát hozzám juttatás végett valakire bízta. Én e kéziratot még nem kaptam-meg.”¹²³ Az 1843. július 10-én kelt levélből megtudhatjuk, hogy még három hónap elteltével sem kapta vissza a kéziratot: „Az emlékezéseket még nem kaptam vissza; de azok kár nélkül késhetnek.”¹²⁴ Legközelebb a következő év kora tavaszáról maradt fenn említés az *Emlékezésekkel* kapcsolatban: Kis János 1844. március 15-én fordult újra Toldyhoz a mű kiadásával kapcsolatban:

Félve alkalmatlankodom levelemmel; mert dolgai sokasága tudva van előttem; de egy szándékomat nagyon kívánom végre hajtani, s nem esmerek senkit, ki e részben ügyesebb segítóm lehetne, s ki bizodalom szerint a segítségre zivesebb és hajlandóbb volna, mint barátom Uram. Három kötetet (egyenként 18–21 ivet) teendő emlékezéseim már nagyrészt készen vannak, s különösen az első kötet letisztázva várja a cenzurát, és sajtót. Arra kérem baráti bizodalommal barátom Uramat, sziveskedjék valakit szerezni, ki ezen munkámat akármi csekély honorariumért a maga költségén kinyomassa. Gondolatom szerint legjobb lenne azt három egymásnkül is árultatható kötetekben illy cimek alatt kiadni: I Superintendens Kis János neveltetését, albizálását, professorságát és predikátorságát tárgyzó emlékezések. Maga által feljegyezve. II Sup. Kis János írói pályáját tárgyzó emlékezések. III Kis János superintendensi hivatalát tárgyzó emlékezések. Ha a kötetek egyenként árultathatnak, talán több vevők találkoznak; kivált superintendensi hivatalom leírását a protestans predikátorok reménylem érdekesnek fogják tartani; s ha külön juthatnak hozzá, könnyebben

¹²² „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1843. március 13.”, in *uo.*, 464. lev., 230.

¹²³ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1843. április 10.”, in *uo.*, 465. lev., 230–231, 230.

¹²⁴ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1843. július 10.”, in *uo.*, 466. lev., 231.

s többen megvehetik. – Minthogy az első kötet nagy rész[ze] barátom Uramnál van, abból ha szintén tisztázatlan is, a kinyomatni akaró megnézheti, vagy megnézetheti hasznot reménylhet-e, vagy kártól félhet a kinyomatás esetében. – Ha saját költségén kiadó találkozik, s erről tudósítatom: az első biztos alkalommal el fogom az első kötet kéziratát barátom Uramhoz küldeni. – Egyébiránt ha barátom Uram a kiadóval együtt mind a három kötetet árulni tanácsosabbnak tartanak, nekem az ellen sem lenne kifogásom; mert a második és harmadik kötetet is egy pár hónap múlva tisztázva leküldhetni reménylem. – Bocsánatot kérek alkalmatlankodásomért; s kéresem tellyesedésének bizonyosságul veszem, ha említett szándékom akár sikerülése akár nem sikerülése felől barátom Uram tudósítani sziveskedendik.¹²⁵

A levélből megtudhatjuk, hogy 1844 márciusában már összeállt az *Emlékezések* végleges szerkezete, és Kis a második és harmadik közleményeken dolgozott. A kiadással kapcsolatos üzleti szempontok is ekkor merülnek fel először konkrét formában, ebben is számított Toldy baráti segítségére.

Mivel az Akadémia titoknoka egy hónap múltán sem reagált Kis ezen kérésére, 1844. április 18-án szükségesnek érezte rákérdezni erre, ami egyértelmű jele annak, hogy a szuperintendens szívén viselte *Emlékezései* megjelentetését: „Egy uttal baráti bizodalommal kérem Uraságotat, sziveskedjék egy pár rendel megírni, vette-e azon leveletem, mellyben ez előtt néhány héttel arra kértem Uraságotat, hogy méltóztatnék próbát tenni, találkoznék-e valamely könyváros, ki csekély becsületdíjért emlékezéseimet a maga költségén kiadná.”¹²⁶ 1844. május 10-én az Akadémia titoknokához intézett hivatalos levelében *Emlékezéseinek* készülő második és harmadik közleményére is utalt annak bizonyosságként, hogy továbbra is aktívan műveli a *litterae* értelmében vett „tudományokat”: „Hogy a’ tudományokkal még mindeddig nem szüntem-meg öregségi erőtlenségem dacára is társalkodni, annak bizonyosságul az 1845re készitendő Névkönyvben Svetonius fordítása a’ Soproni Estvék’ 5^{dik} füzete ’s az Emlékezések 2^{dik} és 3^{dik} darabjai szolgálhatnak.”¹²⁷

Ugyanaznapi keltezésű baráti levelében 1844. május 10-én a következőket olvashatjuk:

¹²⁵ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. március 15.”, in *uo.*, 470. lev., 234–235.

¹²⁶ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. április 18.”, in *uo.*, 471. lev., 235–236, 235.

¹²⁷ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. május 10.”, in *uo.*, 472. lev., 236.

Vegye szives köszönetemet azon szivességéért mellyel Emlékezéseim' kinyomataása végett annyit fáradozott. A' kinyomatást semmi sem sietteti; sőt az a' környülmény, hogy a' kéziratot jobban átnézhetem 's talám jobbitgathatom, javasolja is. E' munkám' sorsát is Barátom Uramra bízom. Ha míg élek világra jöhet, Barátom Uram által kívánom világra jövését akármikor is eszközöltetni. Ha a' munka életemben világra nem jöhet: azon esetben fiaim rendelkezhetnek iránta.¹²⁸

Ezek szerint ekkor már megkapta Toldy azon levelét, melyben beszámolt neki az *Emlékezések* üzleti alapú kiadásával kapcsolatos eredménytelen próbálkozásairól. Kis ekkor, úgy tűnik, sztoikus nyugalommal és némi rezignációval reagált ezen hírre, hiszen itt arról írt Toldynak, hogy nem tartja sürgősnek az *Emlékezések* megjelentetését, és mindenképpen Toldy által szeretné azt kiadásra előkészítve látni, halála esetére pedig fiaira bízva a kézirat feletti rendelkezést.

Toldy Ferenc válaszában fennmaradt fogalmazványa szerint 1844. május 16-án válaszolt Kis Jánosnak:

Bár ne lenne része ez elhatározásban a Memoirok esetének. Nem mondhatom mennyire fájt nekem, hogy egy Kis munkájával, 's munkával, millyet én szeretek benne, mintegy házról házra kelle, és siker nélkül, vándorolnom. Én ugyan, úgy hiszem kitkit meggyőztem annak becséről; de reménylhető keletéről – magam sem vagyok eléggé meggyőződve: s ennek nem a szerző, nem a munka tárgya v. feltehető becse, hanem a kor oka. Bennünket az nyugtasson meg, hogy a kor változik, de a munka megmarad, 's érdeke az idővel nem fogy hanem nevededik. De az én ohajtásom az vala, hogy Ngd lássa azt a közöns. kezében, lássa eredetiével együve állítva!¹²⁹

Toldy itt az *Emlékezések* sikertelen üzleti alapú megjelentetési kísérleteivel is kapcsolatba hozza Kis János már korábban említett lemondási szándékát akadémiái rendes tagságáról, melyet azonban végül mégis haláláig megtartott. Toldy a korról magyarázza, hogy egy kiadó sem tartotta jövedelmező vállalkozásnak az *Emlékezések* saját költségén történő kiadását, szerinte a munka értékét ez nem befolyásolhatja, sőt forrásértéke az utókor számára még becsesebbé fogja azt tenni, és továbbra sem mond le teljesen a megjelentetés lehetőségéről.

Válaszában Kis János 1844. május 19-én még mindig az előző levelében megfogalmazott sztoikus álláspontot képviselte:

¹²⁸ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. május 10.”, in *uo.*, 473. lev., 237.

¹²⁹ „Toldy Ferenc Kis Jánosnak, h. n., 1844. május 16.”, in *uo.*, 474. lev., 237–238, 238.

Emlékezéseim sorsa sem szomorít, legkevesebbé sem. Jól esmerem korunkban literaturánk állapotját; s épen nem csudálom, hogy az ilyen munka saját költségén kiadót nehezen, vagy épen nem talál. De nincs is okom a kiadatással sietni; mert a Berzsényi összes művei kiadóját, s talán még mást is Kazinczy védelmezésével kétségkívül magamra megharagítanám, mit eltávoztatni legalább nem veszteség. Emlékezéseim tehát ha jöhetnek jöjenek napfényre akkor mikor lehet; s bár sohase jöhessenek is, az az én nyugalمامat legkevesebbé sem szakasztja félben.¹³⁰

A Döbrentei Gáborral való ellentét a Berzsényi-kiadás előszavában kifejtett, Kazinczyra nézve erősen dehonesztáló megállapítások Kis általi megcáfolására vezethető vissza, mely az *Emlékezések* második közleménye harmadik részének végén olvasható. Kis baráti kötelességének tekintette, hogy Kazinczy halála után válaszoljon az ellene felhozott, a széphalmi mester halála után több mint egy évtizeddel később megfogalmazott vádakra.¹³¹ Döbrenteiről egyébként Kis korábbi barátságukat felidézve elismerően ír az *Emlékezésekben*,¹³² és kapcsolatuk későbbi elhidegülésére is prudens módon csak finoman utal.¹³³

A fordulat három hónappal később következett be. 1844. augusztus 11-én már az *Emlékezések* Sopronban történő saját költségű kinyomtatásáról számol be Toldynak: „Emlékezéseim iránt arra határoztam magamat, hogy azokat saját költségemen kinyomassam; ’s az első kötet már a’ héten sajtó alá is adatott. Ha szintén tartanom lehet is attól, hogy költségemet be nem veszem; legalább jelét adom annak, hogy mint tagja a’ magyar tudós társaságnak a’ magyar irodalom számára valamit tenni igyekezem.”¹³⁴ Azt, hogy valójában milyen tényezők játszottak közre Kis ezen döntésében, egyéb források híján pontosan nem tudhatjuk. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy a korábbi sztoikus hozzáállást itt felülírta a kötelesség- és felelősségtudat, az anyagi értelemben vett megtérülés háttérbe szorult a nemzeti kultúra műveléséhez való hozzájárulás, és az általa képviselt nemzedéki emlékezet és kulturális identitás továbbhagyományozásának igényével szemben.

Mindezt alátámaszthatja, hogy levelezése alapján Kis fontosnak tartotta a kiadott *Emlékezések* példányainak terjesztését, és ebben egyáltalában nem csak anyagi szempontok motiválhatták. A már megjelent első közlemény terjesztéséről Kis

¹³⁰ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. május 19.”, in *uo.*, 475. lev., 238–240, 239.

¹³¹ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 91–98.

¹³² *Uo.*, 110–111.

¹³³ *Uo.*, 97–98.

¹³⁴ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. augusztus 11.”, in Kis, *Irodalmi...*, 479. lev., 242.

László Jónáshoz és Dregaly Dánielhez írott levelei tanúskodnak 1845 márciusából.¹³⁵ Toldynak és az Akadémiának is küldött belőle tiszteletpéldányokat.¹³⁶ Kisebbit fiának, az akkor pesti ügyvédként tevékenykedő ifj. Kis Jánosnak írta 1845. március 23-án: „Emlékezéseim első Közleményének Pestre menendő példányai a cigaróval együtt már bevannak pakolva, csak azt várják hogy a Dunán a gőzhajó járhasson.”¹³⁷ 1845. március 26-án Dessewffy Emil grófhhoz intézett levelében minden bizonnyal szintén *Emlékezései* első közleményére utal, amikor „az itt menő példánnyal” kedveskedik a grófnak, és kéri, hogy „az ide mellékelt jelentést”, melynek szövege nem maradt fenn, iktassa be „a vezérlete alatt kijövő Buda–Pesti Hiradóba”.¹³⁸ Az itt említett jelentés az *Emlékezések* megjelenésével és a példányok terjesztésével kapcsolatos reklám célú híradás volt, mely valóban megjelent a Budapesti Hiradó 1846. április 20-i (167.) számában a 268. oldalon.

Utolsó ismert levelében, melyet 1845. július 29-én írt Toldyhoz, Kis János szintén utal *Emlékezéseinek* első közleményére, mint amelyet az Akadémia tagjainak „magányos munkálatai között” a következő évre szóló *Névkönyv*ben „Emlékezések Kis János életéből. Első közlemény. Sopron 1845.” címen megemlíthetőnek tart a *Soproni Estvék* negyedik és ötödik füzetével együtt.¹³⁹ A második közlemény 1846-os megjelentetésével kapcsolatban a levelezésben nem található utalás, de mivel Kis 1846 elején már nagybeteg volt, és február 19-én meghalt, már módja se lehetett a kiadás állásának nyomon követésére, és az Toldy Ferenc szerint már csak a szerző halála után jelent meg.¹⁴⁰

¹³⁵ Lásd „Kis János Dregaly Dánielnek, Sopron, 1845. március 15.”, in *uo.*, 492. lev., 254; „Kis János László Jónásnak, h. n., 1845. március”, in *uo.*, 493. lev., 255.

¹³⁶ Lásd „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1845. március 21.”, in *uo.*, 494. lev., 255.

¹³⁷ „Kis János ifj. Kis Jánosnak, Sopron, 1845. március 23.”, in *uo.*, 496. lev., 256–257, 256.

¹³⁸ „Kis János gróf Dessewffy Emilnek, Sopron, 1845. március 26.”, in *uo.*, 497. lev., 257.

¹³⁹ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1845. július 29.”, in *uo.*, 498. lev., 258.

¹⁴⁰ TOLDY Ferenc, *Magyar államférfiak és írók: Életrajzi emlékek Toldy Ferencről*, Második kötet, Toldy Ferenc összegyűjtött munkái 2 (Pest: Ráth Mór, 1868), 250.

8. ÖSSZEGZÉS:

KIS JÁNOS EMLÉKEZÉSEI MINT PERFORMATÍV BESZÉDAKTUS

Kis János *Emlékezéseiben* egy olyan nemzedéki emlékezet és kulturális identitás hordozójaként szólal meg, melyhez hasonló a megírás idejében (1842) rajta kívül már nagyon kevesen képviseltek. Ezért is tekinthető megalapozottnak a feltételezés, hogy miután Toldy Ferencnek nem sikerült üzleti alapú kiadót találnia a mű kiadásához, Kis azért dönthetett a Sopronban történő saját költségén való kinyomtatás mellett, mert *Emlékezései* közzétételével célja volt, cselekedni akart. Idős korából és romló egészségi állapotából kifolyólag nem akarta elmulasztani a lehetőséget arra, hogy a megváltozott irodalmi és a változásban lévő társadalmi-politikai helyzetben kísérletet tegyen a kulturális identitása által hordozott igazság megszólaltatására, mivel fontos tanulságok hordozójának tekintette azt a következő nemzedékek szempontjából.

Az irodalmi munkásságát meghatározó esztétikai elvek, melyek legnagyobb hatású képviselője Kazinczy volt, a nemzeti nyelvű irodalom alakulástörténetének szempontjából megkerülhetetlen állomását jelentették a magyar irodalom Horváth János-i értelemben vett „fejlődéstörténetének”,¹⁴¹ előkészítve az utat a magyar romantika eredetiségelven alapuló világirodalmi rangú teljesítményei felé, melyek nem jöhettek volna létre a nyelvi-poétikai előfeltételeiket megteremtő előzmények nélkül. Az írói pályáját bemutató második közlemény ezen folyamatok fontosságára mutat rá, fenntartva képviselőik emlékezetét. Az *Emlékezésekben* megfogalmazódó politikai értékrend pedig a fennálló uralmi struktúrákat tiszteletben tartó, de azokon belül a prudencia / frónésisz / józan okosság (gyakorlati bölcsesség) erényének gyakorlásán keresztül elérhető minél nagyobb mozgástér kialakítására irányul, a közösség érdekében, melybe a család, a gyülekezet, az egyházkerület, az evangélikus egyház, illetve a magyar nemzet és az európai kultúra szolgálata egyaránt integrálható. Politikai értelemben az érett Kis János egyértelműen konzervatív nézeteket képvisel, a forradalmi változások iránti ifjúkori lelkesedése, mely azonban soha nem jutott el a konkrét politikai cselekvés igényléséig, mint Kazinczy esetében, fokozatosan átadta a helyet a radikális változásokkal szembeni óvatosságnak, a fennálló rend védelmének és a keresztény értékrenden

¹⁴¹ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976).

alapuló közboldogság előmozdítására irányuló törekvésnek.¹⁴² A közjó alapfeltétele pedig abban rejlik, ha nemcsak az alsóbb társadalmi rétegek, hanem a földi hatalom birtokosai is követik a krisztusi tanokat, mert önmagában az erőszak nem elegendő hatalmuk fenntartásához. Széchenyivel való levelezéséből egyértelműen kiderül, hogy Kis nézetei nem reakciók, a *Hitelről* és a *Világról* a legnagyobb elismeréssel szól, magáénak érezve a gróf által képviselt eszméket. A fennálló rend védelme egyáltalában nem zárja ki nála a józan észet és a krisztusi felebaráti szereteten alapuló, a nyugati minták fényében elkerülhetetlennek tűnő, de a szükséges prudenciával keresztülvitt társadalmi reformot.

A Kis János által *Emlékezései* közzétételével végrehajtott performatív beszédaktus¹⁴³ az egymással is összefüggésben lévő irodalmi-esztétikai és társadalmi-politikai gondolatok érvényességének egy életpálya tanulságai által alátámasztott kimondása, a diszkurzív térbe való behelyezése, az általa képviselt igazság közvetítése a jövő nemzedékek számára, nem a kizárólagosság igényével, hanem az értékörzés szándékával.

¹⁴² Kis fiatalkori gondolkodásával kapcsolatban lásd VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 329–344.

¹⁴³ A nyelvi eszközökkel végrehajtott cselekvésre vonatkozó fogalmat itt annak eredeti John L. Austin-féle jelentésénél tágabb értelemben használom. Vö. John L. AUSTIN, *Tetten ért szavak: A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James előadások*, ford. PLÉH Csaba, Hermész Könyvek (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990).

KOLLÁR ZSUZSANNA

Kis János tudományszervező munkája*

A Magyar Tudós Társaság megalapításához nemcsak hatalmi és anyagi, hanem jelentős szellemi befektetésre is szükség volt. Az irodalom és a tudomány intézményesülésének szempontjából nézve elsősorban ennek a szellemi tőkének a vizsgálata bírhat jelentőséggel. A szellemi bázis megteremtésének feltétele volt, hogy a tudományokkal foglalkozók országos szinten egy közös platformra kerüljenek, amely nem egy egyetemi intézményen belül áll össze, nem is kizárólag klerikális kötöttségű, hanem kifejezetten a tudományos munka alapján szerveződik. Kis Jánosnak dokumentálhatóan fontos szerepe volt ennek a bázisnak a kialakításában, ezért dolgozatomban arra keresem a választ, milyen karrierstratégia vezetett Kis János életében az akadémia alapításában való részvételre, hogyan válhatott jobbágy származású evangélikus lelkészként a tudományos közösség prominens alakjává, és milyen eszközökkel járult hozzá az Akadémia alapításához.

Korábban már tettem kísérletet arra, hogy az akadémia létrehozásában jelentős szerepet játszó gróf Teleki József (1790–1855) személye kapcsán felderítsem azt a szellemi közeget, amely őt az intézmény élére helyezte a meginduláskor.¹ Akkor úgy tűnt, hogy a tudományok intézményrendszerének alakulástörténetére irányuló vizsgálatok esetében érdekes lehet a családtörténeti kutatások szemléletmódja, hiszen a karriert a családi-társadalmi körülmények által meghatározott identitás is jelentősen befolyásolja, ráadásul a 19. század első harmadáig a csa-

* A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az Irodalomtudományi Doktori Iskola doktorjelöltje, illetve az Eötvös Loránd Kutatóhálózat Bölcsészettudományi Központ Irodalomtudományi Intézetben működő „Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana” Lendület kutatócsoport tagja.

1 KOLLÁR Zsuzsanna, „Tekintélyépítési stratégiák a Teleki családban”, in *Teleki József: Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről*, szerk. MOLNÁR Andrea, 9–42 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2019).

ládi kapcsolatok politikai érdekszövetségként működtek.² A családtörténet révén derült fény Teleki József családjában egyfajta generációkon átívelő tudomány-szervező törekvésre, amelyet egyben tekintélyépítési stratégiaként is igyekeztem megvizsgálni, és amelyet az alábbi forrásból származó idézet is kiválóan illusztrál. A közvetkező sorokat az anyai nagyapa, Királyfalvi Róth Tamás írta Teleki József apjának, a levél keletkezésekor mindössze hatéves Teleki Lászlónak:

Kedves Latzi Unokátskám!

[...] Inkább tanulj, hogy sem katonának meny. Ritkán hozott katona valamit élelmire magával haza, sőt amiye volt is onnan hazul azt a Papásokkal [értsd: pajtásokkal – K. ZS.] győzte elkölteni; de a Penna napról napra szaporitya a konyhát, azért te tsak ahoz tartsd magad, 's tanulj hogy hasznát vehessed.³

A levélrészlet érvelése jellemző a protestánsok gondolkodására a 18–19. század fordulóján. Eszerint a literátus tevékenységre a társadalmi felemelkedés és az anyagi gyarapodás egyik eszközeként tekintettek. A társadalmi mobilitás fogalmi körében a témának nemzetközi és magyar szakirodalmi is van.⁴ A tudomány művelése mint presztízsértékkel bíró társadalmi stratégia nemcsak a főrangúak között, hanem a 18. században élő egyházi személyeknél is kimutatható: Kis Jánossal kapcsolatban ezt korábban Vaderna Gábor *Egyházi karrier és társadalmi mobilitás a 18–19. század fordulóján* című tanulmányában fogalmazta meg.⁵ Fontos megjegyezni, hogy a téma kutatásához rendelkezésre álló források kapcsán Vaderna e tanulmányában kellő óvatossággal tekint Johann Ladislaus Pyrker és Kis János

² VADERNA Gábor, *Élet és Irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), 67.

³ A tizenegy főlíóból álló, negyedret fűzet tizenhárom magyar, német és latin nyelven írt levelet tartalmaz. A levelek zöme Királyfalvi Róth Tamáshoz és feleségéhez szól, de helyet kapnak benne anyjának és az akkor csupán hároméves István öccsének írt levelek is. Az első levele 1770. december 4-én Sorostélyon íródott Szirákon élő nagyapjához. László 1764. szeptember 3-án született Szirákon, amikor tehát e levél íródott, a kisfiú mindössze hatéves volt. Királyfalvi Róth Tamás levele Teleki Lászlóhoz (Szirák, 1770. december 16.), Archivele Naționale ale Românei, Direcția Județeană Cluj, fond nr. 928, crt. nr. 412, 5v.

⁴ ANDORKA Rudolf, *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1982). Lásd még HORVÁTH Gergely Krisztián és KESZEI András, „Társadalomtörténet és szociológia”, in *Bevezetés a társadalomtörténetbe: Hagyományok, irányzatok, módszerek*, szerk. BÓDY Zsombor és Ö. KOVÁCS József, 596–621 (Budapest: Osiris Kiadó, 2003).

⁵ VADERNA Gábor, „Egyházi karrier és társadalmi mobilitás a 18–19. század fordulóján: Johann Ladislaus Pyrker és Kis János példája”, *Egyháztörténeti Szemle* 19, 4. sz. (2018): 22–38.

autobiográfiájára, jelezvén, hogy ezek a szövegek a nevelődési regények számos vonását hordozzák.⁶ Ez az észrevétel azonban rámutat a biográfiáknak arra a tulajdonságára is, hogy miközben az autobiográfiák számos témával kapcsolatban lehetnek félrevezetők, és ezáltal csökken a referenciális olvasatuk lehetősége, mégis számos kérdésre adnak választ indirekt módon. Ilyen kérdés lehet Kis János esetében az, hogy milyen módokat talált a tudományos kapcsolatteremtésre, és hogy milyen pozícióból szólva kapcsolódott be korának tudományos diskurzusaiba. Abból pedig, ahogyan ezek a pozíciók változtak, láthatóvá válik tudományszervező munkásságának korabeli jelentősége és az Akadémia alapításában játszott szerepe is.

A KAPCSOLATTEREMTÉS FORMÁI

Kis János életpályájának vizsgálatakor tehát érdemes figyelembe venni azt a beszédhelyzetet, amelyből pályája folyamán alkotóként és tudományokkal foglalkozó személyként megszólalt. Pályája kezdetét és kapcsolathálóját elsősorban levelezéséből és publikációiból rekonstruálhatjuk, az autobiográfia pedig retrospektív módon rögzít egyfajta felülírt, újrakonstruált önszemléletet. A kettő között található némi ellentmondás. 1790-ben például Kis azért kereste fel idősebb Péczeli Józsefet levélben, hogy a Péczeli által nagyra becsült magyar nyelvű kiadványok felől érdeklődjön, és hogy segítséget kérjen a *Magyar Museum* egy példányának beszerzéséhez. Kis János és Németh László még ebben az évben megalapította a Soproni Magyar Társaságot, azonban Kis egy februári levelében már említette: Némethi Mihály könyvkötő tervezi, hogy „Magyar Lesekabinétet állítson-fel.”⁷ Ebben a (feltehetőleg első) Péczelihez szóló levelében származását tekintve a „Paraszt szántó-vető embernek 19 esztendő fia” önjellemzést használja, de pályakezdő önmeghatározásában hangsúlyozza a tudományos és az egyházi pálya iránti lelkesedését, hazaszeretetét, műveltségét is:

⁶ Uo., 31.

⁷ „Kis János id. Péczeli Józsefnek, Sopron, 1790. február 2.”, in Kis János (1770–1846) szuperintendens, *Irodalmi és tudományos levelezése*, kiad. Tóth Kálmán, 1. lev., 13–16 (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021), 15.

Talám kívánja-is tudni Tiszt. Uram, ki légyen az, a' kinek minden reménysége ellen illy hoszszú levelét kell olvasnia? – Egy szegény, de igen jószívű, Paraszt szántó-vető embernek 19 esztendő fija az, a ki már nyoltz esztendőktől fogva él az itt lévő érdemes Tanítóknak tanításokkal s kivált-képpen való szeretetekkel – a kit, egyéb környülállásain kívül, egy darab-időtől fogva az ő változó egészsége gyakorta-való tartós gondolkozásra szoktat – a ki a tudományokat-is tsak nem az imádásig szereti ugyan; de a ki az ő szívének napról napra való szépítését tartja legszentségesebb kötelességének.⁸

Ehhez képest 1845–46-ban megjelent önéletírása elején olyan családi-társadalmi előképet rögzít, amellyel utólagosan magyarázza meg, hogy jobbágyként milyen alapon kísérelte meg az egyházi pályán túlmenően a tudományos pályára lépést is. Az egyik érv az írástudáshoz való családi viszonyulás. Elbeszélése szerint özvegyen maradt apai nagyanyja olvasásra és írásra nevelte az ő saját gyermekeit.⁹ Ezzel a megjegyzéssel azt sugallja, hogy már a felmenői is többé-kevésbé írástudók voltak. De még ennél is jelentősebb volt számára az a családi legenda, amely szerint apai ágú felmenői nemesi címmel rendelkeztek Csallóközben, s onnan vallásüldözés miatt menekültek el, ráadásul később, Kis fiatalkorában az édesapja két ízben is elszalasztotta a nemesi cím visszaszerzését.

[Szüleimnek az] Atyai családjak egy szájról szájra jött hagyomány szerint Csallóközből, hol nemesi jogokkal bírt, vallási üldözés miatt szakadt Szent-Andráusra, 's azon őszám, ki előszer oda ment lakni, fekete szakállú Kis János név alatt emlegettetett. Gyermekkorombeli hallomásom szerint, egy csalóközi özvegy 's gyermektelen asszony izent szüleimnek, hogy menjenek hozzá 's vegyék által tőle csekély áron a' nemes levelet, mellyre neki, gyermektelen lévén, szüksége nincsen, de azok, vagy azért, hogy az izenetnek nem hittek, vagy akármely egyéb okból e' végre semmi lépést sem tettek. Azt bizonyosabban tudom, hogy némely rokonaim 1790-ben (talám az említett özvegy halála után) törvénykezés által akartak Csallóközben nemességre szert tenni, 's a' törvénykezésre az atyámat is meghívták; de az az abba avatkozástól leginkább az én kérésemre, minthogy akkor szándékoztam németországi universitásra menni, 's pénzére szükségem volt, magát visszatartóztatta. A' törvénykezés következtében egy bőszi Kis, Poson vármegye ajánlása is hozzájárulván, megnemesedett; de én magamat nem próbáltam ehhez kapcsolni 's a' dolog abban maradt. Az atyám, ki Sándor nevet viselt, tiz vagy tizenegy esztendő korában atyját a' halál által el veszté, 's özvegy anyjával 's két fi és két leány neveletlen testvéreivel együtt árván marada. Ezen

⁸ Uo., 15–16.

⁹ Kis János Superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve*, 1. kötet (Sopron: k. n., 1845), 9.

özvegynek, az én e' részről nagy anyámnak, kit én nem esmertem, nagyon jó-
ra való asszonynak kellett lenni; mert nem csak minden gyermekeit (noha akkor
a' helységben csak a' katolikusok bírtak iskolával) olvasásra, 's részént írásra is
megtanította, hanem a' kis gazdaságot is halála után jó karban hagyta.¹⁰

Kis János identitásának meghatározó eleme lehetett az egykori nemesség és a
felmenők olvasottsága, ugyanakkor szülei szegénysége miatt az egyházi pálya
számára a felemelkedés, de legalábbis a stabil megélhetés egyetlen lehetőségét
jelentette. Németországi tanulmányait követően még három évig dolgozott ta-
nítóként, ami egyfajta századfordulós útkeresésnek is tekinthető a mások által
sötétben megfestett egyházi pozícióhoz képest, azt azonban megerősíti, hogy Kis
már fiatalon munkatapasztalatot igyekezett szerezni világi környezetben.

A' világi kivált valamivel főbb rendű urak közül is sokan, mint nekem látszott, a'
szegény prédikátort csak úgy nézték, mint nagyon alsó rendű ostoba teremést,
ki csak arra való, hogy gyermekeket kereszteljen, ujházásokat eskessen, halot-
takat temessen, poklot ördögöt prédikáljon, 's mikor kívántatik a' polgári felső
hatalmasság' rendeléseit kihirdesse [...].¹¹

Az önelbeszélésekben gyakori az Ótestamentumból eredeztethető szerénysé-
gi formula, amely a 15. századtól a 19. század közepéig az egyik leggyakoribb
és legjellegzetesebb toposz volt.¹² Ennek lehetett része, hogy a szerzők tehetsé-
gük korai kibontakozását a gyermekkori betegeskedésnek, tehát külső tényező
eredményének tudják be, hiszen emiatt kortársaiknál jóval nagyobb olvasottságra
tettek szert már kisgyermekkorukban is, ez tehát Kis esetében valóban az önel-
beszélés, a nevelődési regény egyik jellemző vonásának tekinthető. A valóságban
is kivételes képességű Kis János később több ezer oldalt publikálva, elkészítő
munkatempóval és remek tudományszervező stratégiával felvértezve haladt mind
az egyházi, mind pedig a tudományos pályán – a költői törekvéseiről jelen dolgo-
zat keretei között nem is beszélve. A szerénységre törekvő autobiográfiával szem-
ben tehát valószínűbb, hogy Kis markáns önmeghatározásának és képességeinek
köszönhetően került be 1782-ben falusi tanítói javaslatára a Soproni Evangélikus

¹⁰ Uo., 8.

¹¹ Uo., 167.

¹² PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Kulturális örökség
(Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–Esterházy Károly Főiskola, 2013), 119–120.

Líceumba. Később a tehetségéből fakadó sikerei mellett azonban komoly főrangú pártfogóra is szert tett gróf Festetics Ignác személyében, aki 1808-ban kiemelte őt a jobbágyi sorból, és soproni szolgálata idején Festetics estélyeinek vendége volt. „A' gazdag 's vidám' ebéd után mindenek előtt nyilvánosan kijelentette, hogy az atyámat minden jobbágyi szolgálat alól haláláig felszabadítja, 's engemet midőn fiúi érzéseimtől elragadtatva kezét meg akarom csókolni karjai közé szorított 's megcsókolta.”¹³ A gróf részéről olyanfajta beavató támogatás érkezett, amelynek talán nincs is pénzben kifejezhető értéke: az egyházi és tudományos karrier, valamint az emberi értékek olyasféle elismerése volt ez, amely már túlmutat a hagyományos főúri pártolás keretein, azt legalábbis kijelenthetjük, hogy semmiképp sem volt tipikus jelenség, ha a gróf a birtokán született jobbágyával járt fürdőzni, ahogyan ez Kis János esetében is történt.

Nevezetesen 1820-ban midőn a' pöstyéni fürdőt vele azon egy időben hat hétig használtam úgy rendelkezett ,s velem is úgy rendelkeztetett, hogy reggelenként jó idején 's csaknem legelsőök fürödtünk 's azután magával naponként elvitt az azon tájbeli előtte nagyon esmeretes fő- és egyéb nemes urakhoz p. o. gróf Erdödy főkancellárhoz, gróf Forgáchokhoz, báró Zayhoz, báró Ocskayhoz 's többekhez, hol nem csak mulatságot, hanem tanúságot is eleget találtam. Estve Pöstyénre visszaérkezvén rendszerint mi ketten voltunk a' legutólszor fürödők.¹⁴

Később Kis nemesi címért folyamodott I. Ferenc uralkodóhoz, ezért feltételezhetjük, hogy gyermekkorától fogva rendelkezett valamiféle nemesi kötődésű értelmiségi kiváltságtudattal. Visszaemlékezéséből pedig az is tudható, hogy nemcsak az udvari titkos tanácsosok és a magyar nemesek ajánlásait gyűjtötte be, hanem nagyon gyakorlatias módon arról is tájékozódott, hogy miképpen kell viselkedni az audiencia során.¹⁵ Önéletírását olvasva az is látszik, hogy részletesen számon tartotta a főrangúakkal való találkozásait, interakcióit:

¹³ Kis, *Emlékezései...*, 231–232.

¹⁴ Uo., 232.

¹⁵ Uo.

A' közel fekvő Bécsbe elébb is, de kivált egyik fiamnak ott lakása után gyakran felrándultam, 's ott nem csak néhány elébbi jó embereimmel barátságomat megújítottam, hanem több művészekkel, tudósokkal 's egyéb urakkal is kedvező viszonyba léptem. Az evangélikusok' pesti egyetemes gyűlésén részint mielőtt superintendensé lettem, részint azután több ízben megjelentem 's ott sok jeles férjfiakkal nem csak érintkezésbe, hanem hasznos esmeretségbe is jöttem.¹⁶

Továbbá mint szegény sorból származó diák és költő, több ízben igyekezett támogatásokat szerezni a főrangúak közül hagyományos, a 18. századra jellemző módszerekkel: „Én eredeti író tellyességgel nem voltam s annyira hozá szoktam a fordításhoz s utánozáshoz, hogy mikor eredetit irtam is másokhoz, s nem tudva is bizonyos Reminiscentiákhoz támaszkodtam; de kikhez mikhez arról most számot adni nem tudok.”¹⁷ Az alkalmi költészeti alkotásoktól a tudományos publikációk felé forduló Kis János 1842-ben, amikor Toldy Ferenc azzal kereste fel, hogy munkáit az Akadémia kiadhassa, magát és műveit a tőle már ismert szerénységgel csak mint „egy szegény magyar író csekély munkáit” nevezte meg, és még azt is határozottan kikötötte, hogy nem tekinti magát eredeti írónak (a szó 19. század közepi értelmében).

Az önleértékelő nyelvi gesztusok a Kis János által felfedezett Berzsényi Dániel költői imázsára is jellemzők voltak, és e meghatározások beépültek az alkotókról kialakult képekbe is, Berzsényi esetében például igen nagy kontrasztot képezve a költői és a civil fellépés között.¹⁸ A magát néhány évvel fiatalabbnak beállító, „dilettántiként” meghatározó Berzsényi úgy került Kis irodalmi hálózatába, hogy Kis lelkeszi minőségében tett sömjéni látogatásain megismerkedett, majd összebarátkozott vele. A Kis-visszaemlékezés narratív sajátossága, hogy a szerénykedő önméltatással ellentétben egy 19. század eleji sikertörténetről számol be. Emiatt Kis önreprezentációjából következtethetünk arra, hogy a jobbágycsaládból származó, ötvenkét évesen nemesi címet szerző költő, szuperintendens és professzor Kis János nemcsak kivételes tehetségű, széles látókörű tudós, valamint nagy munkabírási alkotó, hanem (Berzsényinél talán jóval tudatosabb) karrierépítő is lehetett. Vaderna Gábor is reflektált arra, hogy Kis János emlékezései megjelent kötetekben

¹⁶ Uo., 225.

¹⁷ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1842. augusztus 12.”, in Kis, *Irodalmi...*, 455. lev., 217–219, 218.

¹⁸ VADERNA Gábor, „Egy csók és más semmi: Berzsényi Dániel 1810-es pesti kirándulása”, *Holmi* 17, 10. sz. (2004): 1217–1234.

elsősorban írói, és nem egyházi karrierjének történetét rögzítette,¹⁹ ebből azonban retrospektív jellege miatt nem következik, hogy Kis élete folyamán az írói vagy a tudományos karrier ne állt volna az egyházi karrierje szolgálatában. Elképzelhető, hogy a szépírói hivatás 19. század első felében bekövetkező változásai felülírták Kis János önelbeszélésében a hagyományos, 18. századi karrierépítési stratégiákat, és ezért helyeződött utólagos autobiográfiájában a hangsúly az akkor már sokkal népszerűbbnek számító irodalmi szerepre. Ezek a szerepek egyébiránt már a 19. század elején is pozitív hatással voltak az alkotó személyének megítélésére. Teleki László esetében például ismerünk olyan közleményt a *Tudományos Gyűjteményben*, amelyben a gróf megyei politikában történő előléptetését tudományos tevékenységével indokolták.²⁰ Hasonlóra következtethetünk Kis pályája kapcsán is. A Hrabowszky György-féle 1803-as, prédikátorok rövid életrajzi adatait közlő névtár Kis Jánosról másfélszer annyi információt közöl, mint a többiekéről, külföldi tanulmányait és minden megjelent munkájának bibliográfiai adatait is feljegyzi, elegánsan elhallgatja azonban, hogy Kis János báró Prónay László házában is volt nevelő egy ideig. Ebből azért valamennyire látszik, hogy publikációi az egyházi pályán mindenképpen előnyre váltak, és ennek ő is tudatában lehetett.²¹

Kis János nemességének dilemmájával kapcsolatban az is eszünkbe juthat, hogy ez a típusú családi előtörténet nem példa nélkül való a magyar irodalomban. Szilágyi Márton az önleértékelésben élen járó Arany Jánosól írott monográfiájának első fejezetében nagy jelentőséget tulajdonított az Arany család nemességhez való viszonyának.²² Az 1817-ben született Arany János identitását ugyanis meghatározta, hogy feltételezhetően a család egykori nemességének visszaszerzése céljából döntöttek taníttatása mellett. Szilágyi felvetése alapján elgondolkozhatunk azon, hogy vajon fél évszázaddal korábban egy ilyenfajta felsőbbrendűségi tudat jelen lehetett-e Kis János elhivatott irodalomszervezői és alkotói ambícióinak ki-

¹⁹ Vaderna fentebb említett tanulmányában szintén felfigyelt az írói és az egyházi karrier közti fontos kapcsolatra, mert Pyrker és Kis nem egyházi, hanem írói karrierjét írta meg a visszaemlékezésében, „s az írói fejlődés története mind a két esetben mintha magától értetődően járhatott együtt egy, a kiválóságra és erényességre alapozódó egyházi karrier előmozdításával.” Uo., 37. Az egyházi pályára vonatkozó emlékezések csak a 19. század végén jelentek meg egy népszerűsítő kiadásban, s a szakma alig használta fel azokat. KIS János superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve*, Második kiadás, Olcsó könyvtár (Budapest: Franklin-társulat, 1890).

²⁰ THAISZ András, „Előléptések, megiszteltetések”, *Tudományos Gyűjtemény* 3, 10. sz. (1819): 119–120.

²¹ HRABOWSKY György, *A' Dunántúli Evangy. Aug. Conf. Superintendentia' prédikátorai* (Veszprém: Özvegy Számmer Klára betűivel, 1803), 73–75.

²² SZILÁGYI Márton, *„Mi vagyok én?": Arany János költészete* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2017), 15–30.

alakulásakor, vagy ez az önmeghatározás csak az autobiográfia karrierrekonstruáló jellege miatt kapott ilyen hangsúlyos szerepet. S noha Arany János is úgy tudta, hogy őt papnak szánták, a közte és Kis János közötti párhuzamot ezen túlmenően más is tovább erősíti. Húszéves koruk körül eltérő okokból, de mindketten útnak indultak felfedezni az országot, és ez a döntés bár másképp, de kihatott egész későbbi életükre. Arany még a végbizonyítvány megszerzése előtt, tizenkilenc évesen hagyta ott a Debreceni Kollégiumot, majd vándorszínésznek állt, ám az ő kísérlete, mint az ismeretes, hamar kudarcba fulladt. Ezzel szemben Kis János, aki még a Soproni Evangélikus Líceum utolsó évében megalapította barátjával a Soproni Magyar Társaságot, azaz egy magyar nyelvű önképző kört, és már ezzel egyfajta ismertségre tett szert, a líceum elvégzése után kihasználta, hogy az 1790–91-es országgyűlésen engedélyezték a szegény sorból való diákoknak az országjáró pénzgyűjtést, az albizálást. A gyűjtésbe belekezdő diákok akkori szokás szerint albumot vásároltak, amelyet aláírtak mindenkivel, aki vándorútjuk során számukra adakozott, és így jártak a felekezetükhöz tartozó prédikátorokhoz, nemesekhez faluról falura, városról városra.

Kis János és barátja, Noszlopi Németh László együtt indult albizálni, hogy göttingeni tanulmányaikra pénzt szerezzenek. Azonban utazásuknak más célja is volt. Vettek egy szekeret, két lovat, kocsist béreltek, és elindultak, hogy megismerjék az országot, és személyesen találkozhassanak az akkor élő híres magyar írókkal. Így történt, hogy Kis János és Németh László váratlanul bekopogott Magyarország akkori legismertebb alkotóihoz, ami legalább annyira érdekes életrajzi mozzanat, mint a vándorszínészet felé való fordulás Arany János esetében. Kis János pályája során sokat profitált ebből a személyes kapcsolatépítésből, mert ismertté tette magát irodalmi körökben. Kapcsolati tőkét irodalmi és tudományos karrierjének egyengetésére használta, tudományos karrierjével pedig társadalmi emelkedésének alapjait vetette meg. Győrben találkozott a *Magyar Hirmondót* szerkesztő Rát Mátyással, felkeresték a kassai *Magyar Museum* szerkesztőjét, Baróti Szabó Davidot, s nála találták Batsányi Jánost is, de meglátogatták Aszódon báró Podmaniczky János özvegyét (Kisfaludy Zsuzsannát) és Pécelen Ráday Gedeont, akiről Kis János az alábbiakat jegyezte fel: „Péczelen a’ sok tekintetben tiszteletre méltó ’s tudós öreg báró Ráday Gedeont egészen olly formában, háló süvegben ’s háló köpönyegben lelénk könyvolvasásnál, mint igen jól eltalált képén már azelőtt láttuk.”²³ (Mivel ez utóbbi megjegyzés már a híres hálósípkás Ráday-portré hatására

²³ Kis, *Emlékezései...*, 93.

kialakult botrány után keletkezett, elképzelhető, hogy csupán egy, az életrajzot színesítő elemről beszélhetünk.)

Pesten Schwartner Márton, a két diák korábbi professzora számos tudós írónak bemutatta a fiatalokat, így személyesen találkozhatott Dugonics Andrással, Koppi Károllyal, Horányi Elekkel, Verseghy Ferencsel, báró Podmaniczky Józseffel és Virág Benedekkel. Virág bemutatta Kis Jánost és barátját a náluk mindössze négy évvel idősebb káplánnak, a katolikus Fejér Györgynek. Kis János feljegyzései szerint az alábbi szavak kíséretében mutatták be őket egymásnak: „Ezen ifjak tudósokkal és írókkal akarnak esmerkedni, öcsém uram is az ilyenek közé tartozik, beszéljenek hát egymással tudósul!”²⁴ Kis János tehát arra használta a peregrinációja előtti nyarat, hogy húszévesen, Magyarországot beutazva szerkesztőkkel, írókkal, tudósokkal, professzorokkal, más felekezetű tehetséges papokkal és egyházi személyekkel is személyes ismeretségbe kerüljön. Ezt a stratégiát a későbbiekben levelezéssel folytatta, Fejér Györggyel például hosszú évekig ápolt szoros barátságot, sőt Fejér egy ízben még pénzt is küldött neki, amikor a fiatal Kis János Németországban tanult.²⁵ De támogatói közt nők is akadtak, például havi stipendiumot kapott ismeretlenül egy győri özvegyasszonytól, és támogatásban részesült Teleki Józsefné Királyfalvi Róth Johanna jóvoltából is, akinek háliból ódát is írt.²⁶

Kis János életírásából kiderül, hogy Göttingenben és Jénában is folytatta karrierépítési stratégiáját, noha pénzügyi megfontolásból kizárólag magyar diákokkal töltötte szabadidejét. Egyszer tiszteletét tette a Göttingába látogató koronaőr, író Teleki Józsefnél is, aki 1759 és 1761 között peregrinált, és professzorait, egykori diáktársait ment meglátogatni a városba. A fiatal Kis János Göttingenben többek között Friedrich Bouterwektől, Jénában Friedrich Schillertől tanult, jénai tartózkodása alatt kezdett levelezni a nála tizenegy évvel idősebb Kazinczy Ferencsel, akit mesterének tekintett, és akiről így emlékezett meg önéletrajzában: „Kazinczy Ferenc irántami barátsága, mely nemcsak a' tanulást és tudományszeretést bennem sokkép gerjesztette s élesztette, hanem engem meghálálhatatlan szeretettel tanított is, 38 esztendeig tartván, életemnek számtalan örömeiket ada.”²⁷ Az, hogy Kis János kései visszaemlékezésében a neveket ilyen gondosan felsorolja, az, hogy

²⁴ Uo., 94.

²⁵ „Göttingában létemkor egy levelébe számomra egy bankó cédulát is zárt, a' legelső, melyet életemben láttam”. Uo., 95.

²⁶ PAYR Sándor, *Gróf Teleki Józsefné Királyfalvi Róth Johanna. Emlékezésed* (Eperjes: Kósch Árpád könyvnyomtató intézete, 1914), 4.

²⁷ Kis, *Emlékezései...*, 47.

anekdotázik, annak a jele, hogy egyrészt tudatosan megtervezte az általa nagyra becsült személyekkel való találkozást, másrészt a megismerkedéseket később kamatoztatva olyan hálózatot kívánt kialakítani, amibe Kazinczyt is bevonta.

Kis János tudta, hogy a tudományos eszmecserék az iskola falain kívül is hasznára fognak válni, ugyanakkor visszaemlékezéseiből kitűnik, hogy a kultúrappártoló főnemesekkel, mágnásokkal, befolyásos emberekkel való találkozásait is számontartotta. Kerényi Ferenc erre a jelenségre érthette: „Ebben az esetben a régi és az új irodalmi kapcsolatok, viszonyok keveredését figyelhetjük meg.”²⁸ Ezt támasztja alá az is, hogy Kis János fiatalabb korában számos alkalmi verset publikált, amelyekkel tiszteletét igyekezett kifejezni az egyházi méltóságok és grófok felé. Kis a fiatalabb soproni diákokat is irodalmi hálózatába vonta, rendszeresen olvasta és méltatta a Soproni Magyar Társaság hozzá küldött verseit.

Látható tehát, hogy milyen (földrajzi, felekezeti, társadalmi és életkori szempontból is) széles réteggel érintkezett Kis János a korabeli professzorok és főrangúak mellett, illetve hogy később ezek a kapcsolatok és az általa kialakított imázs vitte előre. Ennek az imázsnek volt része a szerénységtoposz és a nevelési regények egyéniségfejlesztésre reflektáló volta is. Ahogyan társas kapcsolataira, úgy tudományos érdeklődésére is jellemző volt a diverzitás. Hazatértekor Győrben kezdett tanítani, majd Prónay László házánál volt nevelő. Ebben az időszakban kezdett el foglalkozni a neveléssel, és a legmodernebb neveléelméleti szakirodalmat olvasta, fordította. Ebben a témában több publikációja is megjelent. Az 1817-ben induló *Tudományos Gyűjtemény* folyóiratban *A testet tárgyazó nevelésről* című dolgozatában az akkor nagyon modernnek számító August Hermann Niemeyer elveit jelentette meg egy hosszú és alapos tanulmányban, amely akkor rendkívül progresszív gondolatokkal volt tele. Hogy csak néhányat említsek: a csecsemőtáplálásról azt írja, hogy azt az asszonyok ne szoptatósadjákára bízzák, hanem végezze az édesanya – sőt, ma úgy mondanánk, hogy Kis János az igény szerinti táplálás mellett is kiállt. Ugyanígy a kamaszok nemi éréseinek természetes kísérőjelenségéről, az onanizációról is azt írta, hogy a büntetés, a verés helyett a nevelő feladata a megelőzés, ahogy azt is megmagyarázza, hogy kamaszoknál az azonos neműek iránti ideiglenes vonzalom is természetes. „Ha különben az ifjak’ szíve tiszta, és különben is feddhetetlen életűek, akkor nints mitől tartani. Különben is ezen hajlandóságnak hevessége többnyire hamar megszűnik, minthogy

²⁸ KERÉNYI Ferenc, *Pest Vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 3 (Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002),163.

ritkán nyeri azt meg, a' mit keres.”²⁹ Ezek a modern szellemiségű publikációk egyértelműen a protestáns főrangú családok jellemző nevelésméleteihez, elsősorban a *Tudományos Gyűjteményt* a háttérből patronáló Teleki László nézeteihez álltak közel.³⁰ Megfigyelhető, hogy Kis később is olyan témakörökben publikált, amelyek ehhez a csoporthoz hozták őt közel.

A KULTSÁR–PRÓNAY-FÉLE „JUTALOM KÉRDÉS”

A Kultsár István-féle jutalomkérdés első díja ha pályafordulatot nem is jelentett, mindenképpen az egyik fontos állomása Kis irodalmi-tudományos pályájának. 1804-ben Kultsár István a *Magyar Kurír* hasábjain az alábbi címmel tette közzé báró Prónay Sándorral (aki Prónay Lászlónak, Kis korábbi munkaadójának a fia) közös jutalomkérdését: „Mennyire ment már a magyar nyelv kimiveltetése? És micsoda módok’ és eszközzések által kell azt nagyobbra vinni? És miképen lehet ezen eszközöket fogatosokká tenni?” A jutalomkérdést óvatosságból névtelenül tették közzé, a pénzbeli támogatók kiléte is ismeretlen, ugyanakkor a pályázatot mintha szándékosan időzítették volna úgy, hogy az 1805-ös országgyűlés idejére már kész pályamunkák álljanak rendelkezésre.³¹ A zsűritagok közt többen voltak, akik személyesen ismerték Kis Jánost, mint például Schedius Lajos, Virág Benedek, Verseghy Ferenc és persze Prónay Sándor is, s noha a bírálók nem tudhatták a pályázók nevét a döntés előtt, a szerző gondolatvilágát, nézeteit akár ismerhették is korábbról, hiszen a magyar nyelv kérdése már az 1790-es évektől aktívan része volt a tudományos és literátusi közbeszédnek, és az országgyűléseken is felmerült. A Prónay László leánygyermekait egy évtizeddel korábban nevelő Kis János százhetven oldalas dolgozata nyerte el az első díjat és vele 154 forintot, rajta kívül Teleki László díjazás nélkül tette közzé közel háromszáz oldalas munkáját. Kis műve hamar megjelent nyomtatásban, és ezzel még szélesebb nyilvánosság előtt vált ismertté, s ezzel elhelyezte magát a nyelvújítás diskurzusában. Véleménye és előremutató, praktikus elgondolásainak egy része később valóban beépült a Magyar Tudós Társaság alapszabályzatába. Egyik felvetése például az volt, hogy minél több szépirodalmi történeti és filozófiai munkának (vagy

²⁹ Kis János, „A’ testet tárgyazó nevelésről”, *Tudományos Gyűjtemény* 1, 9. sz. (1817): 3–38, 33.

³⁰ KÁRPÁTI Attila István, *Wesselényi Miklós, az apa*, Fons 24, 1. sz. (2017): 109–140.

³¹ TÓTH Kálmán, „A Kultsár-Prónay-féle pályatétel”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111 (2007): 147–169.

akár versnek), tudományos fordításnak kell ahhoz megjelennie, hogy az írott magyar nyelv fejlődjön.³² Hangsúlyozta, hogy szükséges, hogy az ország egyik városa központi szerepet töltsön be, ahol az értelmiség és a hivatalnokréteg magyarul társalkodhat. Kis a főrendektől várta az akadémiaalapításban teendő első lépéseket, és elődjeihez hasonlóan fontos szerepet tulajdonított a magyar drámának, a drámafordításoknak és a magyar nyelvű színjátszásnak, valamint a pályakérdéseknek is. Nézetei nem egyedülállóak: más, a társaságalapítással foglalkozó íráskorok (például Vay Ábrahámé vagy Bessenyei Györgyé) is helyel-közzel hasonló eszközöket tartottak fontosnak. Dolgozata inkább összeszedettségével, európai tájékozottságával, a magyar nyelvről alkotott komplex véleményével és olvasmányosságával vívta ki az elismerést. Noha a nyelvről Kis János és Teleki László másképpen gondolkodtak, ez kevésbé fontos azzal szemben, hogy mindketten hasonló következtetésekre jutottak a magyar nyelv ügyében: arra, hogy minél variábilisabb legyen, s általa minél változatosabban lehessen kifejezni elvont gondolatokat.³³ Kis úgy véli, hogy a nyelvi változtatásokat a magyar írókra kell bízni. Kiemeli a különböző folyóiratok jelentőségét, és jelzi, hogy szükségesek a magyar nyelvű kritikák, hosszabb értekezések. Mindezt 1804-ben, tehát gyakorlatilag tíz évvel az *Erdélyi Múzeum* és tizenhárom évvel a *Tudományos Gyűjtemény* megindulása előtt fogalmazta meg. Az elnyert jutalom pedig még szélesebb körben váltott ki elismerést a magyar nyelv ügyével foglalkozók körében, így Kis ezért sem nem hiányozhatott az akadémia szervezésének kezdetén, amely mint nyelvművelő intézmény állt a köztudatban.

AZ AKADÉMIA ALAPÍTÁSÁBAN JÁTSZOTT SZEREPE

Kis János több ízben hangsúlyozza visszaemlékezésében, hogy számos előkelőségtől kapott megerősítést írói-tudományos pályáját illetően. Ilyen volt gróf Ráday Gedeon, gróf Amadé Antal, Szegedy Ferenc, a korábban említett gróf Festetics Ignác, gróf Dessewffy József, illetve báró Podmaniczky József főispán. Az akadémia alapszabályzatát kidolgozó bizottságba elbeszélése alapján Teleki László fia, ifjabb gróf Teleki József későbbi akadémiai elnök ajánlotta be.

³² Kis János, *A' magyar nyelvnek mostani állapotjáról kimiveltethetése módjairól eszközeiről. Megjutalmaztatott felelet* (Pest: Trattner Mátyás betűivel, 1806); Kis, *A' magyar nyelvnek...*, 119–122.

³³ Kis János, *A' magyar nyelvnek...*, 103–109. Vö. AJKAY Alinka, *Inkább magyarul: Az 1808-as tübingeni pályázat és a magyar nyelv ügye* (Budapest: Universitas Kiadó, 2018).

Gróf Teleky József erdélyi kormányzó a lelkesedést bennem már fiatalkorában megjelent kitűnő jelességű tudós értekezései által élesztette, 's utóbb nem csak az által, hogy a' magyar tudós társaság tervének készítése végett meghívandók közé a' Főherceg Palatínusnak engem is ajánlott, hanem mint azon társaság elnöke bölcs kormányzása által is nevelte. – Gróf Széchenyi István cs. kir. kamarás pedig életem azon korában, mellyben az írói buzgalom tüze kialudni készül, azt nem csak élesztette, hanem lángra is lobbantotta. Ez a' sok érdemeivel nemzetünk' történeteiben epochát alkotó főrendű hazafi 1825-ben látogatásával megtisztelvén, beszélgetését az alkotandó tudós társaság felől kezdvén, 's nemzetünk életébe vágó többféle eszméit nagy lelkesedéssel fejtegetvén, egyfelől bámulásra ragadott, másfelől az írói buzgalom' meg egészen ki nem aludt szikráját bennem jobban felélesztette 's utóbb is többfélekép táplálta.³⁴

Teleki ajánlása lehetett csupán formaság, ugyanis Kis 1827-től fogva levelezett gróf Széchenyi Istvánnal az akadémia kapcsán. Egy részletes levélben küldi el Széchenyinek azok listáját, akik szerinte megérdemlik az akadémiai tagságot, de hangsúlyozza, hogy véleménye magánvélemény, melyet a sértődések elkerülése érdekében nyilvánosság előtt nem szívesen vállalna. Ebben a levélben szinte csak olyan nevek szerepelnek, akik vagy az elsők között váltak taggá, vagy az azt követő évek valamelyikében, ez pedig nemcsak Kis véleményének súlyát jelezheti, hanem azt is, hogy létezett valamiféle konszenzus a lista kapcsán már azelőtt, hogy döntés született volna az első akadémikusokról.³⁵ Az akadémia alapszabályzatát kidolgozó bizottság ülései előtt bő egy hónappal Kis János olyan levelet küldött Széchenyinek, amelyből kiténik, hogy személyes találkozó keretében is tárgyalásokat, beszélgetéseket folytatott az első felajánlást megtevő gróffal az akadémia jövőjéről.

Vay' betses munkáját a' legszivesebb háladatosság' érzései között küldöm ezenel vissza. – Van szivemen nem kevés, a' miről, kivált a' felállítandó Magyar Tudós Társaság eránt, Nagyságoddal értekezni szeretnék; de mind azt akkorra kell halasztanom, midőn majd Pesten személyesen lessz Nagyságodhoz szerentsém. Azért is ugy igyekezem a' dolgot alkalmaztatni, hogy a' rendeltt időnél egy pár nappal korábban megjelenhessem, 's Nagyságod' tanácsát 's gondolatjait előre is érthessem.³⁶

³⁴ Kis, *Emlékezései...*, 41.

³⁵ „Kis János gróf Széchenyi Istvánnak, Sopron, 1827. február 21.”, in Kis, *Irodalmi...*, 363. lev., 126–128.

³⁶ „Kis János gróf Széchenyi Istvánnak, Sopron, 1828. február 6.”, in *uo.*, 372. lev., 142–143, 142.

Az 1828. március 15-től április 7-ig naponta ülésező, huszonnégy tagú bizottságban egyébként rajta kívül még három evangélikus vallású tudós kapott helyet, ők azonban mind pest-budai lakóhellyel rendelkeztek (Döbrentei Gábor, Schedius Lajos, Bene Ferenc), míg Kis János ekkor Sopronban élt.³⁷ A tagok kiválasztásakor szerepet játszhatott a főrangúak véleménye, azonban az is, hogy közülük többen alapítottak már korábban diáktársaságokat, irodalmi köröket, így egyrészt rendelkeztek valamiféle tapasztalattal, másrészt tanúbizonyságot tettek a tudós társaságalapítás iránti elköteleződésükről. A huszonnégy tagból tizennégyen alapító tagjai voltak más társaságoknak. Az alapszabályzat kidolgozását követően Kis János az elsők között kapott akadémikusi rangot.

A Magyar Tudós Társaság első évkönyvének elején Döbrentei jóformán újra-konstruálta az akadémia történetét, és ekkor a Kis és Németh László által alapított Soproni Magyar Társaság alapítását mint előzményt külön megemlíti.³⁸ Néhány oldallal később szót ejt Kis János 1806-ban publikált jutalomfeleletéről, melyben Kis elismerte a társaságalapítás szükségességét, de ekkor még szerényebb, kisebb volumenű kezdeményezést látott reálisnak.³⁹ Kis János az első huszonhárom rendes tag között a történettudományi osztályban kapott helyet mint vidéki tag, Kazinczy Ferencsel együtt. Teleki József az első ülésen Kis Jánost „az évkönyvek kiadása elintézésére” létrehozott küldöttségbe sorolta be.⁴⁰ Az evangélikus püspök az Akadémia működésének első néhány évében rendkívül aktív: számos tudományos publikációt nyújtott be a Tudománytárba, a rá osztott, beérkező tudományos dolgozatokról bírálatokat készített, részt vett az üléseken, korábbról visszamaradt, kiadatlan műveit benyújtotta publikálásra, részt vett a nagyszótár készítésében és a fordításprogramban. Az akadémia ízlésformáló törekvésének szempontjából szimbolikus jelentőségű, hogy a társaság által kiadott drámafordítás-sorozat második darabja a Kis által fordított *Iphigenia Taurisban* című Goethe-fordítás, de szinte ugyanezzel egyidőben megjelentetik Horatius leveleinek fordítását is, melyhez Kazinczy fordításában közlik Wieland jegyzeteit.⁴¹ Kis ekkorra már elhunyt barátjához, Kazinczyhoz fűződő viszonyára jellemző, hogy az

³⁷ DÖBRENTÉI GÁBOR, *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*, 1. kötet (Pest: Trattner–Károlyi Nyomda, 1833), 56.

³⁸ „Apróbb Társaságokhoz ifjakban nyitva lelket a’ mostani szabad nyilatkozás. Sopronban 1790ben a” küzdő indulatú Német László kezdte barátjával Kis Jánossal, mellyet későbbben 2 évvel Báró Lakos János szede jobb rendbe szép tüzzel.”

³⁹ DÖBRENTÉI, *A Magyar Tudós Társaság...*, 36–37.

⁴⁰ Uo., 66.

⁴¹ Uo., 95.

utóbbi kötetből befolyó pénzt a Kazinczy-árváknak adományozta. Ugyanebben az első évkönyvben megjelenik gróf Festetics György és gróf Széchenyi Ferenc felett mondott személyes hangvételű befejezéssel záruló emlékbeszéde, melyben az általa is lakott vármegye „főbirtokosaiként” is megemlékezik róluk, akiknek ő személy szerint adósa maradt, még haláluk után is.

Kis János az 1830-as évek közepétől egyre sűrűbben maradt távol az akadémiától, elsősorban egészségügyi okokra és hivatali teendőkre hivatkozva. „Sem a’ társaság dolgai, sem általában a’ literatura felől azonkívül a’ mit a’ jelenkorban olvashatok, legkevesebbet sem tudok; minthogy egy íróval sem levelezek.”⁴² 1840-ben a *Tudománytár* 7. kötetében megjelentette *A’ Tudós Társaságok’ haszna* című értekezését, amely Christian Garve 1779-es kötetén alapszik.⁴³ Ebben – Garvét fordítva – védekező pozícióból megszólalva olyan vádak ellen szólal fel, amelyek elsősorban a tudós társaságok hatékonyságát kérdőjelezi meg. Egyrészt úgy véli, hogy csak az utókor döntheti el, hogy a jelenben élő tudósok közül kinek a munkássága válik korszakalkotóvá, másrészt azzal érvel, hogy a legnagyobb hatású tudósok születése előtt számos apró eredmény született, melyek szükségesek a nagy felfedezésekhez. Harmadrészt azt is hangsúlyozza, hogy minél több tudós van, annál kevésbé fog feltűnni egy-egy felfedezés, „mint a tudatlanabb időkben.”⁴⁴ Nem lehet véletlen, hogy éppen erre a fordításra esett a választása, ugyanis az akadémia belső válsága ekkoriban kezdődött.

Kis az akadémia felállításában tehát nemcsak az alapszabályzatra vonatkozó, már 1805-ben megírt nézeteivel segített, hanem Széchenyinek adott személyes tanácsaival, valamint a leendő tagokra nézve tett javaslataival is. Tovább árnyalná Kis szerepének megítélését, ha tudnánk, hogy az akadémia körül tevékenykedő tudósok hasonló befolyással bírtak-e ebben az időszakban. Ebben a dolgozatban elsősorban arra kerestem a választ, hogy milyen karrierstratégia és milyen önszemlélet játszott közre abban, hogy a jobbagysorból felemelkedő Kis János ilyen komplex tudományszervező tevékenységet fejtett ki.

⁴² „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1835. január 16.”, in Kis, *Irodalmi...*, 406. lev., 162–166, 163.

⁴³ Kis egy 1802-es kötetet hivatkozik, azonban a mű már 1779-ben megjelent Lipcsében: Christian GARVE, *Sammlung einiger Abhandlungen* (Leipzig: im Verlage der Dykischen Buchhandlung, 1779).

⁴⁴ „Fényes délben a’ napnak valamivel több sugára nem vétethetik észre; alkonyatkor pedig a’ gyenge világosság is, ha kicsiny körbe szoríttatik, akárkinek is szemébe tűnik.” Kis János, „A’ Tudós Társaságok’ haszna”, *Tudománytár* 7, 5. sz. (1840): 271–280, 276.

TÓTH ORSOLYA

Válaszúton (?)

A lelkeszi pálya és a költőszerep viszonya
Kis János levelezésében és önéletrajzi írásában*

„Azt az egyet szerettem volna, ha a' kép alatt a' superintendensé lételről semmi sem állana. Legjobbna tartanám, ha a' tudatlan Publicum semmit sem értene a' Verseknél arról, hogy azok Superintendenstől származnak. De ha már megvan, hadd legyen”¹ – írja Kis János a poétai munkáinak kiadását díszítő arckép feliratáról Kazinczy Ferencnek. Az 1814–15-ben megjelenő, Kazinczyt kiadóként feltűnő poétai munkák a költői életpálya összefoglalását jelentik, s egyben búcsút a költészettől. „Superintendens Kis Úr ezen három kötetben teszi-le mind azt, a' mit versekben dolgozott, 's közre-eresztvén így poetai munkájának teljes gyűjteményét, lelép a fényes pályáról, mellyen húsz esztendő k olta, a nemzeteknek tapsolásai alatt járdallt”² – olvashatjuk a részben Kis instrukciói alapján készült, s Kazinczy által jegyzett előszóban. Tóth Kálmán nyomán azonban jogosan tehetjük fel a kérdést: Vajon milyen pályáról lép le Kis János? Verseket ugyanis később is ír, egyéb irodalmi tevékenységét sem hagyja abba.³ S ha végül nem is következett be a váltás, vajon mi indokolhatta a beharangozott pályafordulatot?

Kazinczy előszava a korábban elkendőzni kívánt szuperintendensi pozíció miatt megnövekedett terheket jelöli meg a búcsú okaként. Ezt természetesen nem tekinthetjük egyfajta „üres kifogásnak”, hiszen többek között éppen Kis levelezéséből tudjuk, hogy milyen kivételes munkabírársra lehetett szükség ahhoz, hogy

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának docense.

¹ „Kis János Kazinczy Ferencnek, 1814. Sopron, Június 8.”, in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 2675. lev., 11:413–414 (Budapest–Debrecen: Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetemi Kiadó, 1890–2013), 413.

² Kis János, *Versei*, kiad. KAZINCZY Ferenc, I–III. kötet (Pest: Trattner János Tamás, 1814–1815), I:III.

³ TÓTH Kálmán, *Nemzedéki emlékezet és kulturális identitás Kis János superintendens Emlékezései éle-téből című művében*, doktori disszertáció, kézirat (Budapest: ELTE BTK Irodalomtudományi Dok-tori Iskola, 2010).

Kis a lelkészi, illetve később a püspöki pozíció mellett is író maradjon.⁴ Ugyanakkor közismert, hogy a 18–19. században nem számít ritkaságnak az egyházi és az írói pálya párhuzamos megjelenése. Említhetnénk Révai Miklós, Verseyhy Ferenc, Czuczor Gergely, Virág Benedek vagy később Tompa Mihály példáját.

Kis János kapcsán érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy kedves barátja, Kazinczy is betöltött az egyházon belül világi tisztséget: 1814 és 1818 között a Sátoraljaújhelyi Református Egyházközség főgondnoka volt. Kazinczy felől szemlélve a jelenséget az látszik, hogy a protestáns egyház képviselői számára nemhogy nem ellenjavallt, de kifejezetten kívánatos az írói szerep. A protestáns lelkészeknek ugyanis fontos feladatuk lenne az ifjúság oktatásában: „Rajtunk áll nemesebbé tenni a’ követk[ező] maradékot, csak renyhességünket azzal ne palástolgassuk, hogy az efféle tanácsítások exaltált főnek álmai. És hogy ez megtörténhessék, arra kérném a Fő Tiszt. Superintendentiát hogy populárisabb Iróinkkal ’s Verselőinkkel a’ millyenek a’ Predikátori Kar férffijjai közt sokan vagynak, dolgoztatni olly forma múlattató és oktató könyveket, a’ millyen péld[ául] Késmárki Prof. Genersich Urnak *Wilhelmina* nevű munkája, és Bécsi Pred. Glatz Úrnak Wilhelm’s erstes Lesebuch, Lina’s erstes Lesebuch, Minóna, Idúna, Theone, ’s Bilderbuchja, és a’ mit Német-oroszág igen nagy sokaságban bír, és már Sopr. Pred. és Superint. Kis Urnak ’s az egykori Pataki Prof. Gelei Urnak igyekeztek után mi is kezdünk bírni”⁵ – írja Kazinczy az egyházkerület főgondnokaként. Kis Jánost másutt is pozitív példaként említi, hiszen vallás tanításában véleménye szerint etalonnak számít *A’ Vallástalanságról, ’s a’ Vallásbeli buzgóság’ meghidegülésének okairól, különösen a’ Protestansok között*

⁴ „Kedves Barátom! Megbocsáss, hogy kimondhatatlanul kedves leveledre olly későn, ’s akkor is olly hijánosan felelek. Azon szokásom mellett, melly szerént minden kis írásra, melly hozzám mint Superintendenshez irattatik, akármelly Mesternek is válaszolok, lehetetlen bele nem fáradnom az írásba. Elfogod ezt hinni, ha meggondolod, hogy tsak változtatásért több szállított már meg negyven prédikátornál” – panaszkodik a késlekedésért Kazinczynak. „Kis János Kazinczy Ferencnek, Sopron, szeptember 11.”, in KAZINCZY, *Levelezése*, 2513. lev., 11:49–51, 49. Másutt a hivatali munka és a szülői szerep valamint az irodalmi tevékenység konfliktusáról ír: „A’ mi a’ M. literatúrával való foglalatoskodásomat illeti, az itt nem kevés akadályokat talál. A’ hivatalbéli dolog nem kevés, a’ másféle elvonattatások tsak nem még több időt kívánnak, a’ fíjamra való vigyázás is kötelességem.” „Kis János Döbrentei Gábornak, Sopron, 1810. március 14.”, in Kis János (1770–1846) szuperintendens, *Irodalmi és tudományos levelezése*, kiad. Tóth Kálmán, 154. lev., 73–74 (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021), 74.

⁵ A részletet az autográf kézirat alapján közlöm: Kazinczy Ferencnek Vélekedése az alsóbb Iskolák Organisatiója dolgában a. Fő. Tiszt. Tiszamelléki Superintendencia Szinben Octób. 8-dikán tartott közgyűlésének parancsolatjára Széphalom. Február. 14.d. 1816., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár (MTA KIK, Kt), M. Irod. Lev. 4r. 121.

című értekezése.⁶ Az egyház és az oktatás szoros kapcsolata érthetővé teszi, hogy Kis „tudós híre” miért lehetett imponáló a környezete számára.⁷

Mi a helyzet azonban a költészettel? Kazinczy előszava azt hangsúlyozza, hogy sem lelkészi pálya, sem a superintendensi státusz nem zárja ki a költői tevékenységet, s e szempontból erős érv az általa emlegetett Johann Gottfried Herder és Georg Heinrich Götze példája. VADERNA Gábor költészettörténeti monográfiájából azonban azt is tudjuk, hogy az úgynevezett verselő egyháziak a 18–19. század fordulóján (Edoardo Grendi szóhasználatával élve) „kivételesen normális helyzetben” találták magukat, annyi megszorítással, hogy azon kevesek, akik megkísérelték, hogy nyilvános irodalmi pályára lépjenek, többnyire olyan társadalmi vízióval is rendelkeztek, melynek szerves része volt a költészet, vagyis önnön kivételességüket maguk rendszerint normálisként látták vagy láttatták.⁸ VADERNA ugyanakkor több példát is említ a társadalmi státusz és a költő-szerep között létrejövő feszültségről. Ezek egyike Czuczor Gergelyé, aki szerzetes létére szakállt viselt és kaszinóba járt, sőt szerelmes népdalokat költött, melynek következtében a pannonhalmi főapát kénytelen volt hazarendelni pesti kiküldöttjét.⁹ VADERNA meggyőző érvelése alapján Kis János életútja és életműve ebből a szempontból inkább ellenpéldának látszik, amelyben az egyházi és költői pálya mintegy egymás mellé simul.¹⁰ Úgy tűnik azonban, hogy a Kis-versek kiadása körül kibontakozó párbeszéd, az ezzel kapcsolatos levelezés és Kis önéletírása ebben az esetben is felhívja a figyelmet a papi státusz és költőszerep közötti feszültségre. Az egymás mellé simuló lelkészi és költőpálya felmutatása komoly retorikai teljesítmény, melynek háttérben jól érzékelhető a szerepkonfliktus. Ennek egyik nyilvánvaló forrása az, amit Czuczornál is láttunk: a papi pozíció szempontjából van olyan költői téma és műfaj, amely magyarázatra szorul. Kis János ezért kéri arra Kazinczyt, hogy az előszóban a „szerelmes énekekre nézve” mentse majd ki a „Predikátort és a Superintendenst.”¹¹ Mindez a mai olvasó számára sem

⁶ Kis János, *A' Vallástalanságról, 's a' Vallásbeli buzgóság' meghidegülésének okairól, különösen a' Protestansok között* (Sopron: Sziesz Maradéki' Betüivel, 1815).

⁷ „Kis János Kazinczy Ferencnek, Kővágó-Örs, 1802. június 19.”, in KAZINCZY, *Levelezése*, 525. lev., 2:481–482, 482.

⁸ VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 323.

⁹ Uo., 324. A történetről részletesen: ZOLTVÁNY Irén, „Czuczor Gergely élete”, in Czuczor Gergely, *Összes költői művei*, kiad. ZOLTVÁNY Irén, I–II. kötet, I:3–98 (Budapest: Franklin-társulat, 1899), 35–55; KOLTAI Virgil, *Czuczor Gergely élete és munkái* (Budapest: Kilian Frigyes könyvkereskedése, 1885), 28–48.

¹⁰ VADERNA, *A költészet...*, 324.

¹¹ „Kis János Kazinczy Ferencnek, Sopron, 1814. szeptember 21.”, in KAZINCZY, *Levelezése*, 2741. lev., 12:105–107, 106.

szorul különösebb magyarázatra: a szerelmi líra morális szempontból lehet kifogáshozható egy lelkész, illetve egy egyházi vezető számára. (Természetesen másként jelenhetett ez meg az egri papneveldebből kikerülő Dayka Gábor, a szerzetes Czuczor vagy egy evangélikus lelkész esetében.) Ám ahhoz, hogy egy verseskötet kapcsán ebből konfliktus származzon, meghatározott olvasásmód is szükséges: az empirikus szerző és versekben megjelenő lírai alany bizonyos mértékű azonosítására van szükség. Kisnek a szerelmes versekre vonatkozó szabadkozása azt mutatja, hogy ebből a szempontból rendkívül előrelátó volt, pontosabban a visszaemlékezések alapján azt feltételezhetjük, hogy volt már rossz tapasztalata. Itt említi ugyanis ifjúkori példaképe, Nagy János „tudós exjezsuita” történetét: „Irántai hajlandóságom egy pár esztendő múlva még nagyobb mértékben nevedett az által, hogy *Nyájas muza* című versei ellen, melyekben szerelmes dalok is fordulnak elő, Szeicz Leo, kinek jellemzését Kazinczy Orpheusában találhatni, egy röpiratot ily mottóval bocsátott ki: ecce tibi Nagy János, mocskos száju plébános” – idézi fel Kis az eseményeket.¹² De vajon tényleg csak a szerelmes énekek jelentettek problémát a lelkései pályára és a superintendensi pozíció szempontjából Kis János költői műveiben?

SZEREP(EK) ÉS SZEREPKONFLIKTUS(OK)

A továbbiakban a szociológiai és a szociálpszichológiai szerep és szerepkonfliktus fogalma felől próbálom értelmezni Kis Jánosnak a saját költői tevékenységével kapcsolatos önvédelmi gesztusát. Ezt egyrészt annak reményében teszem, hogy „*láthatóvá válik így*”, ami „*nem válna így láthatóvá másként*”,¹³ másrészt a szerepelmélet segítségével túlléphetünk az egységes individuumból elvárásból táplálkozó etikai dimenzióra. A szerepelmélet szempontjából ugyanis evidenciának számít, hogy egy embernek annyi különböző társadalmi énjje van, ahány különböző embercsoport létezik, amelynek a véleménye érdekl, s különböző szerepeinkben másként mutatkozunk meg.¹⁴

¹² Kis János Superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve: Első közlemény: Nevendékségét, professzorságát és predikátorságát tárgyozó emlékezések* (Sopron: Özvegy Kulcsárné, 1845), 63; Kis János superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve*, Második kiadás, kiad. H. Á., Olcsó könyvtár (Budapest: Franklin-társulat, 1890), 84.

¹³ SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után* (Budapest: Universitas Kiadó, 2005), 21.

¹⁴ Erving GOFFMAN, *Az én bemutatása a mindennapi életben*, ford. BERÉNYI Gábor (Budapest: Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, 1999), 48.

A szerepfogalom ugyanakkor átfogó, komplex elemző kategória. Wessely Anna meghatározását idézve a szociológiában szerepnek nevezik a valamilyen személyközi viszonyban vagy intézményesen meghatározott pozícióban lévő egyén viselkedésével és tetteivel szemben támasztott várakozások rendezett együttesét.¹⁵ Amikor az írószerep és lelkészi pálya fogalmát használom, akkor azokat a szociálpszichológiában használatos *foglalkozási szerepként* kezelem. A történetileg változó foglalkozási szerepek (a rátermettségen és a mesterségbeli fogások ismeretén alapuló gyakorlaton túl) az adott mesterséget űzők külső megjelenésére, jellegzetes szokásaira, életvitelére, személyiségjegyeire vonatkozó bevett elképzelések alapján többféle viselkedésbeli elemet is tartalmazhatnak.¹⁶

Kis szerepértelmezése szempontjából úgy tűnik, hogy az azonos foglalkozási szerepen belüli *pozícióváltásnak* is jelentősége van. Kis lelkész és később egyházi vezető, illetve író és költő is. Bár a pap és a superintendens is úgynevezett megszentelt státusú személy, az utóbbira fokozottan érvényesek lehetnek az egyház által elvárt etikai, viselkedésbeli normák, különösen a Kis által emlegetett feddhetetlenség.¹⁷ Kisnek a versek kiadása kapcsán felidézett félelmei arra utalnak, hogy míg a lelkész és az írószerep viszonylag békésen megfér egymással, addig a költő és a superintendens egymáshoz rendelése konfliktusos. Az eltérő szerepekhez fűződő eltérő szerepelőírások ütközéséből származó feszültség a szerepkonfliktus egyik jól ismert variánsa.¹⁸

Mivel a szerepekhez kapcsolódó elvárások koronként, kultúránként vagy akár csoportonként változnak, ezért nagyon röviden arra is érdemes kitérnünk, hogy milyen értelemben tekinthetünk foglalkozási szerepként vagy egyáltalán foglalkozásként az íróra vagy a lelkészre a 19. század első harmadában. Kis János életútjának első szakasza azt mutatja, hogy a kétféle pálya sokáig nem válik el egymástól. Kis jobbágyi sorból származott, s kiváló képességeinek köszönhetően kerül a Soproni Evangélikus Líceumba. A kor szokása szerint az iskolai gyakorlatok, illetve a többek között általa alapított önképzőkörben végzett munka során ismerkedik meg a költészettel. Ez néhány elemében különbözött a református iskolákban például a Sárospatakon folyó oktatástól, így nem csoda, hogy a soproni líceum a maga kultúráközvető szerepével, művészetfelfogásával Kazinczy nagyrabecsülését

¹⁵ WESSELY Anna, „Művész-szerepek”, *Korunk* 3.21, 5. sz. (2010): 7–15, 7.

¹⁶ Uo.

¹⁷ KIS, *Emlékezései...*, (1890), 636.

¹⁸ LÁSZLÓ János, „Szerep és szerepelmélet: A szerepfogalom határai és a külső szerepkonfliktusok”, *Világosság* 17, 1. sz. (1976): 11–18, 14.

is kivívta: „Minden kétségen kívül vagy az, hogy a’ Lutheranusok Oskoláiból jönnek-ki azok az Ifjak, a’ kik Aesthesisel dicsekedhetnek [...] a’ Német Írók Munkáinak ismeretségét tehetitek magatokévá, mellyek nélkül haszontalan igyekezik valaki hazai Literaturánkat boldogítani [...] Ti Lutheránusok, gyermekiségtek’ első esztendei ólta olvassátok Gellertet, Rabenert, Wielandot, Hagedornt, érzitek hogy nem névnapi köszöntés az igaz poezis; muzsikát és festést tanúlgattok, a’ Városi lakás által kényes ízlésre szoktattatik ízlésetek” – írja Kisnek.¹⁹ A költői és a papi pálya összefonódása szempontjából jelentőségteljes, hogy Kis a költői tehetségének köszönhető adományokból finanszírozta a jenai és göttingai tanulmányainak költségeit,²⁰ amely megalapozta a későbbi lelkészi pálya lehetőségét.²¹ Az út tipikusnak tekinthető: egy ideig házinevelő, majd a győri evangélikus iskolában tanár, végül lelkészi pályára lép.²² Önéletrajzi írásából azonban úgy tudjuk, hogy nem könnyen szánja el magát a döntésre. Világnézeti krízisén ekkor már túl van, ám a katolikus egyház képviselőivel szemben várható súrlódás, illetve a protestáns prédikátorok némelyikének társasága meggondolásra készíti.²³ Végül 1796 márciusában szentelik pappá, 1812-ben pedig megválasztják a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület superintendensévé, s ezt a feladatot egészen 1846-ban bekövetkezett haláláig ellátta. Kis példájából az is látható, hogy míg a papi pálya szempontjából létezik egyfajta előírt képzés, rendszerezett tudás, illetve az egyházi karrier az egyházi szervezet által szabályozott kereteken belül képzelhető el, addig az írói pályán természetesen nincs ilyen.²⁴ Sőt, ahogyan Kazinczy Kisnek szóló leveléből látszik,

¹⁹ „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, h. n., d. n.”, in KAZINCZY, *Levelezése*, 424. lev., 2:296–300, 297.

²⁰ Lásd erről az önéletrajzi *Albizálásom* című fejezetét: KIS, *Emlékezései...*, (1845), 69–99; KIS, *Emlékezései...*, (1890), 89–124.

²¹ VADERNA Gábor, „Egyházi karrier és társadalmi mobilitás a 18–19. század fordulóján: Johann Ladislaus Pyrker és Kis János példája”, *Egyháztörténeti Szemle* 19, 4. sz. (2018): 22–38, 31–32.

²² A házitanítói és a tanári pálya megszokott lépcsőfokai voltak a lelkészi karriernek. Lásd például Kis kortársai közül Artner Vilmos Leopold (1767–1845) vagy Halasy Mihály példáját (1769–?). KERTÉSZ Botond, *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM): Proszopográfiai rész: IV: Dunántúli Egyházkerület (1783–1920)* (Budapest: MEDIT, 2013), 11, 219. Köszönöm Kertész Botondnak, hogy felhívta rá a figyelmemet.

²³ KIS, *Emlékezései...*, (1845), 154–155; KIS, *Emlékezései...*, (1890), 188–189.

²⁴ Az utóbbi évtizedben több monográfia és tanulmány is foglalkozott a professzionalizáció folyamatával, valamint az irodalmár hivatás társadalomtörténetével. Például VÁRI András, „Félprofil, parciális polgárok, egészen úriemberek? A professzionalizációs folyamat útjai és kutatási alternatívái a 19. századi Európában”, *Korall* 11 (2010): 151–178; T. SZABÓ Levente, „A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete”, *Korunk* 3.19, 5. sz. (2008): 104–115; ZABÁN Márta, *Salamon Ferenc szakmai életútja: Hivatástörténeti esettanulmány* (Cluj-Napoca: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2014).

az írói pálya esetében inkább az eltávolodás volt kívánatos a latin nyelvű elokvenciát tanító és az antik auktorok imitációjára épülő iskolai gyakorlattól, s ez egyfajta önképzés keretein belül sajátítható el. Míg a Soproni Evangélikus Líceumban – ahogyan Kis írja – a „magánszorgalom divatozása” közösséget teremt, s a „soproni kis magyar társaság”²⁵ megalapításához vezet, addig Kazinczy esetében az önképzés a sárospataki években magányos próbálkozás marad.²⁶ A nyelv és az irodalom Kazinczy számára később specializálódó entitássá vált, amelyről más diszciplínák művelői már egyre kevésbé tehettek érvényes kijelentéseket. Rendszeressé váló polémiáiban ő maga sok esztendei stúdiumaira hivatkozva tartja fenn magának az ítéletalkotás jogát esztétikai-nyelvészeti kérdésekben, ezért gyakorta utasítja „kaptára a csizmadiát”,²⁷ és azt sem tartja szerencsésnek, ha a „birkózó a futók között” indul.²⁸ Az író-szerep önállósulását mutatja, hogy Kazinczy önéletrajzi írásaiban messze maga mögé utasítja a társadalmi státushoz köthető szerepeket, például a birtokos-gazdálkodó szerepkörét. Kazinczy és Kis János szempontjából is érdemes ellenpéldaként megemlíteni Gyöngyössi János önéletírását, aki – Keszeg Anna megállapítsa szerint – hallgat a poétai munkáiról, s ehelyett lelkészi tevékenységéről beszél. Gyöngyössi esetében ezért célszerű a státusz és a szerepkör elválasztását bevezetni, amelyben a társadalmi státuszhoz kapcsolódik a lelkészi feladatkör, amely azt a cselekvési területet fedi le, amely a társadalmi ágens megélhetéséhez kapcsolódik, s ezzel önértékelésének központi eleme lesz. Szerepkörnek viszont azokat a tevékenységi formákat érdemes tekinteni, amelyek időlegesen jelen vannak Gyöngyössi hétköznapijaiban, de nem válnak az élettörténet megítélésének kulcsmomentumává. Gyöngyössinél tehát a költői szerepkör ugyanazon a szinten van, mint a például a szőlősgazdáé, a családapáé vagy a férjé.²⁹ Kazinczyhoz szóló leveleiből az látszik, hogy Gyöngyössi elsősorban lelkészként határozza meg magát a literátorokkal szemben.³⁰ Kis leveleiben ugyanebben a közegben ennek a

²⁵ KIS, *Emlékezései...*, (1845), 51–52; KIS, *Emlékezései...*, (1890), 67–68.

²⁶ Erre utalnak például Kazinczy görög nyelvi stúdiumai. KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, Kazinczy Ferenc munkái (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 480–483.

²⁷ „Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, Széphalom, 1806. október 31.,” in KAZINCZY, *Levelezése*, 1027. lev., 4:386–389, 389.

²⁸ „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Érsemlyén, 1805. július 20.,” in KAZINCZY, *Levelezése*, 790. lev., 3:393–395, 393–394.

²⁹ KESZEG Anna, *Gyöngyössi János: Szövegek és kontextusok*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2011), 30–31.

³⁰ „Gyöngyössi János Kazinczy Ferencnek, Újtorda, 1816. október 31.,” in KAZINCZY, *Levelezése*, 3311. lev., 14:400–411; „Gyöngyössi János Kazinczy Ferencnek, Újtorda, 1816. december 15.,” in *uo.*, 3343. lev., 14:473–478; KESZEG, *Gyöngyössi János...*, 31.

fordítottját tapasztalhatjuk: ő maga is elválasztja egymástól a papi és az írószerepet, de az utóbbi javára. Egyik Aranka Györgyhöz címzett levelének zárlatában például azt hangsúlyozza, hogy „ezt a levelet nem a predikátor, hanem a Músákat szerető Kis írta, nem is a consiliárius, hanem a Músáktól szeretett Arankához.”³¹ Kazinczynak pedig nemesdömölki prédikátorsága kapcsán arról ír, hogy „eddig egy voltam a’ legszerentséesebb Prédikátorok közzül, a’ mit annál inkább lehet tsudálni, minthogy a’ fekete ruhán és a’ Tanítói tulajdonságokon kívül semmi papság sintsen bennem.”³² Az én megjelenítésének ez a formája arra utal, hogy Kis számára a személyes homlokzat³³ elemei (a poszthoz tartozó ruházat) és a tanító attitűd feleltethető meg a papi hivatáshoz kapcsolható elvárásoknak. Mindez Erving Goffman definíciója alapján szereptávoításként is értelmezhető: Kis részben megfelel ugyan a papi szerephez kötődő normának, de közben mégsem rendeli alá énjét teljesen a szerepnek.³⁴ Az idézett részletben ugyanakkor a belső szerepkonfliktus³⁵ nyomai is fellelhetők, mely szerint a papi pálya szerepkövetelményei nem felelnek meg teljes mértékben a személyiségjegyeknek. Később arra is találunk utalásokat, hogy az egyházi szerephez kötődő hivatali munka Kis számára egyre nagyobb lelki terhet jelent, s fel kell adnia a tudományokra koncentrált szabad élet vágyálmát.³⁶

Bizonyára az sem véletlen, hogy a szereptávoítás jelensége éppen az írószerep reprezentatív képviselőjéhez, Kazinczyhoz szóló levélben bukkan fel, akinek (már csak a Kis életében betöltött emocionális jelentősége miatt is) fontos funkciója

³¹ „Kis János Aranka Györgynek, Nagy-Baráti, 1797. június 30.”, in Kis, *Irodalmi...*, 11. lev., 19–20, 20.

³² „Kis János Kazinczy Ferencnek, Kővágó-Örs, 1802. június 19.”, in KAZINCZY, *Levelezése*, 525. lev., 2:481–482, 481.

³³ GOFFMAN, *Az én bemutatása...*, 30.

³⁴ Erving GOFFMAN, *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*, ford. HABERMANN M Gusztáv (Budapest: Gondolat Kiadó, 1981), 38–45. Goffman megközelítésének újdonságáról lásd SOMLAI Péter, „Szerepelméletek útjai és állomásai”, in *Polihiória: Tanulmányok és köszöntők Buda Béla 70. születésnapja alkalmából*, szerk. BAGDY Emőke, DEMETROVICS Zsolt és PILLING János, 153–162 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2009), 157.

³⁵ LÁSZLÓ János, „Szerepek és szerepkonfliktusok: A szerepváltás és a szerepvetés konfliktusai”, *Világosság* 17, 4.sz. (1976): 216–221, 216.

³⁶ „Azzal ketsegetett régtől fogva képzelődésem, hogy minekutánna 40. 45 esztendő koromig leszek fogva a’ tisztbéli foglalatosságok jármába, teszek szert annyi keresményre, mellyből tsendes magánosságban á mon aise folytathassam életemet ’s szabadon követhessem tudományos hajlandóságomat. Most már látom, hogy kevés reménységem lehet ezen kedves álom’ tellyesedéséhez. Hivatalomat nem utálom, ugyan tsak meg sem vetem, de az említett szabadságnak szeretete nemhogy enyészne, inkább naponként nevelkedik bennem, hivatalbéli foglalatosságaim naponként inkább terhemre lesznek.” „Kis János Kazinczy Ferencnek, Nemesdömölk, 1806. július 19.”, in KAZINCZY, *Levelezése*, 956. lev., 4:228–231, 229–230.

volt a szerephez kapcsolódó normák elsajátításában. Mi történik azonban akkor, ha a költő- és az írószerep éppen azok számára válik nyilvánvalóvá, akik Kis Jánost a lelkész és a superintendens szerepében ismerik?

A szereppel kapcsolatos szociálpszichológiai tanulmányok szívesen használnak irodalmi példákat a szerepváltozatok bemutatására. László János egyik írása idézi Mesterházi Lajos *A kardnyelű és az emberek* című novelláját, annak illusztrálására, amikor az új szerep küldöinek nincs tudomása a korábban viselt szerepekről, s nyilvánosságra kerül a személy korábbi szociális identitása. A novella főszereplője egy technikus, akinek egy klubesten fény derül korábbi, cirkuszi előéletére. A kardnyelűszám bemutatása ugyan nagy sikert arat, ám később azt veszi észre, hogy kollégái bizalmatlanok lesznek, megváltozik az emberek hozzá való viszonya, végül kénytelen feladni technikusi állását. László interpretációja szerint ez annak köszönhető, hogy a kardnyelűszám bemutatásával megváltozott főszereplő szociális identitása. A mutatóváltó szerep történeti mozzanatként, de aktuálisan ható erővel képes módosítani azokat az elvárásokat, melyek a főhős viselkedését az aktuális foglalkozási szerepében előírják.³⁷ Lefordítva mindezt Kis János helyzetére: Kis a versek kiadása kapcsán korábbi tapasztalatai alapján attól tart, hogy a költőszerep kinyilvánítása negatívan befolyásolhatja superintendensi pozícióját. Van azonban egy rendkívüli előnye Mesterházi novellájának főszereplőjéhez képest. Az előszóban alkalmazott megfelelő retorika segítségével irányíthatóvá vagy legalábbis csökkenthetővé válhat ez a hatás. Lehetősége van egyfajta tudatos szerepalakításra.³⁸

Megelőlegezve a továbbiakat: Kazinczy előszavára Mezei Márta részletes elemzése óta a barátság egyfajta próbaköveként is tekinthetünk. Ennek pedig az lehet az egyik oka, hogy Kazinczy nem követi pontosan Kis instrukcióját.³⁹ Kazinczy (szociálpszichológiai értelemben is felfogható) kollegiális gesztusa ugyanis, mint látni fogjuk, más stratégiára épül. Élete vége féle Kisnek majd az önéletírásában lesz rá lehetősége, hogy a saját kezébe vegye az irányítást, és feloldja az író/költőszerep, valamint lelkései és superintendensi pálya kettősségéből adódó konfliktust.

³⁷ LÁSZLÓ, „Szerepek és szerepkonfliktusok...”, 219; MESTERHÁZI Lajos, „A kardnyelű és az emberek”, *Új Írás* 4, 1. sz. (1964): 1298–1308.

³⁸ GOFFMAN, *Az én bemutatása...*, 19–25.

³⁹ MEZEI Márta, *A kiadó mandátuma: Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig*, Csokonai könyvtár (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 157–158.

FELKÉRÉS AZ ELŐSZÓRA

Kis János 1814. február 21-én, Sopronban kelt levelében kéri fel Kazinczyt az előszó megírására. Érdemes ezt a részt hosszabban is idézni:

Trattner verseimet ki akarja adni, 's azt kívánja, hogy a' Pesti Jósefnapi vásárra a' kézírást leküldjem. Képeim' kimetszését is magára vállalta. A' verseket imitt amott, különösen az Általad kijegyzett helyeken, megigazgattam, 's leküldöm Pestre úgy, a' mint Te öszveszedted két kötetben. Mind egyéb könnyen elgondolható okokra nézve, mind azért, hogy az ilyen munka, ha én lennék kiadója, az én hivatalomban sok értetleneket megbotránkoztatna, igen leköteleznél, ha Te neveznéd Magadat közrebotsátónak, 's egynehány sor élőbeszédben megmondanád, hogy (a' mi nints is külömben) Te kívántad Verseim öszveszedtetését, hogy azok legnagyobb részént ifjúságom' próbái 's külömbféle külföldi vagy régi költők munkáiban való gyönyörködésnek gyümöltsei, és hogy akkor kellett más foglalatosságim miatt a' Poesissal való foglalatosságodást csak nem egészen félbenszakasztanom, midőn valamivel tökéletesebbet készíthettem volna.⁴⁰

Kis leveléből rekonstruálhatók a papi és superintendensi szerep felől érkező szerepküldők elvárásai, amelyek a külső szerepkonfliktus⁴¹ lehetőségét jelzik. Kis ezt úgy próbálja elhárítani, hogy azt a megfogalmazást használja, hogy a verseket Trattner János Tamás „ki akarja adni”, nem pedig azt, amit később Toldy Ferenc is, hogy Kis János „ki akarja adatni”,⁴² illetve felkéri Kazinczyt, hogy ő legyen a kiadó. Kis stratégiája mindkét esetben a felelősség elhárítására, illetve megosztására épül, amellyel kiküszöbölhető a hiúság vádja.

Kis másik utasítása arra vonatkozik, hogy Kazinczy az „ifjúság próbáiként” mutassa be a költészetét. Ennek hangsúlyozása a *captatio benevolentiae* jegyében is értelmezhető, hiszen Kis logikája szerint a korai művek kevésbé tökéletesek. Lehet azonban érvünk amellett, hogy az instrukciót ne csak a Kisre jellemző „al-

⁴⁰ „Kis János Kazinczy Ferencnek, Sopron, 1814. február 24.”, in KAZINCZY, *Levelezése*, 2603. lev., 11:242–243.

⁴¹ A külső szerepkonfliktus fogalmáról lásd LÁSZLÓ, „Szerep és szerepelmélet”, 14–15.

⁴² „[M]egkínálta volt ő Trattner versei gyűjteményével”. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, „Kis János élete”, in Kis János, *Poetai munkái*, kiad. D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, Nemzeti könyvtár (Pest: Hartleben K. Adolf, 1846), III–XXXIX, XXX. Kisévelésnél már 1808-ban találkozunk a versek kiadásának szándékával: „Én Kazintzytól még nem kaptam vissza verseim kézírásának második darabját. Míg megkapom, elolvasom, jobbitgatom, vissza küldhetem, 's azután kinyomtatathatik, addig jó darab idő eltelhetik.” „Kis János Döbrentei Gábornak, Nemesdömölk, 1808. február 22.”, in Kis, *Irodalmi...*, 120. lev., 63–64, 64.

kotói félszegség”⁴³ megnyilvánulásaként kezeljük. Az „ifjúság próbáiként” bemutatott művek az életszakaszok és a költői tárgyválasztás közötti összefüggésre is felhívhatják a figyelmet, amelynek jól ismert, klasszikus mintái voltak. Az ifjúkori szerelmes verseket így részben a vergiliusi életpályamodell⁴⁴ is legitimálhatja, s utalhat arra, a Kazinczy körében is működő gyakorlatra, mely szerint az ifjak hagyományos témája a barátság és a szerelem. Az ifjúkori költészet másik jellegzetességének, az *aemulatió*nak a hangsúlyozása pedig felettébb alkalmas az empirikus szerző és a lírai alany eltávolítására.

Végül a lezártként bemutatott költői életút azt a célt szolgálja, hogy a papi és a költői életpálya ne párhuzamos szerepként legyen jelen. Az előszóval kapcsolatos instrukciók arra utalnak, hogy Kis olyan olvasókra is számít, akik a papi szerepében ismerik, de nem kívánja hangsúlyozni azt. Nem sokkal később Kazinczynak és Kisnek a kötetet díszítő arckép feliratával kapcsolatos (korábban idézett) vitája arra utal, hogy olyan ideális olvasót képzel el, aki nem ismeri a papi és superintendensi pozícióját. Kazinczy azonban az előszó és arckép kapcsán is kiemelt szerepet szán annak, hogy a kötet szerzője egyházi vezető, ráadásul viszonylag fiatalon jutott ehhez a megbízatáshoz. A szociológia nyelvén ezt úgy fogalmazhatnánk meg, hogy Kazinczy nézőpontja felől a püspöki szerephez kapcsolódó foglalkozási presztízs⁴⁵ pozitív hatással lehet az írószerepre.

AZ ELŐSZÓ

Kazinczynak a felkérésre adott örömteli válaszából látszik, hogy Bernis kardinálistól elkezdve Herderig tartó „pap-katalógussal” kívánja feloldani a két szerep közötti feszültséget. A legerősebb érv emellett Herder,⁴⁶ a weimari superintendens, akivel kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy életút végén is bátran vállalta a költőszerepet. Vagyis Kazinczy a világirodalmi példák segítségével a szerephez tartozó normák, elvárások módosításával próbálta megoldani a Kis által rátestált feladatot.

⁴³ MEZEI, A *kiadó...*, 157.

⁴⁴ JANKOVITS László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében, Humanizmus és reformáció* (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 21–29.

⁴⁵ A foglalkozási presztízs értelmezéséről lásd FARKAS Zoltán, „A társadalmi rétegződés értelmezései”, *Statisztikai Szemle* 96, 5. sz. (2018): 468–488.

⁴⁶ Herder kitéjét éppen Kis fordítja magyar nyelvre: *Doktor Luther Márton’ kis cathecismusának magyarázatja: Néhai superintendens Herder után* (Pest, 1815). Erről a kiadásról csak Kis életrajzából tudunk, a műnek azonban jelentek meg további kiadásai.

Az előszóban nem tér ki részletesen a szerelmes énekekre, ám fontos szerepet szán a papi hivatással jobban összeegyeztethető „bölcös poéta” toposzának. A Szókratész és gráciák témájú metszet⁴⁷ is ezt a költőimázst erősíti, amelynek funkcióját az utóbbi időszakban Fórizs Gergely tanulmánya tette újragondolhatóvá. Ugyanis az égből a filozófiát az emberek városaiba lehozó és azokat az élet és erkölcs vizsgálatára kényszerítő Szókratész alakja, valamint a gráciák kifarangásáról szóló történet az eklektikus filozofálás egyik alaptoposza, amelyek az elvont filozófiai igazságok vonzóná, emberközelivé tételének, megérzékesítésének projektjét hivatottak kifejezni.⁴⁸ Ugyanakkor érdemes felfigyelni arra is, hogy az előszó, a portré és a metszet terve együttesen arra utal, hogy a „másik oldalról”, a költőszerep felől, Kazinczynak is akad tennivalója. Nem csak az arcképre igaz, hogy Kazinczy a „szomor”, vad idők teológusa helyett a gráciáknak kedves superintendens alakját kívánja megrajzolni.⁴⁹

Kis végül jóváhagyta Kazinczy előszavát, de érdemes egy pillantást vetnünk a prefáció fogalmazványára, amelyet Kazinczy 1814. augusztus 5-én küldött el Kisnek. A később Kis Gyula birtokába került, ma az akadémiai gyűjteményben található kézirat⁵⁰ azért érdekes, mert – amint erre Váczy János már felfigyelt – néhány helyen Kis javításait is tartalmazza. Ezek részben nyelvi természetűek, s bár Kis és Kazinczy nyelvszemléletének különbsége miatt ezek sem mellékesek,⁵¹ nekünk most fontosabb a lap tetején álló, korrektúrajellel beszúrt, illetve a sor fölé írt, Kistől származó változtatás, amelyet szögletes zárójellel jelölök:

⁴⁷ A metszetről és Blaschke kérdéses szerzőségéről lásd PAPP Júlia, „Adatok Kazinczy Ferenc és Blaschke János munkakapcsolatához: Tények és tévedések a művészettörténeti szakirodalomban”, *Ars Hungarica* 36, 1–2. sz. (2008): 179–228, 199–200.

⁴⁸ FÓRIZS Gergely, „Kontextusok az Uránia programszövegeinek képzési modelljéhez”, *Irodalomtörténet* 96, 2. sz. (2015): 119–146, 127.

⁴⁹ „Képeddel nagyon meg vagyok elégedve. Az ábrázatot igen szerencsésen találta-el, és rajta kényes kézzel dolgozott. Melly szerencse, hogy megengedted, hogy Niedermann fejér cravátot adjon a' festésnek, és ingbodrot! Az elvette azt a' szomort, melly a' képnek igen nagy kárára volt volna, és a' Grátziáknak kedves Superintendenst csak egy vad idők' Theologusának fogta volna nézethetni” – írja Kazinczy Kisnek az arcképről. „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1814. május 18.”, in KAZINCZY, *Levelezése*, 2658. lev., 11:371–374, 371–372.

⁵⁰ MTA KIK, Kt., RUI 4r 26o., 224 a-225 b. Váczy János közlésében: „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1814. augusztus 5.”, in KAZINCZY, *Levelezése*, 2710. lev., 12:13–16, 14–15.

⁵¹ Ezekről részletesen lásd MEZEI, *A kiadó...*, 159–160.

1. A' derék Trattner [midőn ezen gyűjteményt kikérte], érzette mit nyújt a' hazának s az ezen kiadás kedvéért szerzett betűk, a' Párizsi *Didot'* betűjének másai, ékes elrendelése a' soroknak, a' Kininger' keze által tett rajzolatok' rezei, mutatják, hogy mind ízléssel bír mind készséggel, literatúránknak a' szerént szolgálni, a' mint azt egy atya gyermekétől, a'ki magát felejthetetlené tette nálunk 's most már szerzett érdemein megpihen, 's egy becsülésünket-érdemleni akaró polgártársunktól várhatjuk.
2. De e' hármast tömjén egyetemben sem vala kedvesbb szívemnek mint barátságának 's tekintetének az a' bizonyítása, a' mellyel általa, reményemen kívül, megszóllítatám, hogy verseinek én legyek kiadójak [minekutána kiadattásoknak több ízben sürgetője voltam].

A második pontban azt láthatjuk, hogy Kazinczy az előszóban egyértelművé teszi a kiadásra való *felkérést*, hiszen számára, ahogyan egy Horváth Ádámnak szóló levelében fogalmaz, éppen ez volt „hizelkedő cselekedet”,⁵² amely megerősíthette a saját kanonikus pozícióját. Kis a beszúrással segítségével legalább részben megpróbálja visszanyerni eredeti szándékát, vagyis azt hangsúlyozza, hogy Kazinczy sürgette a versek kiadását. Az első pontban a Trattnerre vonatkozó kiegészítés ugyancsak ezt a célt szolgálja, s a kettő együttesen lehetővé teszi a hiúság vádjának elhárítását.

Bár Kazinczy a levelében felhatalmazta Kist az előszóban tett változtatásokra, Kis a válaszból írt, hogy az előszót „tsaknem minden változtatás nélkül továbbította”, s csak a nyelvhasználatra vonatkozó módosításokat hangsúlyozza: „Egyedül a' járdallt helyett tettem *járt* és *stylje* helyett *stylusa*. Az első ad formám vagdal nem látszik szebbet és jobbat jelenteni mint *jár*; a' második szintén olly külföldi lévén, mint a' szokásban lévő *stylus*, nem *bír* semmi jussal is a' szokottat elnyomni. *Musát*, *Stylust* is szokott mód szerént deákul íráttam; a' ki mint akarja úgy pronuntiálja.”⁵³ Majd pedig, ahogy már korábban idéztük, szóvá teszi, hogy hiányolja Kazinczy apológiáját a szerelmes énekekre nézvést. Kazinczy alapvetően elfogadta Kis javításait, bár példákat sorolt fel saját nyelvhasználatának védelmében. A szerelmes énekeket illetően pedig így fogalmaz: „Azt sajnálod hogy Verseid előtt azoknak nem mondtam valamit, a' kik szerelmes darabjaidon felakadhatnak. Tudom hogy némelly banya és némelly irigyed abban piszkálni fognak. De mit gondolsz te ezekkel?”⁵⁴ Kazinczy tehát a vakbuzgó hívekben és a Kis (valószínűleg egyházi) karri-

⁵² „Kazinczy Ferenc Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. augusztus 14.”, in KAZINCZY, *Levelezése*, 2714. lev., 12:26–27, 26.

⁵³ „Kis János Kazinczy Ferencnek, Sopron, 1814. szeptember 21.”, in *uo.*, 2741. lev., 12:105–107, 105–106.

⁵⁴ „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1814. október 23.”, in *uo.*, 2755. lev., 12:137–140, 138–139.

erjét irigylőkben véli felfedezni azokat a szerepküldőket, akik számára problémát okozhatnak a szerelmes énekek. Kiegészítése szerint azonban „nem a’ szerelmes Versekért” félti „a’ bolondoktól, hanem a’ Vashámor Dominus Vobiscumjéért. Azt nem fogja némely Olvasó megengedni a’ Superintendensnek. De neked pártodra kél minden eszes, ’s a’ nyilak paizsodról le fognak pattogni.”⁵⁵ A „Dominus Vobiscum” (Az Úr legyen veletek!) liturgikus akklamáció *A vashámorba menetel*⁵⁶ című, lényegében Friedrich Schiller *Der Gang nach dem Eisenhammer* című műve fordításnak tekinthető balladában a katolikus szentmise részeként hangzik el, s a ballada hőstét épp az menti meg a biztos haláltól, hogy ministránsként segítkezik a szertartáson. Kazinczy kiegészítése valószínűleg arra vonatkozik, hogy ha teret engedünk ennek az olvasásmódnak, akkor a superintendensi szerep szempontjából nem csak a szerelmes versek lehetnek problematikusak, hanem mindazon részletek is, amelyek nem feleltethetők meg az evangélikus egyház tanításainak. Kazinczy ugyanakkor a költő és az írószerep felől tekintve rá, nem tartja relevánsnak Kis aggodalmait. Ennek egyik oka az lehet, hogy Kazinczy a professzionális olvasásmód feltételének tekinti a lírai alany és az empirikus szerző szétválasztását, hiszen ahogy Dayka védelmében fogalmaz: „a’ szerelem és a’ bor Isteneit magasztaló Poeta gyakorta a’ legtisztább életű ember és bornemisza.”⁵⁷

Nem tudjuk, hogy Kis végül milyen változatot juttatott el Trattnernek, s annak mi lett a sorsa, csak azt, hogy Kazinczy legnagyobb megdöbbenésére Kis egyik változtatási javaslata sem került be végül a kötetbe: „Előbeszédem nem a’ Te tetszésed szerént nyomtatott-le. Miért? azt én ugyan nem tudom. Tanúm Trattner és Helmeczi hogy eránta semmi ellenkezőt nem hagytam. Hogy Bilkei Pap Ferencz Clericus volt a’ lapok’ Correctora, azt még Januáriusban sem tudtam. Ekkor írta-meg azt nekem Helmeczi. Kérlek tehát hogy tetszésed megszegését nekem ne tulajdonítsd. Elhültem midőn tegnap azt megláttam.”⁵⁸ Szabadkozik Kisnek a kötet kézhezvételekor, aki válaszlevelében biztosítja róla, hogy ebben a formában is tökéletesen elégedett a prefációval.⁵⁹

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Kis János, „A vashámorba menetel”, in Kis, *Poétai munkái*, 342–346.

⁵⁷ „Kazinczy Ferenc Pápay Sámuelnek, Széphalom, 1813. július 3.”, in KAZINCZY, *Levelezése*, 2473. lev., 10:453–458, 455. Az olvasásmódról részletesebben: TÓTH Orsolya, *A mulandó és a múlhatatlan: Kazinczy és kortársai irodalmi szemléletmódjának diszkurzív határai* (Budapest: Ráció Kiadó, 2009), 99–109.

⁵⁸ „Kazinczy Kis Jánosnak, Széphalom, 1815. február 26.”, in KAZINCZY, *Levelezése*, 2871. lev., 12:416–418, 416–417.

⁵⁹ „Kis János Kazinczy Ferencnek, Sopron, 1815. március 18.”, in uo., 2893. lev., 12:458–459, 459.

KIS JÁNOS SUPERINTENDENS' EMLÉKEZÉSEI ÉLETÉBŐL

Kis János élete utolsó éveiben írt visszaemlékezése három fő részből áll. Az első közlemény a „Nevendékségét, professzorságát és prédikátorságát tárgyozó emlékezések”, a második, az „Írói pályáját tárgyozó emlékezések”-et foglalja magába, a harmadik pedig az Akadémián őrzött töredékes kéziratból rekonstruálva Kis halála után jelent meg: „Emlékezések superintendensi életéből” alcímmel.⁶⁰ Kis Toldy Ferencnek küldött leveléből tudjuk, hogy eredeti elképzelése is az volt, hogy a visszaemlékezések három önálló kötetben jelenjen meg, amelyből az első a neveltetését, albizálását, professzorságát és prédikátorságát tárgyaló részleteket, a második az írói pályájára vonatkozókat, a harmadik superintendensi hivatallal kapcsolatos visszaemlékezéseket tartalmazta volna.⁶¹ Jól látható, hogy a visszaemlékezések általa felvázolt szerkezete is kapcsolódott az eltérő szerepekhez: külön kötetben esik szó a prédikátorról, az íróról és a superintendensről. Kis – saját bevallása szerint – az eladott példányszámok növelését reméli az önálló megjelenéstől, hiszen az eltérő szerepekhez eltérő olvasótábort is rendel: „kivált superintendensi hivatalom leírását a protestans predikátorok reményilem érdekesnek fogják tartani; s ha külön juthatnak hozzá, könnyebben s többen megvehetik.”⁶²

A továbbiakban az írói pályáról szóló részletekre fókuszálok, hiszen goffmani értelemben az önéletrajz személyes szerepdefiníció kialakításaként is felfogható. „Most már az a kérdés, mely hibákat követtem el s mely érdemeket szereztem írói pályámon?”⁶³ – vonja meg Kis János az írói pálya mérlegét. A lehetséges bűnök felsorolásával és önvizsgálat szükségességével a visszaemlékezések ezen részlete szorosan kötődik *confessio* műfajához. Mint láttuk, Kazinczy a „Dominus vobiscum” kapcsán már korábban is figyelmeztette a papi szerep és költészet lehetséges elmentmondásaira, ám az előszóhoz képest itt újabb konfliktusforrást találunk a papi és a költői pálya kapcsolatára vonatkozóan. Ezek közé tartozik a babona, a vallástalanság és a jó erkölcsök megsértése. Kis önvédelmi stratégiája azonban nem az empirikus szerző és a lírai alany elválasztására épül, mint ahogyan hasonló helyzetben például Kazinczyé, hanem éppenséggel illusztráló funkciót szán néhány gondosan kiválasztott költeménynek. A babonák elutasításának példakéjként a Nagy

⁶⁰ A kiadástörténetről részletesen: TÓTH, *Nemzedéki...*, 40.

⁶¹ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. március 15.”, in KIS, *Irodalmi...*, 470. lev., 234–235.

⁶² Uo., 234.

⁶³ Kis János Superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve: Második közlemény: Írói pályáját tárgyozó emlékezések* (Sopron: Özvegy Kulcsárné, 1846), 179; KIS, *Emlékezései...*, (1890), 490.

István superintendensi kinevezésére írott episztoláját idézi, a józan keresztény vallás dicséretére *A méltóságos győri Szemerei Matkovich Pál udvari tanácsos úrhoz* címzett költeményét.⁶⁴ Kis tehát a példák segítségével elutasítja a lehetséges vádakat, ám hangsúlyozza a nyelv figuratív potenciálját, s a plurális olvasatok lehetőségét: „az író ’s különösen a’ költő is alig óhatja-meg magát, hogy egyik másik kifejezése ’s szólása valami módon erkölcs-sértő ne legyen, vagy az olvasó által azzá ne tétessék: azért ha én is akaratom ellen így találtam járni, ezen esetre a’ vallás és erény minden igaz barátitól engedelmet kérek és reménylek.”⁶⁵ Azt is érdemes azonban megjegyezni, hogy Kis a vétkek között nem említi a papság megsértését, holott 1797-ben egyik verse kapcsán éppen ezért keveredett vitába Aranka Györggyel.⁶⁶ Ismét szóba kerül viszont a papi/superintendensi szerep szempontjából konfliktusforrásnak tekinthető szerelmi költészet. Kis itt azt hangsúlyozza, hogy ezek a versek kizárólag ifjúkori költészetét jellemezték, s a tekintélyérv Thomas Sprat rocheseteri püspökre, egyben Abraham Cowley biográfusára támaszkodik. Spratot idézve: „szükségtelen dolog az e féle iratokra valami mentséget mondani. Ha buzgó és erényes férfiak a’ fiatalok elméjét büszkén el akarnák tiltani az oly tárgyak festésétől, milyenekkel ezek leginkább társalkodnak, megfosztanak őket azon ügyességtől, hogy utóbb, midőn magokhoz jönek, fontosabb tárgyról jó munkákat dolgozhassanak.”⁶⁷ Vagyis (egyfajta költői életpályamodell értelmében) az ifjúkori (szerelmi) költészetnek megvan a maga funkciója a későbbi, komolyabb tárgyakkal foglalkozó költészet szempontjából. A korai életszakaszhoz kötött szerelmi költészet ugyanakkor itt is biztonságos távolságot teremt a papi és a superintendensi szereptől.

A nyelvújítási harc és a sorozatos irodalmi polémiák időszakában⁶⁸ nem meglepő, hogy Kis ezt követően a satírákat és a perlekedést említi a lehetséges vétkek között. Az előbbi kapcsán megjegyzi, hogy „Satírákat fordítottam ’s verseimben védelmekre is nyilatkoztam. Mindazáltal a’ személysértő ’s gyalázó gunyolást természetem szerint is utáltam”.⁶⁹ Itt érdemes röviden kitérni rá, hogy Kazinczy

⁶⁴ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 179–181; Kis, *Emlékezései...*, (1890), 481–482; Kis, *Poetai munkái*, 82.

⁶⁵ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 184; Kis, *Emlékezései...*, (1890), 485.

⁶⁶ A vitáról és annak következményeiről Kis költészetére nézvést lásd VADERNA, *A költészet...*, 333–336.

⁶⁷ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 184; Kis, *Emlékezései...*, (1890), 485.

⁶⁸ A személysértés problémájáról a magyar nyelvújítás során: ONDER Csaba, „Egy »paszkvillus« anatómiája: Kazinczy Ferenc a *Mondolat* címlapján?”, in *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila és GÖNCZY Monika, 183–193 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010), 190–193.

⁶⁹ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 185; Kis, *Emlékezései...*, (1890), 486.

nagyjából a Kis-kötet kiadása körüli időszakban szembesül a *Tövises és Virágok* című satirikus epigrammagyűjteményének keresztény szellemiségű olvasatával és kritikájával, mely szerint az „*Epigrammai morál*” értékrendje ellenkezik a keresztény morállal. Kazinczy azonban hamar rövidre zárja a kérdést Lácza Szabó Józsefnek címzett levelében: „Sok ellenkezik azzal a morállal, a mi nem vétkes, a mi szabados, ha tudniillik azt igenis sanyarú értelemben vesszük.” *Ad absurdum* példaként említi a szigorúan vett keresztény tanítások s a meztelenség művészi ábrázolásának összeférhetetlenségét,⁷⁰ amelyre egyébként *A szép és a jó* című epigrammája is utal. Kazinczy ezzel kapcsolatos véleménye azért lehet figyelemre méltó, mert ebben az esetben is könnyedén hárt el olyan vádakot, amelyeket a superintendensi pozíciót birtokló Kis kénytelen sokkal komolyabban venni.

További lehetséges vád az írásból származó anyagi nyereség, amelyről azt írja Kis, hogy „írói munkáimmal kereskedni távolról sem jutott eszembe.”⁷¹ Kis az ön-életrajzában korábban is utalt erre a lehetőségre, megemlítve a régi klasszikusok dicséretes példáját, akiknél a bölcsesség belső meggyőződésből, s „anyagi nyereség kívánása nélkül osztogatta tanításait.”⁷² Úgy tűnik, hogy az anyagi nyereség ignorálása írói függetlenség megőrzése szempontjából fontos, de a püspöki, papi szerep felől nézve sem lehetett mellékes. Pénzügyeiről ugyanis 1811-ben például a győri evangélikus gyülekezethez szóló levelében is beszámol, melyben azt jelzi, hogy az énekeskönyv szerkesztéséért⁷³ az infláció miatt magasabb honorárium illetné meg: „minthogy mindeneket, a’ kik a’ tudományos fáradságot betsülni tudják, bizonyosságúl hívhatok, hogy az a’ honorárium, mellyet kaptam, ’s melly az egyezéskor az Austriai scala szerént közel 700 forintot tett volna a’ megfizetéskor pedig épen 400 forintot tett még ezen mostani kívánságom’ tellyesítésével megtoldva sem lesz legkevesebbé is felesleg való.”⁷⁴

A kazinczyánus kritikai normák ismeretében az sem meglepő, hogy a visszaemlékezések az írói vétkek között említi a korrekció elmulasztását. A papi és a superintendensi hivatalhoz köthető elfoglaltságok, s az ebből fakadó időhiány már

⁷⁰ „Kazinczy Ferenc Lácza Szabó Józsefnek, Széphalom, 1814. április 20.”, in KAZINCZY, *Levelezése*, 2647. lev., 11:347–350, 347–348.

⁷¹ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 187; Kis, *Emlékezései...*, (1890), 488.

⁷² Kis, *Emlékezései...*, (1846), 157; Kis, *Emlékezései...*, (1890), 460.

⁷³ *Keresztény új énekes könyv, mellyet szerzett és egynéhány magános áhítatosságra tartozó Imádságokkal egygyütt kiadott a’ Nagy-Győri Augustana Confessiót tartó Evangelika Gyülekezet* (Győr: Özvegy Streibig Jósefné, 1811).

⁷⁴ „Kis János a győri evangélikus gyülekezetnek, Sopron, 1811. április 17.”, in Kis, *Irodalmi...*, 184. lev., 81–82, 82.

az előszó megrendelésekor fontos érv volt, s itt is találkozunk vele. Az önéletrajz azonban mintha fordítana egyet a jól ismert retorikán: nem az a legfontosabb kérdés, hogy miért maradt kevés idő az írásra, hanem az, hogy egyáltalán hogyan lehetséges, hogy maradt rá bármennyi is. Az erre vonatkozó részt ismét érdemes hosszabban idézni:

A' tudományokkal társalkodás szeretete lobogó lánggal égett bennem, mikor prédikátori hivatalra léptem. Az ezen hivatallal járó foglalatosságok, melyek némelyeknek nagy terhekre vagynak, nekem nem okoztak annyi fáradságot, hogy lelkemet lenyomták volna. Az oly időtöltések közül, melyekkel sok tisztitársaim magokat mulatni szokták, sem az ártatlanok, sem a' vétkesek nem lettek nálam uralkodókká. A' gazdaság semmi ágát sem, még a' kertészséget sem tudtam megszeretni, a' szerencsejátékokat, borozást és szerelmeskedést pedig gondosan kerültem.⁷⁵

Az irodalmi működés a papi szerephez képest így egyfajta hobbiként, ugyanakkor nem haszontalan időtöltésként definiálódik, s ekként való felmutatása összefüggésben lehet a lelkési hivatás szentségével,⁷⁶ valamint a protestáns etika „munka mint kötelesség” Max Weber-i felfogásával.⁷⁷ E szempontból is tanulságos része a visszaemlékezéseknek Kis Kazinczyra vonatkozó kritikus megjegyzése, amely szerint jellemezte őt „a' maga és hozzátartozói gazdasági hasznával keveset gondolásnak egy oly neme, mely inkább regénybe illett volna, mint a való világba, s melyet kútfeje tisztaságáért egy magános filozófusnak meg lehetne bocsátani, de nem oly könnyen egy cselédes atyának.”⁷⁸ Kis szerint tehát nem lehet kérdéses a kevéssé jövedelmező író hivatás, s a papi hivatal, vagy ahogyan Kazinczynál láttuk, a gazdálkodói szerep prioritása.

⁷⁵ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 200–201; Kis, *Emlékezései...*, (1890), 501.

⁷⁶ Kis visszaemlékezéseiben olvasható a prédikátorokhoz szóló körlevele, amely szerint minden egyéb érdeklődést és kötelezettséget a lelkési pályának kell alárendelni: „Hogy a hivatalbéli hűség és buzgóság nélkül sem istenünk kegyelmét, sem lelkiismeretünk javallását, sem gyülekezeteink szeretetét meg nem nyerhetjük, az magában értetődik. Kétséget nem szenved, hogy a magok szerencsétlenségeken dolgoznak nemcsak azok, kik restségből hivatalokhoz hozzá nem látnak, hanem azok is, kik házuk népét a világiakban elősegíteni kívánván, az olyan foglalatosságokba, melyeknek csak melleleg valóknak és észrevétetleneknek kell lenni, úgy elmerülnek, hogy hivatalbéli tisztjüket, vagy valósággal könnyen veszik és hidegen gyakorolják, vagy legálább az iránt való buzgóságokat gyanúba hozzák.” Kis, *Emlékezései...*, (1890), 639.

⁷⁷ Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, ford. ÁBRAHÁM Zoltán (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2018), 47–69.

⁷⁸ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 80; Kis, *Emlékezései...*, (1890), 384.

Végül érdemes arra is kitérni, hogy a felsorolt vétkek cáfolatát és értelemzését az az előfeltevés határozza meg, hogy Kis saját magát az úgynevezett második osztálybeli írók közé sorolja, akik „magas cél nélkül csak vagy némely olvasókat ideig óráig akarnak gyönyörködtetni, ’s legalább az unalomtól megmenteni, vagy esmeretes igazságokat a’ műveletlenebb közönség között terjeszteni, ’s azok által tudatlanságot oszlatni ’s igaz felvilágosodást eszközölni és elősegíteni.”⁷⁹ Hasonló írói szerepértelmezéssel már a századforduló táján is találkozhatunk egy Aranka Györgyhöz írt levélben:

Hogy Kazinczy helyébe emelsz engemet a m. literatura világában, arra csak a nagy barátság ragadott el. Nékem eszemben sincs, hogy ezzel a legtisztább izlésű s tüzes képzelődésű költőnkkel egy rangúnak tartsam magamat; hanem irogatok, mert abban a meggyőződésben vagyok, hogy annyi időn az én sorsomban jobbat nem tehetek, írásimat, valamint tőlem telhetik, csinosgatom, mert a szépet szeretem, s a sajtó alá adom, mert azt tartom, hogy literatúránknak mostani szegénységéhez képest hasznosak lehetnek. Ez az én auctorságomról való ítéletem; ez pedig, hidd el, nem valamely idéetlen vagy tettetett modestiából származik.⁸⁰

Ha azonban összevetjük ezt a szerepértelmezést a költői pálya mérlegeként is olvasható *Urania intéseivel*,⁸¹ amely egyébként Toldy kiadásában kötetnyitó funkciót kap, akkor azt látjuk, hogy a maga számára kijelölt szerepkör messze nem olyan megnyugtató. A költői életpályát mérlegelő lírai alanyt itt a kétely emészti, s csak *Urania intései* jelentenek számára megnyugvást:

Oh de miért írtam, melly balgatag észszel emeltem
Emléket, melly gúny tárgya maradva legyen.
Bár minden szavamat, mellyet papirosra nyomtatni
Engedtem bírná tüzzel emészteni kezem;
Bár földről hír s név nélkül költözve vegyűlnék,
A köznépi sereg számtalan ezri közé.⁸²

⁷⁹ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 150; Kis, *Emlékezései...*, (1890), 453.

⁸⁰ „Kis János Aranka Györgynek, Nagy-Baráti, 1798. július 29.”, in Kis, *Irodalmi...*, 18. lev., 32–33, 33.

⁸¹ A vers első kidolgozását 1842-es levelében mellékeli Toldy Ferencnek „discretióra bízván”. „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1842. június 17.” in Kis, *Irodalmi...*, 452. lev., 206. Itt köszönöm meg Fórizs Gergelynek, hogy felhívta rá a figyelmemet.

⁸² Kis János, „Urania intései”, in Kis, *Poetai munkái*, 5–8.

A költői pálya objektív értékelése egy adott ponton túl a visszaemlékezésekben is meredek fordulatot vesz: „Az írói munkáim iránti szeretet fiatal koromban sem uralkodott szerfeletti mértékben bennem, utóbb pedig annyira meghidegedett, hogy Íróvá létemet is megbántam, s komor óráimban több ízben kívántam, hogy bár mindent, mit kinyomattam, semmivé tehetnék, s egy spongyiával kitörölhetnék”⁸³ – írja Kis. A megnyugtatás itt is *Uránia intései* felől érkezik, aki arra figyelmezteti a költőt:

Zevsz ugy akarja, hogy itt javait csuda kényü szerencse
Oszsza csinálni kicsinyt, oszsza csinálni nagyot,
S nem kicsiny az, ki csekély osztályrészével az égnek
Híven tetszeni vágy s vágy gyarapítani nemét.

A vers és az önéletírás e lezárás ellenére is olyan belső feszültségről árulkodik, amelyet *Uránia intései* sem tudnak elhallgattatni teljesen. A papi szerephez viszonylag könnyen illeszkedő, s elsősorban a tanításra koncentrált költőszerep a költészet világa felől mégiscsak korszerűtlennek látszik. Kis ugyanis – miként Tóth Kálmán ezt meggyőzően bizonyítja – tudatában volt az 1820-as évektől végbement lényeges irodalomszemléleti változásoknak, ezért is érezte szükségesnek az általa képviselt kulturális identitás megfogalmazását az emlékezéseiben.⁸⁴

E tanulmányban a Kis verseskötete előtt álló előszó és önéletrajz szerepkonfliktus felőli olvasatának segítségével amellet próbáltam érvelni, hogy Kis legendás alkotói félszegségét⁸⁵ a papi pálya felől nézve tudatos szerepalakításként (is) értelmezhetjük. VADERNA Gábor izgalmas életpályaelemzése legutóbb azt igazolta, hogy Kis János esetében a költő/írószerep és az egyházi karrier több szempontból támogatta egymást. Az írói fejlődés története magától értetődően járhatott együtt egy, a kiválóságokra és erényességre alapozódó egyházi karrier előmozdításával. Ennek hátterében pedig a művészetnek egy olyan szakrális fel fogása sejlik fel, amelyben a művészet a vallás analogonja, s nemcsak abban az értelemben, hogy hasonló tapasztalatok hordozója és kifejezője, de abban is, hogy a művészet által a vallásihoz nagyon hasonló metafizikai tapasztalatokra lehet szert tenni.⁸⁶ E tanulmány inkább a papi és költőszerep között feszülő

⁸³ KIS, *Emlékezései...*, (1846), 192; KIS, *Emlékezései...*, (1890), 493.

⁸⁴ TÓTH Kálmán, *Nemzedéki...*, 40–122.

⁸⁵ MEZEI, *A kiadó...*, 157.

⁸⁶ VADERNA, „Egyházi karrier...”, 37.

konfliktusra, s ennek lehetséges okaira kívánt rámutatni. Ám annak, hogy a két szerep végül mégiscsak kapcsolódik egymáshoz, Kis János névváltoztatásának megghiúsuló terve lehet a szimbolikus példája. Kazinczy 1812-ben a poétai munkák kiadásának munkálatai közben, ám a Kis-leszármazottak érdekeire hivatkozva javasolja, hogy barátja vegye fel a Kis-Baráti, Kis-Dömölki, esetleg Kisfalvi nevet, hiszen Kis János „van a’ két hazában talán két ezer is”, ezért a név megkülönböztetésre alkalmatlan.⁸⁷ Kis válaszában arra hivatkozva utasítja el névváltást, hogy az „a’ gántoskodóknak talán gúnyolásra”⁸⁸ adna alkalmat. Ha figyelembe vesszük Kisnek a versek kiadása kapcsán megfogalmazott vágyát, mely szerint az lenne igazán szerencsés, ha az olvasók semmit nem tudnának arról, hogy a kötet szerzője superintendens, akkor talán azt is feltételezhetjük, hogy az átlagos személynév Kis számára egyfajta menedékül szolgált. Ám amint láttuk, ha a Kis-versek címlapja nem is, de az előszó és arckép leleplezte a superintendens és a költő azonosságát. Kis költői névhasználata ezzel párhuzamosan és ezt követően meglehetősen változatos: az *Erdélyi Múzeumban* 1814-ben Kis János Superintendensként,⁸⁹ később Kis Jánosként,⁹⁰ az *Aurorában*⁹¹ és *Hébében* Superint. Kis Jánosként,⁹² a *Koszoróban* ismét Kis János néven publikál.⁹³ A heterogén névhasználat egyik okát bizonyosan a kortárs folyóiratoknak és egyéb gyűjteményes kiadványoknak a szerzői névhasználatra vonatkozó eltérő konvenciójában kereshetjük, ugyanakkor a névhasználat rétegzett vizsgálathoz a versek műfaját és tartalmi elemeit is érdemes lenne figyelembe venni.

Íróként, fordítóként megint csak nem találkozhatunk egységes névhasználat: Horatius leveleinek fordítást superintendensként és a Magyar Tudós Társaság rendes tagjaként,⁹⁴ Hugh Blair retorikai és esztétikai leckéinek fordítását a hittudomány doktoraként, soproni első prédikátorként, superintendensként, táblabíróként

⁸⁷ „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1812. május 15.”, in KAZINCZY, *Levelezése*, 2229. lev., 9:462–463, 463.

⁸⁸ „Kis János Kazinczy Ferencnek, Sopron, 1812. május 30.”, in *uo.*, 2238. lev., 9:482–484, 483.

⁸⁹ Kis János, „A’ Dicsőség: A Magyar nemességhez”, *Erdélyi Múzeum* 1, 1. füzet (1814): 10–16.

⁹⁰ Kis János, „Soprony tájékához”, *Erdélyi Múzeum* 3, 5. füzet (1816): 143–144.

⁹¹ Kis János, „Aurorához”, in *Aurora: Hazai almanach*, kiad. KISFALUDY Károly, 342–343 (Pest: Trattner János Tamás, 1822).

⁹² Kis János, „Atyai bucsuzás”, in *Hébe zsebkönyv*, kiad. IGAZ Sámuel, 38–41 (Pest: Müller József, 1823).

⁹³ Kis János, „A’ mulandóság; Daphne Dámonhoz; A’ pázsithoz”, *Koszorú: Szép-Literatúrai Ajándék a’ Tudományos Gyűjteményhez* (1828): 95–96.

⁹⁴ HORATIUS’ *Levelei*, fordítá Kis János, superintendens, A’ M. T. Társaság’ r. tagja, az eredeti textussal DÖRING szerint, ’s WIELAND magyarázó jegyzeteivel KAZINCZY Ferenc, M. T. Társasági r. tag által (Pest: a’ Magyar Tudós Társaság’ költségével, 1833).

és a Magyar Tudós Társaság rendes tagjaként jegyzi,⁹⁵ a *Soproni estvéket* szintén a Magyar Tudós Társaság tagjaként adja ki.⁹⁶ A példákban jól látható, hogy az akadémiai tagság felzárkózik a superintendensi cím mellé, néhol le is váltja azt. Az írói névhasználat értelmezése során azonban nem feledkezhetünk meg a könyvkiadás folyamatának egyéb szereplőiről, a kiadó esetleges beavatkozásáról, a reklám funkciójáról, valamint a támogatók szerepéről (például akadémiai kiadványok esetében). Mindezeket figyelembe véve Kis János költői, írói névhasználatának vizsgálata önálló tanulmány tárgya lehetne. A személyes szerepdefiníció szempontjából azonban kiemelt helye lehet az önéletrírásnak, amelynek mindkét, Kis János életében publikált kötetének címléírásában megjelenik a püspökszerep. Ez, illetve a folyamatosan egymásba fonódó, egymást átfedő narratív szálak arra utalnak, hogy Kis élete végén az eltérő olvasótábor ellenére is egységben kívánta láttatni az írói/ költői és egyházi karriert. Lehet, hogy Kis Jánosból sok van, de Kis János superintendensből csak egyet ismerünk a magyar irodalom történetében.

⁹⁵ BLAIR Hugo, *Rhetorikai és esztetikai leczkéi*, nemelly kihagyásokkal és rövidítésekkel angolból Kis János hittudományi doctor, dunántúli evag. superintendens, soproni első predikátor, több ns. vármegye' táblabírája, 's a' Magyar Tud. Társaság' rendes tagja által (Buda: M. Kir. Egyetem, 1838).

⁹⁶ *Soproni estvék: Literatúrai vegyes gyűjtemény*, kiadja Kis János, magyar tudós társasági rendes tag (Sopron: Özvegy Kulcsár Katalin, 1839–1844).

BÓDI KATALIN

„Szívrehatás és hasznos gyönyörködtetés”

Műfaji határok és női olvasók a Magyar Pámélában*

ÉRZÉKENYSÉGGKRITIKA ÉS OLVASÁSELLENESSÉG

Kis János 1806-ban megjelent regényét a magyar irodalomtörténet-írás Samuel Richardson nagyszerű levélregényének kései és elhibázott fordításaként tartja számon. Az eredetiség és a fejlődés fogalmát középpontba állító regénytörténeti munkák és katalógusok többek között azt nehezményezik, hogy az 1740-ben kiadott, rendkívüli népszerűségnek örvendő angol regény fordításából Kis elhagyta a levélformát, illetve markánsan lerövidítette, így ez a klasszikus sem volt autentikus formában hozzáférhető magyar nyelven. Labádi Gergely 2014-ben megjelent forráskiadása a Kis János munkájának alapjául szolgáló német átdolgozás és a magyar fordítás párhuzamos közlését tartalmazza. Kísérőtanulmánya rámutat, hogy Richardson hőseinek emlegetése a 18–19. század fordulóján a folyóiratokban és írói levelezésekben egyfajta konszenzuális hivatkozási alap volt.¹ Ebből arra következtet, hogy Kis Jánosnak nem volt célja az angol regény pontos magyar fordításának közreadása. A keletkezés, a kiadási szándék és a megjelenés körülményeinek, illetve a recepciótörténet egyoldalúságának feltárásával számot vetve arra mutat rá, hogy *A' Magyar Pámélát* nem elsősorban fordítástörténeti és regényfejlődés-történeti szempontból érdemes vizsgálni, hiszen annak eredményei

* A szerző a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának docense, az „ELKH-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport” tagja.

¹ A több nyelven olvasók számára nem jelentett problémát a fordítás hiánya, amit az is alátámaszt, hogy a könyvkereskedői katalógusokban is jelen vannak a regények ugyanebben az időszakban, német és francia fordításokban. Vö. LABÁDI Gergely, „A' Magyar Páméla és forrása”, in Kis János, *A' Magyar Páméla: Forráskiadás*, kiad. LABÁDI Gergely, ReTextum 1, 9–42 (Budapest: reciti, 2014), 9–14. (*A' Magyar Páméla* idézeteire a továbbiakban csak az oldalszámmal hivatkozunk.)

egyértelműek és korlátozottak. Labádi gondolatmenetében a gazdasági (pénzkeresés), a mediális (periodikumforma) és a tematikus (nőábrázolás-nőnevelés-erkölcsstan) szempontok hoznak olyan eredményeket, amelyek Kis munkájának jelentéktelenségét átértékelik, ráadásul a korszak regény- és sajtótörténetéhez is hozzájárulnak. Kis üzleti vállalkozás szándékával, anyagi haszon reményében adta ki a *Flóra* című, német mintára készített periodikumot,² 1806 és 1808 között, amelynek első kötetében, az első közleményként szerepel *A' Magyar Páméla*. A sorozat négy kiadványából az első kettő a következő alcímet viseli: „szívreható apró románok, erköltsi mesék, versek, és egyéb hasznosan gyönyörködtető Darabok. A' szép nemnek, és a' szép nem' barátjainak. Zaid' Kiadója által”. A kiadás előkészítésében a munkát holminak, journalnak egyaránt nevezi,³ vagyis tekinthetjük úgy, hogy a *Flóra* rövid ideig egyfajta folyóiratként, zsebkönyvként,⁴ almanachként működik, kifejezetten a női olvasóközönséget megcélozva. Ez a sajtókiadványokkal való határoság néhány év távlatából válik hangsúlyossá, amikor Igaz Sámuel az 1821 tavaszán kiadott *Zsebkönyv* című almanachját Kisfaludy Károlyék *Aurorája* megjelenése után *Hébére* akarja átnevezni, érezve, hogy kiadványa

² Uo., 24–25. A Johann Friedrich Cotta által kiadott *Flora* című, magazin jellegű lap 1793 és 1803 között működött, rendkívüli sikerrel. Történetéhez, jelentőségéhez lásd Britt-Angela KIRSTEIN, *Marianne Ehrmann: Publizistin und Herausgeberin im ausgehenden 18. Jahrhundert* (Wiesbaden: Deutscher Universitäts-Verlag, 1997), 105–111, 149–154. A közvetlen kontextus mellett termékenynek mutatkozik a német női sajtó vizsgálatának egyéb belátásait is megfontolni. Christa Bürger kutatásai azt mutatják Schiller *Die Horenjének* és *Musen-Almanachjának* kiadói gyakorlata elemzése nyomán, hogy az irodalmi piac bővülésével és az olvasói kör radikális szélesedésével megerősödik a „magas és az alacsony” irodalom szétválása, ugyanakkor biztos üzleti bevétel ez idő tájt kizárólagosan az utóbbi jelent. A nőknek szóló folyóiratok az alacsonyabb rangú irodalmi műfajokkal ráadásul kiváló lehetőségei a nők nevelésének és művelésének. Ugyanez a paradox kettősség érvényesül a weimari íróknak „dilettantizmusának” megítélésében Goethe és Schiller részéről: bár antropológiailag alkalmatlannak ítélik a nőket a magasirodalom művelésére, elismerően nyilatkoznak róluk a műveltség terjesztése és az olvasás népszerűsítése tárgyában, amely végeredményben előkészíti a terepet a klasszikus nemzeti irodalom befogadására. Vö. Christa BÜRGER, „»A nők dilettantizmusa«, ford. Sz. ZEHÉRY Éva, *Helikon* 40 (1994), 510–519, 511, 516–517.

³ LABÁDI, „A' Magyar Páméla...”, 16–17.

⁴ Kis János korábbi vállalkozásában már megjelenik ez a műfaj, az olvasóközönség specifikálása nélkül, bár a kiadvány alcímében ugyanaz a horatiusi olvasási minta tűnik elő, mint a *Flóra* esetében: *'Sebbe való Könyv. Azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek*, kiad. Kis János (Pozsony: Wéber Simon Péter, 1797); *Kalendáriom és 'Sebbe való Könyv. Azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek*, kiad. Kis János (Pozsony: Wéber Simon Péter, 1798).

címe nem elég figyelemfelkeltő.⁵ Kazinczytól kér javaslatot, akinek a válaszlevelét ugyan nem ismerjük, igaz reagálása azonban világossá teszi, hogy Kazinczy, aki levelezett korábban Kissel a tervezett sorozatáról, a *Flóra* címet ajánlotta a bécsi szerkesztőnek.⁶ Kazinczy levelének hiányában persze nem lehet eldönteni, hogy ő maga a folytonosság jegyében javasolja-e a *Flóra* címet. Kétségtelen, hogy az 1820-as évekre a folyóiratok piaca megváltozik, kiemelt típusként jelenik meg az almanach, illetve a női olvasóközönség egyre hangsúlyosabb megszólítása, érdemes ugyanakkor arra is figyelemmel lenni, hogy a klasszikus századfordulón népszerű műfajok (jellemzően az elbeszélések, románok, mesék) az 1820-as években is jelen vannak, amelyek mindegyikének háttérében felfedezhető az erkölcsstani vetület. Lényeges kiemelni, hogy a *Flóra* készítésének időszakában Kis János más kiadványaiban is (jellemzően szintén átdolgozott fordításokban) markánsan megjelenik a nők társadalmi nemi szerepe nőnevelési és erkölcsstani kontextusban. Ezek közül az 1798-ban kiadott *Erköltsi Oktatás az ifjabb asszonyságok' számára*,⁷ és az 1805-ben megjelent *Gyermekek' és ifjak' bibliotekája*⁸ című két-kötetes munkákat érdemes megemlíteni. Utóbbi szerkezete hasonló a *Flóráéhoz*, hasonlóképpen hosszabb-rövidebb elbeszélések tematikus gyűjteménye a fiatal korosztály számára, erősen erkölcsstani-pedagógiai célzattal.

Labádi Gergely egy korábbi elemzése Kis János gyermek- és ifjúsági gyűjteményében megjelent *Kupás Lőrincz és Ilona*[,] *annak lánya* című elbeszélését elemzi,⁹ amelynek tárgyában megállapítja, hogy a német női sajtóban terjesztett, és a Kisnek köszönhetően magyar olvasókhoz is eljutó elbeszélésekben kifejezetten erős az érzékenység kritikája, továbbá hangsúlyos a nők olvasásának veszélyeire való

⁵ „Auróra mellé nem jó lenne e Hébet tennem Zsebkönyvem fő czímének? Erről jövő postával bővebben.” „Igaz Sámuel Kazinczy Ferencnek, h. n., d. n. [1822 eleje]”, in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 4039. lev., 18:9–10 (Budapest–Debrecen: Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetemi Kiadó, 1890–2013).

⁶ „Flórára az megjegyzésem hogy ő a' Botanicusoké; Hébére a' név kevélységén kívül, hogy egykor el esett: de míg jobbat találunk, tán csak az utóbbi mellett állok.” „Igaz Sámuel Kazinczy Ferencnek, h. n., 1822. március 5.”, in *uo.*, 4057. lev., 18:44–45.

⁷ *Erköltsi Oktatás az ifjabb asszonyságok' számára*, írta egy angliai dáma, ford. Kis János (Győr: Streibig József' betűivel, 1798).

⁸ *Gyermekek' és ifjak' bibliotekája, az az elmét gyönyörködtető és nemes szívet formáló apró történetek, beszélgetések, utazások és versek, a' mind a' két nemen lévő ifjúság' számára egynehány nevezetes német írók munkáiból*, ford. Kiss [!] János, I–II. kötet (Pest: N. Kiss István Könyv Árosnál, 1805).

⁹ LABÁDI Gergely, „Fordítást olvasni: Kupás Lőrincz és Ilona[,] annak lánya című elbeszélésének kontextusai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 113, 6. sz. (2009): 681–708. Az elbeszélés itt olvasható: <http://www.kiad.hu/bibl/kisjanos1805/kupaslorintz.pdf>

figyelmeztetés. Így jön létre az úgynevezett irodalomellenes irodalom a női olvasóközönség okulására, amely bár hangoztatja a horatiusi hasznosság és gyönyörködés közhelyeit az olvasás tárgyában, elsősorban mégis a praktikus tudásszerzésre, a mértéktartásra, az erkölcsös életre és a biztonságot jelentő házasságra kerül a hangsúly.¹⁰ Kis János irodalmi vállalkozásainak nőket célzó, illetve a nőnevelést tárgyozó írásaiban kifejezetten erős tehát a morális-pedagógiai szándék, amelyek közvetítik a német forrásszövegek (többek között tehát a Joachim Heinrich Campe gondozásában megjelent *Kinderbibliothek* sorozata, illetve a Johann Friedrich Cotta által kiadott *Flora* című női lap) tendenciózus erkölcsi tanításait, markáns irodalomszemléletét, a magyar szövegek ráadásul igazítva, adaptálva vannak a honi kulturális közeghez.

Tanulmányomban elsőként *A' Magyar Páméla* narratív és retorikai struktúráját vizsgálom azzal a céllal, hogy rámutassak a nőnevelési-erkölcstani tartalom dinamikus működésére, majd arra szeretnék példát hozni, hogy a nőknek szánt jellegzetes olvasmányok Kis kiadványát megelőzően és követően is jelen voltak a sajtópiacon, szinte változatlan hatásmechanizmusra alapozva. A korszak nőknek szóló kiadványaiban, korábban például az *Uránia* elbeszéléseiben és ismeretterjesztő közleményeiben, a *Flóra* után pedig a *Hébe* elbeszéléseiben a virtus fogalmát középpontba állító nőkép azt mutatja, hogy a különféle műfajú, de mindig hangsúlyosan női olvasóközönséget megszólító közlemények mindenekelőtt erkölcsi nevelést szolgáló olvasmányoknak tekinthetők, amelyek a „hasznos gyönyörködés” közhelyével a korabeli női olvasók esztétikai érzékét is fejleszthetik. Hipotézisem szerint a nőolvasó és a nő mint téma tömegesnek tekinthető megjelenésével a magyar könyv- és folyóiratpiacon feltűnően együtt járt a nő társadalmi nemi szerepének szigorúan preskriptív megrajzolásával és konzerválásával. A 18. század közepétől, második felétől az erkölcstani tartalmú munkák egyre inkább kilépnek a teológiai keretből, és egyre hangsúlyosabban az evilági életvitelre irányulnak, összekapcsolódva olyan irodalmi műfajokkal, amelyek részben a kulturális hagyományból, részben az irodalmi műformák innovációjából, illetve mindezek keveredéséből születnek. A popularizált teológiai értekezések mellett könnyen befogadhatók például az aforizmák, a mesék, a parabolák és a románok különféle változatai, amelyek akár specifikáltabb módon, kitüntetett olvasói cso-

¹⁰ LABÁDI, „Fordítást olvasni”, 698–699. Az olvasásellenesség erkölcstani kontextusáról a románok és általában a szerelmi tárgyú történetek vonatkozásában lásd még DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 410–412.

portokra irányulva (gyermek, fiatalok, nők stb.) tudnak erkölcsstani tartalmat közvetíteni, a helyes életvitel, a boldogság és a bűn fogalma, az evilági élet témáinak középpontba állításával.¹¹ *A' Magyar Páméla* kitűnő példája ennek a műfaj-tartalmi rétegzettségnek, amely azt is megvilágítja, hogy az irodalomtörténeti hagyomány miért nem vet számot a szöveggel a regénytörténeti kutatásokban.

ÁSÓ, KAPA, RÖGÖS ÚT

Hermann Zoltán a *Fanni hagyományai* mesei mintázatait vizsgálva állapítja meg, hogy a „megvetett, alantas helyzetéből szerencsés fordulatok nyomán irigyelt dámává váló hőst a 18. század közepén minden bizonnyal Samuel Richardson *Pamelája* (1740) teszi népszerűvé”,¹² így *Fanni* a Hamupipőke-szüzsé szempontjából „tulajdonképpen egy defektusos *Pamela*-történet, valamiféle tragikus végkimenetelű paródia”.¹³ Kis János munkájának poétikai-retorikai vizsgálata ebből a szempontból is lényeges lehet, hiszen megmutatkozhat az a struktúra, amely segíti az erkölcsi tanítás egyértelmű érvényesülését. Ilona története, mondhatjuk, a végével kezdődik,¹⁴ vagyis az olvasó azonnal annak a tudásnak a birtokába jut, hogy Szentiláry feleségül vette, annak ellenére, hogy a lány tőle sokkal alacsonyabb sorból származik. Érdemes megjegyezni, hogy az első bekezdés a férfi megnevezésével indul, illetve előkelő származásának bemutatásával folytatódik, s ennek lezárásában értesülünk a rendhagyó házasságról: „A' házossága meg bizonyította, hogy szavát meg tudta tartani, mert jól lehet sok jószágára, és fő rangjára nézve a'

¹¹ Az elvilágiasodó és az irodalmi műfajokkal határossá váló erkölcsstanok 18. századi történetéről lásd BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), 27–30, 193–198. Illetve az elvilágiasodás antropológiai-morálfilozófiai vetületeiről: DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 117–130.

¹² HERMANN Zoltán, „Hamupipőke és Fanni” in HERMANN Zoltán, *Varázs/szer/tár: A varázmese kánonjai a régiségben és a romantikában*, 128–144 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2012), 133.

¹³ Uo., 140. A szembeállítás, a kontrasztív összehasonlítás többek között a szenvedélyek uralása, az erkölcsös viselkedés és a házasság mint erkölcsi végcél tárgyában lehetne végigvihető a *Fanni* és *A' Magyar Páméla* szövegeinek vizsgálatában: az összevetés helyett azonban itt mindenekelőtt Kis János munkájának hatásmechanizmusait próbálom megmutatni, s majd azokat többek között az *Uránia* egyes elbeszéléseihez viszonyítani.

¹⁴ Ez a *Fanni* esetében sincs másként: a naplóbejegyzések és a levelek előtt olvasható, T-ai által beküldött Fanni-életrajz egyértelművé teszi, hogy a lány „el-hervadott a' Szeretet' édes Melege alatt.” *Első folyóirataink: Uránia*, kiad. SZILÁGYI Márton, Csokonai könyvtár: Források 6 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 70.

leg gazdagabb Kisaszszonyok is szerentséjeknek tartották volna vele öszve kelni; mindazonáltal ő még is egy olyan leányt váloztott, a' ki sokkal alább való rendből származott.” (45)

A második bekezdés ismerteti meg az olvasót a lánnyal, származásával, tiszteleges viselkedésével, s ezen a ponton jutunk el az elbeszélés jelen idejéhez, ahonnan végeredményben elindul a cselekmény: a tizennégy éves lány a palatinusné udvarhölgye, H. kisasszony mellé kerül szobalánynak. A neve, Ilona, majd csak a harmadik bekezdésben jelenik meg először, amelyben a Szentiláryval való sorsfordító találkozásról is értesülünk. (Ilona családnevét, illetve Szentiláry keresztnevét pedig egyáltalán nem tudjuk meg.) Igazából csak a férfi szemszögéből tárul fel a szerelemben esés folyamata, a lány megpillantása egyben a végzetes érzelmek kirobbanása. A szerelem intenzitása az újbóli találkozásokkal, vagyis a tekintet érzékiségének játékba hozásával ismételt hangsúlyt kap, a lány megígéző külsejéről ugyanakkor nagyon szűkösen szól az elbeszélés:

Az ifjú Szentiláry ott látta leg először ezt a' személyt, 's attól az időtől fogva ellene állhatatlan hajlandósággal vonatott hozzá. Nem szóllott vele egyet is, csak tsudálta kellemetességeit. H. Kisaszszonyoknak sok veszőtsége volt az említett dolog miatt, sokszor meg kellett Szentilárynének látogatni, 's mindég el vitte Ilonát is magával. Az ifjú Szentilárynak olyankor mindég volt alkalmatossága őtet látni, 's mind annyiszor nevedett hozzája való szerelme. Egykor midőn H. Kisaszszony, és Szentiláryné egy külön szobába magánosan beszélgettek, Ilona a' külső szobában maradt. Szentiláry hozzája ment. Igen szeretem, édes szép leány aszszonyom, így szólla hozzája, hogy itt nálunk gyakorta láthatom. (47)

Érdemes számot vetni a szerelem szókincsével: az „ellene állhatatlan hajlandóság”, a lány „kellemetességének” megcsodálása, az egyre növekvő szerelem Szentiláry részéről egyértelműen implikálja a testi érzékeket, a szenvedély fizikai vetületeit, ugyanakkor Ilona vonatkozásában alig kap hangsúlyt a szerelem testi-lelki élményének megfogalmazása. A regényben számos alkalommal tér vissza az a helyzet, hogy Szentiláry kettesben marad Ilonával, amelynek veszélyét a lány már az első alkalommal szóvá teszi. A kompromittálás lehetőségének alaphelyzetéhez a történet elején a férfi és a nő szinte dramatikus párbeszéde társul, amit a német szöveggel szemben a magyar szereplők nevének kezdőbetűjével jelöl Sz. és I. formában, sőt, még szerzői utasítás jellegű kiegészítések is megjelennek, például: „Sz. (El pirúlva), I. (hirtelen).” Beszélgetésük egyszerre vita és évődés, amelynek célja Ilona erényességének és elmésségének megmutatása. Ilona érvelésében a

legnagyobb hangsúlyt a külvilág megvető véleménye kapja, ugyanakkor megjelenik az alacsony sorból való származásnak való kiszolgáltatottság gondolata is, amely gyanú így rávetül Szentiláryra:

mert ha egy olyan ember mint az Úr engem' jönne látogatni, az nékem veszedelmekre szolgálna; az egész világ azt gondolná, hogy vétkes szándékkal járna az Úr hozzám; azt pedig nem akarom, hogy a' rágalmazásnak jussa legyen engem' sértegetni. De kérem az Urat, kíméljen meg az illyenektől; a' nagy Urak azt gondolják, hogy grátziát tselekesznek, ha a' náloknál alatsonyabb sorsú személyeket meg szállítják; én ezt a' grátziát nem kívánom, sőt úgy nézem mint sérelmet. (49)

Ilona szilárd meggyőződése, a kompromittálástól és a magasabb származású férfi hatalmi helyzetétől való félelem végigkíséri az elbeszélést, ezzel együtt azonban (mérsékelt) fordulatok és további erkölcsi próbák szegélyezik a fiatalok útját a házasságkötésig. Az eltérő társadalmi helyzet ugyanakkor a nászt is akadályozza, amelynek tárgyában lezajlik a következő vitájuk. Az erkölcsi kérdések több szempontú megvilágítására retorikailag kiválóan alkalmas disputa ezúttal már nélkülözi az első beszélgetés évdését, ugyanis Ilonának lényegében azt kell bizonyítania szinte a védőbeszéd meggyőző erejével, hogy alacsony származásával és alárendelt társadalmi státuszával mennyire ki van szolgáltatva az előkelő származású férfiakkal. Egyetlen és felmérhetetlen értékű vagyona így az erényessége, amely egyben üdvözülésének is biztosítéka, vagyis az elbeszélés virtusfogalma erősen teológiai megalapozottságúként mutatkozik meg: „Az én fedhetetlen életem, 's ártatlanságom nékem minden gazdagságom, ezt senkinek sem adom. [...] De a' Gyóntató atyám, és a' lelkem' esmérete régen meg tanítottak engemet arra, hogy a' szűkölködés nem bűn, hogy Isten előtt egy ártatlan szegény leány kedvesebb, mint egy gazdag bűja személy.” (57)

Ilona eltökélt viselkedése és az érvelésben való bölcsessége ebben a szakaszban egy olyan aktív és tisztánlátó szerep, amelynek az ellenpólusa nem más, mint Szentiláry, akit a szerelem egyelőre elvakít és passzivitásra ítélt. Ebben a helyzetben pedig mintha éppen Ilona határozottságára, morális önvédelmére lenne szüksége, amely végül majd a házasságkötésig vezeti el őket:

Szentiláry haza ment a' nélkül, hogy H. Kisasszonnal szóllott volna, 's nem tudván magában el gondolni mi tévő légyen; ekkor még eszében sem volt, hogy Ilonát el vegye, azt pedig el hagyni 's el felejteni is, lehetetlen volt néki. Ilona tökéletesen meg volt győzöttetve ezen szerelemről, 's fel tette magában, hogy a' maga szerentséjét olly nagyra nevelje, valamint tsak lehet. Jól tudta, hogy Szentiláry néki rabja, 's hogy idővel azt az ő véle való öszve kelésre, 's törvényes házasságra is reá veheti; 's ezen meg győződésén építette azt a' planumot, mellyet követett, 's el tökéllente magában, hogy a' leányi szűzességnek minden büszkeségét fogja szeretőjén gyakorolni, de úgy mindazonáltal, hogy azt valami durvaság, vagy embertelenség által magától el ne idegenítse. (59)

Az érzékeny románok felől olvasva az elbeszélést meglepő lehet Ilona józansága, később is minden helyzetben kiszámított, kontrollált viselkedése: következő döntésével ragaszkodik ahhoz, hogy ne maradjon kettesben a férfival.¹⁵ Éppen az teszi azonban próbára Ilonának ezt az eltökélt távolságtartását, hogy ő is szerelmes a férfiba, viszont ennek hangsúlyozása nem történik meg a lány erkölcsösségének előtérbe vonása miatt, csak bizonyos kiemelt helyzetekben vetül rá fény. Elszánt-sága akkor inog meg, amikor Szentiláry gyakori látogatásai miatt azt feltételezi a külvilág, hogy a férfi H. Kisasszonyba szerelmes, akinek Ilona a szobalánya. A tervezett házasság hírére Ilona enged az elzárkózásból, és elfogadja titokban a férfitől a neki írt kétségbeesett levelet: vagyis kommunikációs fordulat is történik, amit szintén a helyzet kényszerít ki, hiszen Ilona utóbb már megakadályozta a kettesben való találkozás lehetőségét. A levél egyrészt felidézi Richardson *Pamelájának* eredeti elbeszélői formáját, másrészt azonban, köszönhetően a narrátori kommentárnak, ebben az átdolgozásban már éppen az érzékenységekritika eszköze, hiszen Ilonát elbizonytalanítja szilárd kiállásában, ráadásul testi tünetekben is megmutatkozó izgalmat kelt benne: „Ilona, a' ki a' Palatinusné' szándékát tudta, nem keveset nyughatatlankodott magában, 's éppen nem állott ellent, mikor Szentiláry másodsor próbált egy levelet kezében titkon adni. El vette azt reszkető kézzel, 's mihelyt magánosan lehetett, siette el olvasni.” (63) A levél valójában csak újabb alkalmat ad egy olyan találkozásra, amelyben Szentiláry kétségbeesett szerelméről, Ilona pedig társadalmi helyzete kiszolgáltatottságáról és erkölcsi megítélésének sérülékenységéről tud számot adni. Visszautasítja a férfi ajánlatát, aki lakást fizetne a lánynak olyan helyen, ahol nem ismerik, így eltitkolhatná

¹⁵ A *Fanni hagyományai* egyik kulcsjelenetében Fanni és T-ai kettesben maradnak, s a közösen olvasott Gessner-idill egyértelműen az elcsábítás eszközeként működik: mikor a síró T-ai a homlokához vonja Fanni kezét, a lány az érzelmeitől zaklatottan fut ki végül a szobából. *Első folyóirataink: Uránia*, 264–265. Vö. még HERMANN, „Hamupipóke és Fanni”, 137–138.

alacsony származását, és az illendőség szabályait meg nem sértve látogathatná őt Szentiláry. Megismétlődik a könyörgés, a bizonygatás és az elutasítás, illetve a férfi részéről egy olyan vallomás, amelyben immár egyesül Ilona összes erénye:¹⁶ „Egészen helybe hagyom édes Leányszszony, értelmes beszédét, sőt, ha eddig csak szépségét tsudáltam Leányszszonynak, már most okosságát és virtusát is kénteleníttetem tsodálni”. (71)

Az eleddig körbe-körbe járó történetben és a lány ellenállásában édesanyja betegsége hoz fordulatot, akihez Ilona visszaköltözik, hogy ápolja: amikor Szentiláry az asszony „felettébb való szegény sorsát látta” (71), saját irgalmasságát tudja megmutatni kettejük iránt, illetve egyúttal próbára is teszi Ilonát. Az almáriumba rejtett, arannyal teli erszényhez levelet mellékel, amelyben azt kéri Ilonától, hogy anyja gyógyítására és a körülményeik javítására fordítsa a pénzt, ha büszkeségből visszautasítja, azt a férfi az iránta való tisztelet hiányának fogja tekinteni. Természetesen a narrátor megtisztított nyelven beszéli el a lány erkölcsi dilemmáit, de Ilona belső gyötrelmei mintha egyértelműen arra utalnának, hogy a kapott pénzért olyan ellenszolgáltatásokat kellene nyújtania a férfinak, amely az erkölcsét sérti, nevezetesen a testi szerelmet,¹⁷ de ettől a félelmétől ismét a gyóntató pap szabadítja meg: „Ez azt mondotta néki, hogy a’ pénzt lelki esméretének sérelme nélkül el veheti, ‘s valami a’ levélben írva van, azt mind meg teheti, a’ nélkül, hogy azért valamire le lenne kötelezve. – E’ szerént hát hasznát vette a’ pénznek, ‘s örült, hogy a’ gyóntató pap’ tanátsa a’ maga szíve’ kívánságával olly igen meg egyezett.” (75)¹⁸

Szintén változást jelent a fiatalok történetében, amikor Szentiláry hoz vacsorát Ilonának és anyjának: ezen az estén két olyan mellékesnek tűnő esemény van, amelyet a történések allegóriájaként, jelentésmegerősítő kicsinyítő tükörként is értelmezhetünk. Az első Szentiláry azon kérése, hogy a lábában érkező ezüst evőeszközöket tegye be az almáriumba, majd a vacsora napján onnan vegye elő – ennek a szerepe nyilván az, hogy az édesanyját ápoló dajka rácsodálkozhasson Ilonáék előkelőségére, lehetséges allegorikus jelentése pedig feltételezésem szerint az, hogy az almárium, immáron másodjára, kincset rejt, amely akár Ilona erköl-

¹⁶ Ilona egyik érve egyesíti a külvilág elleni védekezést és saját belső törvényeinek szilárdságát: „Abban bizonyosan meg egyez velem az Úr, hogy a’ leányoknak nem elég feddhetetlen életüeknek lenni, hanem feddhetetlen életüeknek is kell látszaniok.” (69)

¹⁷ Richardson *Pamelájának* férjhiőségében sokáig valóban a bűnös testi szenvedélyek tombolnak, erre Szentiláry gyötrődő viselkedése csupán halvány utalásokat tesz.

¹⁸ Szintén a gyóntató tanácsára árulja el az édesanyjának, hogy ki is a jötevőjük (81), ugyanakkor korábban azt kéri Szentilárytól, hogy a külvilág felé a rokonának mutassa magát (77), vagyis a hazugságokkal leplezés és az őszinteség viaskodik Ilonában.

csösségére, ezen felül pedig akár szüzességének őrzésére is utalhat (79). A másik jelenet, amit kiemelek, magához a vacsoráról szóló elbeszélésszakaszhoz kapcsolódik: amíg Szentiláry és Ilona a betegágyánál vannak, addig a dajka „a’ petsenyét a’ nyárson forgatta” (81), amely két jelentést is játékba hozhat a peccsenyéhez és a sütéshez kapcsolódó szólások köréből. Egyrészt azt, hogy mind Szentiláry, mind Ilona a saját peccsenyét sütögeti ezen az estén, másrészt pedig azt, hogy Szentiláry „megpuhítja” Ilonát, azaz végképp meggyőzi kapcsolatuk folytatásának értelméről és eredményességéről. A férfi az édesanyával közli határozott döntését, amely már túllép a korábbi bizonytalankodásokon, és beleilleszkedik mind a férfi, mind pedig Ilona értékrendjébe, azaz Szentilárynak meg kell védenie mind magát, mind Ilonát a közöttük lévő társadalmi különbségekből adódó rosszallásoktól, vagyis a tervezett házasságot megfelelőképpen elő kell készíteni.¹⁹ Ez a döntés szabja meg további közös történetüket, azaz a házasságot mint közös célt, Ilona engedelmességét Szentilárynak, a férfi terveinek beteljesítését. Ez a folyamat Szentiláry döntéseivel és utasításaival, a saját igényei és a társadalmi elvárások szerint formált menyszonnyal a Pygmalion-történetet idézi, amelyben a szobrász beleszeret az általa létrehozott alkotásba.

Az elbeszélés eddig is kétségtelenül tele volt valószínűtlen eseményekkel, de a vacsora estéje ezeket még megtetézi azzal, hogy Szentiláry drága ékszerekkel jegyzi el Ilonát, majd átadja számára vagyona egy részét és egy birtokában lévő házát, hogy ott jegyese és édesanyja Szentiláry családjához méltó rangon élhessenek. Kiköti Ilona számára, hogy látogatásaikor sosem maradnak majd kettesben, hanem az édesanya vigyázza majd őket, illetve a lányra bízza, milyen gyakorisággal mehet majd hozzá látogatóba. A férfi önzetlenségét, feltétel nélküli odaadását, tiszteletét továbbra is beárnyékolja kapcsolatuk megítélése a külvilág részéről: Szentilárynak mindenekelőtt saját édesanyja előtt kell titkolnia szerelmét, Ilona pedig az ajándékba kapott vagyon miatt az eddigieknél is kiszolgáltatottabbá válik a pletykáknak.

Az új házban kialakított lakhelye Ilonának szintén erősen allegorikus jelentésű, sőt, mesei és bibliai motívumokra emlékeztető, amennyiben lakrészének egyik bejáratát befalaztatja, a másikat pedig ráccsal és vasajtóval védi, kertjébe pedig egyedül csak ő tud bejutni, vagyis teste és erkölcsi tisztaságának egyértelmű-

¹⁹ „Én a’ Leányszszony’ kedvét tsak törvényes úton módon kívánom meg nyerni. Az én tzéloom az, hogy ő vele házasságra lépjek, de idő kell a’ hoz míg annyira mehetek. Jól lehet az én szerelmem határ nélkül való, mind azon által még sem fogom soha is meg sérteni azt a’ tiszteletet, mellyel édes Anyámnak tartozom.” (81)

ségét is közvetíti.²⁰ Ugyanakkor a bezártság a férfi féltékenységének, kisajátító gesztusának is a jelölője, amelyben Ilona szabad döntései mintha megszűnnének.

Két gráditson volt fel járás; de Ilona az elől lévő grádits' ajtáját el rekesztette kőfallal, úgy hogy csak a' hátulsó gráditson lehetett az udvarról fel menni, mellynek felső ajtaja a' folyósóra nyílt, 's attól vas rostéllyal és rend szerént bé zárva lévő vas ajtóval volt el választva. A' kert is egészen külön volt szakasztva az udvartól, úgy, hogy ki mehetett abba Ilona valamikor akart a' maga szobájából, a' nélkül, hogy az udvar felé kellett volna kerülni. (89)

Viselkedését tudatosan igazítja az előkelő származásúak életmódjához, képzi, műveli magát, olvas, zenét és festészetet tanul, hogy az egyértelműen értékka-tegóriaként is értelmezhető nemesi életmódhoz felemelkedhessen. Saját arcké-pének megfestése és Szentilárynak ajándékozása is interpretálható ennek az ön-kontrollnak és önképzésnek az eredményeként:

Szentilárynak minden tetszett, valamit a' házban látott, de leg jobban tetszett az ő Ilonája, a' ki előbbeni szegény sorsát egészen le vetkezvén, maga alkalmaztatá-sában is mindenképpen tudta a' főbb rendű személyek' példáját követni. Szentiláry arra kérte, hogy tanuljon táncolni, énekelni, Klavikordiumot verni, 's mind ezekben tanító mestereket fogadtatott véle, a' kiknek segítségével csak hamar gyarapodott is Ilona mindenkben. Üres óráiban sokat olvasott, a' kép írásban is gyakorlotta magát, még pedig olly előmenetelesen, hogy esztendő forgása alatt már szeretője' képét is le tudta festeni. A' maga saját képével is meg ajándékoz-ta Szentiláryt, mellyet két tűkörök között festett önnön maga. Minden festéseit szeretője' számára készítette, ki is azokat úgy nézte, 's úgy fogadta el mint meg betsülhetetlen ajándékokat. [...] Ilonában minden feltaláltatott, a' mi egy fő szár-mazású leánytól kívántatik; mert azok a' házak, mellyekben gyenge korában élt és formáltatott, közönségesen a' finumabb erkölcsök' oskoláinak tartattak. (89–91)

Édesanyja halála azonban egy újabb fordulat, amely nagyban megnehezíti en-nek az egyébként is törekeny, továbbra is titkos idillnek a folytathatóságát, Ilona gyanakvása nemcsak általánosan erősödik újra, hanem Szentiláry iránti bizalma is megváltozik. Végeredményben újra kell terveznie életvitelét, hogy megfeleljen a külvilág elvárásainak a tisztességes lány tárgyában:

²⁰ A női test zárt kerttel való azonosítása az *Énekek éneke* 4,12 szakaszában jelenik meg: „Húgom, mátkám akár az elzárt kert, mint az elzárt kert, a lepecsételt forrás.” A *hortus conclusus* a Má-ria-kultuszban, illetve képi reprezentációiban jelenik meg újra.

Attól tartott, hogy, ha magánosan élne, olyan szem pillantásokban, 's olyan órákban látogathatná ötet szeretője, mellyekben ötet egyedül találná, és hogy olyankor az okosságnak és betsületnek törvényeit könnyen meg sérthetnék; tudta, hogy az Annyának jelenléte tartotta meg sokszor Szentiláryt a' tiszteletnek és illendőségnek határjai között, mellyeket, ha ketten lettek volna, egyszer is másszor is által hágott volna. Arra kérte tehát szeretőjét, engedje meg néki, hadd mehessen valamely Klastromba bátorságos helyre, de jól tudta előre, hogy az ezt néki meg nem engedné, 's tsak azért kíván tőle olly nagyot, hogy egy kisebb kérésére annál könnyebben reá vehesse. (93)

A tisztelet és az illendőség határainak „által hágása” mint félelem ismételtén alludál Szentiláry testi szenvedélyeire, ami ellen a zárdába vonulást tervezi Ilona: ez a szándéka többször is hangot kap a történet folyamán. A korabeli regényirodalomban a zárda az a heterotopikus tér, amely többek között a fiatal lányok szüzenességének és tudatlanságának megőrzésére szolgál. Bár a magyar prózában nincs nyoma, a francia irodalomban ez idő tájt már a paródiája is erős hagyomány,²¹ ironikus tartalommal pedig még Flaubert *Bovary*néjában (1856) is jelen van.

Az utolsó történetegység ennek a sokadik, de végeredményben változatlan célú próbatételnek a teljesítése, amelynek során Ilonának még a korábbiaknál is nagyobb akadállyal kell megküzdenie, ebben az esetben ugyanis – akarata ellenére – valóban konfrontálódik a külvilággal. Még a konfliktus előkészítése során az olvasó biztosítékot kap arra, hogy Ilona ebből a baljóslatú eseményből is meg fog menekülni.²² Anyja halála után a vele egy udvarban lakó prókátorhoz jár ebédelni, ahol egyrészt látják kifogástalan életvitelét, másrészt pedig a család legnagyobb lánya ugyanabban a zárdában nevelkedett, ahol báró Karvaly kisasszony, utóbbi pedig ugyanabban az udvari körben mozog a palatinusné körül, ahol egykor Ilona is jelen volt H. kisasszony szobalányaként. A Prókátor lánya és Karvaly kisasszony egy véletlen alkalommal többek között Ilona személyéről beszélgetnek, majd Karvaly kisasszony személyesen is találkozni akar Ilonával, de még ekkor is gyanakszik a lány életmódjára, vagyona eredetére. Idővel azonban meggyőződik Ilona ártatlanságáról – aki még anyja halála után két éven át él a prókátor családjának védő közegében – mikor sor kerül az utolsó nagy konfliktusra a külvilággal szem-

²¹ Magyarországon is közhírt példái (zárójelben az eredeti, francia megjelenés évével): Pierre Choderlos de LACLOS, *Veszedelemes viszonyok* (1782); Marquis de SADE, *Justine, avagy az erény meghurcoltatása* (1791); Denis DIDEROT, *Az apáca* (1796).

²² „Ettől fogva kosztra járt Ilona, 's az az által tett esmeretség, vetette meg utóbbi szerentséjének fundamentomát.” (95)

ben, mind közül a legsúlyosabbra. Egy pesti vásár alkalmával Ilona egy boltban válogat a kézitükrök között felékszerezve, díszes ruhában,²³ amikor összetalálkozik a palatinusnéval, aki felismeri, és megkérdezi tőle, kinek lett a felesége – Ilona válasza és abból következően egykori úrnője reakciója egyértelmű: „Ilona mint a’ meg holt, vagy mintha le lett volna ragadva, egy helyben maradtott. Tsak nem el veszett azon való bújában, hogy meg esmértetett, és hogy a’ Palatinusnétól olylyas minek tartatott, a’ mi nem volt. Ettől a’ szerentsétlenségtől félt eleitől fogva, ’s most véletlenül meg esett rajta.” (103) Ilona „el vetemedett rossz személyek közé tartozik” (103) a palatinusné szerint, ennél nyíltabban nem utal az elbeszélés arra, hogy a lányt a tekintélyes személy prostituálnak tartja, azaz innentől közmegvetés tárgya.²⁴ Karvaly kisasszony közbenjárására végül a palatinusné fogadja Ilonát, hogy az tisztázhassa magát, s végül még az is a főúri asszony tudomására jut, hogy Ilona nemesi származású, amely ezúttal is morális értéként adódik hozzá a lány figurájához: „A’ Palatinusné nem titkolhatta el ezen való örömet, ezt mondotta Ilonának, hogy a’ virtus ugyan minden rendet, és sorsot ékesít, de különösen a’ nemességet leg szebb fényben tűndökölteti.” (125) Végül a palatinusné közbenjárására találkozik özvegy Szentiláryné Ilonával, és az ő csodálatát is első pillantásra elnyeri külsejével,²⁵ így nem marad több akadály a házasság előtt, pontosabban csak a betegségéből kell már Szentilárynak felépülnie, de Ilona az ápolásában is helyt áll. A látás, a megpillantás, a tekinteteknek való kiszolgáltatottság végigműködés Ilona történetét, jellemzően a megismerés, a szerelembe esés

²³ „[...] a’ leg drágább kitsiny szabású tükörök közzül egyet szeretője’ számára akarván venni, és választani. Felette pompásan ’s arannyal ki varrott ruhákban volt öltözve; keszkenője, gyöngye, fülön függői, gyűrűi, kar kötői egy szóval minden készülete nagy pompát mutatott.” (101) A tükör és a luxuscikkek erősen intencionálják a *vanitas* teológiai-morálfilozófiai tanítását az evilági gyönyörök hiábavalóságáról.

²⁴ Molnár Borbála *Mesés Történetek* című elbeszélő költeményében olvasható egy testvérpár története, akik közül Julianna híján van a szépségnek, példás életet él és erkölcsös feleség lesz, a szépséges Zsuzsanna viszont házasságkötése után rossz útra tér: visszautasítja férje szándékát, aki tanítani, művelni próbálja őt, majd prostituálnak áll, végül azonban tanul a viszontagságokból és példás feleség lesz belőle. Molnár munkájában az angyal és az ördög figurájában kerül szembe egymással a két túlzottan sarkított nőkép, a történet elbeszélése pedig nyílt, alantas szóhasználatával válik hatássósá: „Imádott Angyalod hald meg mivé vála / Nints mosst az Ég allat rúbat ördög nála / Im el-szökött töllem ’s-kúrvává változott / Mind néktek mind nékem holtig gyászt okozott. [...] // Egy testes Angyal lett hű Férje házában / Halálig gyászolván esetét magában / Mellyről kegyes Férje bár elfelejtkezett / De ő szüntelenül reá emlékezett.” MOLNÁR Borbála, *Munkái: Negyedik Darab* (Kassa: Füskúti Landerer Mihály betűivel, 1795), 71, 96.

²⁵ „Nem tudván mi okból hívatattik; nagy szemérmességgel jelent meg, melly az ő ábrázatjának új szépséget adott, ’s Szentiláryné szívét mindjárt első tekintettel meg nyerte.” (137)

és a megítélés sorsfordító jelentéseiben, s ez a gesztus zárja majd le történetét, arra utalva, hogy a palatinusné negatív ítélete után végül az ő áldásával köttetik meg a házasság: „Kitsoda nem látja által, hogy Ilona már most azt a' szempillantást áldja, melly őtet egykor úgy meg szégyenítette, minthogy abból származott az ő boldogsága.” (141)

A négy év eseményeit elbeszélő történet nagyon egyszerű és egyértelmű, amennyiben az olvasó az első pillanattól nyugodt lehet amiatt, hogy Ilona révbe ér a házassággal, ugyanakkor nagyon fordulatos is, amennyiben újra és újra szembeülnie kell anyagi és társadalmi nemi kiszolgáltatottságával, a külvilág jellemzően negatív megítélésével, az erkölcsös viselkedés fogalmának sérülékenységgel. Az elbeszélés befejezése, Ilonának a házasságba való beérkezése kétségtelenül megnyugvás és öröm lehet a korabeli női olvasóknak. Az elbeszélés és az epilógus valószerűtlensége a Hamupipőke- és a Pamela-szüzsé érvényesülésével rendkívül meseszerű, ami összességében didaktikusan túlhangsúlyozza a lányoktól elvárt erényeket, nevezetesen az engedelmességet, a szépséget, a szerénységet, a feljebbvalók (itt: a gyóntató pap, a leendő férj, a palatinusné) akaratának elfogadását. Ilona határozottsága, bátorsága, kitartása, sőt, elméssége mindemeltt pedig egyfajta hősi karaktert adnak a lánynak, akivel könnyű azonosulni. A *Magyar Pámélában* működő, már említett elbeszélésmintázatok, illetve a szövegben gyakran felbukkanó allegóriák könnyen olvasható és könnyen értelmezhető történettel szolgálnak a női olvasóknak. A levélregényforma elhagyása miatt a fordulatok sokaságára kihegyezett eseménysorozat a dramatizált jelenetekkel és párbeszédekkel, az emberi-társadalmi kapcsolatok közeli megmutatásával, a szereplői megnyilatkozások sokaságával erősíthetik a történet hatásosságát a korabeli olvasóban. Az így megfogalmazott és sorozatosan elhangzó morális tanítások a fiatal lányok virtusról, a társadalmi nemi szerepek szabályairól egyértelműen mutatják, hogy ez a történet miként integrálja az erkölcsstani munkák teológiai alapozottságú tanításait.

MI A MÓDI?

Tanulmányom zárófejezetében a korabeli periodikákból vett két példával egészítem ki *A' Magyar Páméla* erkölcsstani alapú, szigorú kontúrokkal megrajzolt nőképét. Válogatásom mindenféleképpen önkényes, kvantitatív kutatás nem áll mögötte, ugyanakkor az ismertetendő szövegek mégiscsak tendenciózusan megerősítik a *Flóra*ban reprezentált női szerepeket: az első azáltal, hogy ellenpéldát mutat a jó feleség alakjára, a második pedig ütközteti a feleségnek való és nem való mintákat. Első példám az *Uránia* második lapszámában megjelent elbeszélés, *A' módi*, amely nevezhető szatírának, nem utolsósorban Iuvenalis VI. szatírájából vett mottó miatt, mindazonáltal érdemes hangsúlyozni, hogy a három lapszám-ban ez az egyetlen ilyen durva, felforgató humorú, meghökkentő szöveg, amely szembemegy a moralizálás hagyományos nyelvi formáival. A római költő nevezett munkáját hagyományosan nőellenes költeménynek tartják, az utóbbi évek kutatásai azonban elsősorban a házasságról és a házastársi hűtlenségről szóló „logos apotreptikos”-nak, azaz nem meggyőzésnek, hanem lebeszélésnek mutatják be.²⁶ Az *Uránia* lapszámainak kompozícióját elemezve Szilágyi Márton egyrészt megállapítja, hogy a folyóiratban „a házasság intézményét vagy éppen a férfi-nő kapcsolatot számos írás járja körül vagy legalább érinti, nyíltan morális megközelítésű éppúgy, mint kifejezetten lírai”,²⁷ másrészt pedig részleteiben is elemzi *A' Módi* eszmetörténeti és intertextuális beágyazottságát.²⁸ A szatirikus, sarkított helyzetekkel, közönséges beszéddel, az elbeszélő felháborodásával színezett történet elsősorban a hagyományos társadalmi nemi szerepek felcserélésével válik hatásossá, de fontos az is, hogy az anyai, feleségi és háziasszonyi kötelességeit elhanyagoló asszony a magyar irodalomból csak a ponyvát ismeri, és olvasmányai között francia és német könyvek (feltehetően regények) szerepelnek. Érdemes emellett kiemelni a szöveg struktúráját, amelyben a párbeszédés szakaszokat ér-

²⁶ Ehhez lásd GELLÉRFI Gergő, „A nők ellen vagy a nők ellen is? Iuvenalis 6. szatírájának bevezetőjéről”, *Antikvitás és reneszánsz* 1, 2. sz. (2018): 23–36.

²⁷ SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Csokonai könyvtár 16 (Debrecen: Kosuth Egyetemi Kiadó, 1998), 259. Érdemes Hermann Zoltán reflexióját is idézni, aki a *Fanni hagyományai* defektusos Pamela-történetként való értelmezéséhez kapcsolódóan jegyzi meg, hogy a „folyóirat »járulékos« szövegeivel igyekszik a benne olvasható regény ideális olvasóját is kinevelni, az olvasó világképét, befogadói horizontjait alakítani”, hiszen éppen a nőnevelés és a morális oktatás szabályai és tanulságai szempontjából kell elutasítani Fanni történetét. HERMANN, „Hamupipóke és Fanni”, 136.

²⁸ SZILÁGYI, *Kármán József...*, 286–287.

zékletes leírások váltják, ahogyan a házaspárnál látogatást tévő elbeszélő számot ad meghökkentő élményeiről. A nő külsejének leírása a halmozott antik utalásokkal, az örületre (Medúza) és a prostitúcióra (nimfa) tett allúziókkal összességében a mesterkéeltséget, a természetességtől való eltávolodást teszi nyilvánvalóvá, amely a jelenet végét a groteszk minőségébe fordítja át:

Az, a' ki reggel íjesztő Medúza Fővel, 's mint egy erdei Nimfa könnyű Öltö-zettel rohant-kí a' Szobából, most, mint Pantzélba szorítva, meg-merevedett Derékkal, szorgosan öszve-szedett, és öszve-egyengetett Haj-szálakkal, lassan lépett. – Előtte-mentt a' szagosító Párák' Fellege, mint Ambrozia' Gőzölgések Vénus előtt, látszatott magának, hogy minden Haj-fodor között, minden Ruhája' Rántzába, egygyegy Kupidó rejtezett jól-tzéelőző Nyílaival. Győzedelmeskedő Szemekkel tekintett Férfjére, és mintegy mondani látszatott: Melly Szerentse, hogy én tiéd vagyok!²⁹

A satíra nyomai fedezhetők fel a *Hébe* almanach 1824-re kiadott kötetében, *A' szépség* című, az alcím megjelölése szerint „ánglusból” fordított rövid, tanulságra kihegyezett elbeszélésben is, amely Pusztay Sándor munkája. Eredetije a *Spectator* című angol folyóiratban jelent meg 1711. április 7-én, szerzője Richard Steele.³⁰ Lényeges előzetesen hozzáfűzni, hogy a *Hébe* összesen öt kiadványának meglehetősen heterogén a nőképe: bár a periodikum kifejezetten megszólítja az olvasóközönséget, csak részben érvényesül benne a nőnevelő-moralizáló diskurzus, illetve a hasznosság és a gyönyörködtetés közhelye, mellette megjelenik a teljesen hagyományos idealizáló-patetikus, és az eltárgyasító-erotizáló hangvétel. A gúnyos, lenéző hangnemre is akad példa, jellemzően az epigrammákban és a tan-költemény jellegű versekben.³¹ *A' szépség* című elbeszélés sokkal kevésbé egyértelműen kategorizálható: a korabeli magyar olvasóknak feltehetően egy egyszerű, akár *A' Magyar Pámélához* is hasonlítható történet, amelyben egy testvérpár, a szépséges, de hiú és goromba Korinna és a nem szép, de okos, szerény és csendes Daphne külső és belső tulajdonságainak megmérettetéséről és egyértelmű értékítéletéről olvashatunk. A gazdag ifjú Korinnába szeret bele, eljár a házhoz, ahol

²⁹ *Első folyóirataink: Uránia*, 143.

³⁰ Sir Richard STEELE, „The Spectator: No. 33, Saturday, April 7, 1711”, in *The Spectator*, Vol. 1, ed. Donald F. BOND, 137–141 (Oxford: Oxford University Press, 1987).

³¹ Erről bővebben lásd BÓDI Katalin, „»Hasson e' név most is a' szép Nem' szívébe«: A Hébe almanach nőképe” in *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság Magyarországon, 1820–1920*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 9, 13–29 (Budapest: Reciti, 2020).

kiismeri Korinna undokságát, majd pedig beleszeret Daphne „nyájasságába”, a valódi szépségbe, s végül őt kéri feleségül a megfelelő tanulással: „Valamint a’ beszédesség senkit elméssé nem tesz, úgy egy leány sem lehet szép csupán arcza’ alkotása által. / A’ kevelység minden symmetriát és bájt elront, ‘s az erőltetett szépítés veszedelmesebb ellensége a’ szép arczáknak, mint a’ himlő.”³² A feleségül választott lány neve nyilván az Ovidius *Átváltozásait* ismerő magyar olvasóknak beszédes lehet: a szüzességéhez ragaszkodó Daphnéba Apollo szinte az örületig beleszeret, s a menekülő nimfa apjához, a folyóistenhez könyörög, aki babérfává változtatja. A főisten ezután az átváltozott Daphnéről letört babérágakkal ékesíti fejét, amely egyszerre jelöli inentől a költői ihletet és a hadi erényeket. Ovidius mítoszfeldolgozásában rendkívül fontos Apollo tekintete, amelyen keresztül az olvasó számára feltárul a menekülő és ellenszegülő Daphne szépsége, fiatalsága és tisztasága. Jonathan Swift *A Beautiful Nymph Going to Bed* (1734) című versét elemezve Sean Silver arra mutat rá, hogy a vers az ovidiusi leíráshoz hasonlóan hogyan alkalmazza ugyanazt a leskelődő („voyeuristic”) nézőpontot.³³ A szatirikus költemény maróan gúnyos eszközeivel írja le a megöregedett prostituált alváshoz készülődését a különféle pótlékok (paróka, üvegszem, műfogsor, melltömés stb.) leszedésével, majd másnapi keserves ébredését és reggeli rutinját, miközben parodisztikusan játékba hozza a római költő munkáját is a patetikus hangvétellel:

S reggel, bár dúltan, tagjait
a nimfa összerakja mind.
De hogy írjam le, mily művészet,
míg megkerülnek mind a részek;
vagy hogy mutassam meg a kint,
mellyel egésszé áll megint?³⁴

A „nimfa” neve Corinna: a nimfa a vers címében pedig egyszerre utal a szűz Daphnéra és a prostituált eufemisztikus megnevezésére. Swift versének nyelvi-irodalmi játéka, vaskos és az ovidiusi allúzió miatt mégis kifinomult humora ott van

³² „A’ szépség: (Ánglusból)”, in *Hébe: Zsebkönyv MDCCCXXIV*, kiad. IGAZ Sámuel, 29–32 (Bécs: Grund Leopold, 1824), 31.

³³ Sean SILVER. „Satirical Objects”, in *The Oxford Handbook of Eighteenth-Century Satire*. ed. Paddy BULLARD, 371–373 (Oxford: Oxford University Press), 2019.

³⁴ Jonathan SWIFT, „A gyönyörű nimfa, mikor lefekvéshez készülődik”, ford. FERENCZ Győző, in *Klasszikus angol költők a középkortól a XX. századig: I. kötet, szerk. SZENCZI Miklós, KÉRY László és VAJDA Miklós*, 632–635 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986), 635.

valahol a *Hébében* megjelent elbeszélés mélyrétegeiben, Korinna leírásában, akit olyan képként ír le az elbeszélő, ami valójában üres és nem bír valóságos értékkel: „A’ vászonra mesterségesen felkent színek mulattatják ugyan a’ szemeket, de a’ szívet nem indítják; ‘s az a’ ki nem igyekszik természeti kecsseihez valamely becses tulajdonságot adni, gyönyörködtet ugyan mint a’ rajzolat, de nem győz mint a’ való szépség.”³⁵

Több szempontból is állítható azonban, hogy az egyszerű erkölcsi tanulságokat ígérő elbeszélést nem csupán Korinna neve forgatja fel. Az angol szöveget olvasva ugyanis azonnal kiderül, hogy a szép lány neve ott Laetitia – így kérdés, hogy Korinna neve hogyan kerül a fordításba, vajon Pusztay Sándor innovációja-e. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az angol közlemény értelmezése egyszerű lenne, amennyiben mentes a Swift-utalástól. Az elbeszélést ugyanis Horatius Venushoz írott egyik ódája (1/30: Kedvese hajlékába hívja Venust s kíséretét) részlete vezet be mottóként,³⁶ amely egyértelműen a testi szerelem örömeit ünnepli. Az óda így inkább szatirikus szerepben érvényesül, amely a két lány történetét és a hozzá fűzött hosszas, irodalmi példákkal gazdagított kommentárt is a játékosság és a kétértelműség irányába viszi. A *Spectator* egyik különlegessége éppen ebben áll: a 18. századi modern társadalomban élő polgár erkölcsi-kulturális útmutatásként olvashatja a lap közleményeit, amelyek ugyanakkor a közvetlen kommunikáció hangulatát keltve sokszor bizalmas, nevetető és szórakoztató hangvételükkel kritikusan szemlélik a korszak angol társadalmát.³⁷ A lap Angliában és a kontinensen is mérhetetlenül nagy hatású, ugyanakkor jellemző az, hogy a *Spectator*-receptióban, köztük a magyarországi is elsősorban a morálpedagógia jelleg érvényesül.³⁸ Pusztay Sándor a *Hébében* a két lány váratlan fordulattal végződő történetéhez négy aforizmatikus bölcsességet illeszt, amelyek az angol eredetiből valók, ám utóbbi bőbeszédűségével és gazdag irodalmi-filozófiai utalásrendszerével

³⁵ „A’ szépség”, 32.

³⁶ Magyarul: „Hozd tüzes kölyköd, s az övük-megoldott / Gráciákat, hozd valamennyi nimfát, / hozd a csak tőled derűs Ifjúságot / s könnyű Kalandot.” ford. BEDE Anna.

³⁷ BALÁZS Péter és LABÁDI Gergely, „Bevezetés”, in *Szemlélő. A Spectator 18. századi magyar fordítása*, kiad. BALÁZS Péter és LABÁDI Gergely, *Fiatallológusok füzetek: Modernizmus 1*, 7–27 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom és Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 2005), 7–8.

³⁸ Uo., 8–9, 11–12. Balázs Péter és Labádi Gergely áttekintése Kis János 1816-ban és 1817-ben megjelent *Spectator*-fordításával is foglalkozik. Uo., 11–12.

szemben a morális tanításra szűkítik a történetet.³⁹ Ez azonban mégsem értelmezhető veszteségként, hiszen összességében mégiscsak egy összetett nőképről ad számot, amelyben nem az eltárgyasított szépség, hanem az erkölcsösség esztétikai vetületei és a tiszteletreméltó, művelt nő eszménye kap elismerést.⁴⁰ A klasszikus századforduló magyar nyelvű, női olvasóknak szánt periodikáiból vett példák műfaji és nyelvi heterogenitásukkal, a befogadás egyszerűségének ígéretével és az erkölcsi tanítás egyértelműségével, illetve az irodalmi-kulturális minták sokféleségével arra mutatnak rá, hogy érdemes a közismert szövegeken túl is vizsgálni a nőábrázolások példáit, továbbá a nőknek szánt kiadványok összeállításának stratégiáit. A magyarországi női művelődés története, a felvilágosodás ember- és művelődésezsménye, az érzékenység mint társadalomkritika, illetve az érzékenység kritikája speciálisabb perspektívából, példának okáért *A' Magyar Páméla*, illetve a két kiragadott folyóiratközlemény irányából azt ígéri, hogy az időszak nőképe, illetve az azt tematizáló irodalmi anyag összetettségének bemutatása felülírhatja, illetve pontosíthatja a hagyományosan működtetett meggyőződéseinket, nemcsak történeti-antropológiai vagy társadalomtörténeti szempontból, hanem az irodalmi műfajok és médiumok történetének vonatkozásában is.

³⁹ A *Felső Magyar-Országi Minerva* 1829 augusztusi lapszámában megjelenik Daphne és Laetitia történetének teljes szövege, a latin mottóval és magyar fordításával. A közlemény több *Spectator*-anyagot tartalmaz, bevezető címe: „Válogatott Darabok az Ánglus Szemléből: Időnkre 's Hazánkra alkalmaztatva egy Társaság által”, *Felső Magyar-Országi Minerva* 5, 3. köt., 8. füz. (1829. augusztus): 613–617. Daphne és Laetitia története a *Spectator*ban cím nélküli, a *Hébében A' szépség* címmel szerepel, a *Minervában* olvasható cím pedig kifejezetten a morális tartalomra fókuszál: „Az ész' és szív' nemes tulajdonai többet érnek a szépségnél”, *Felső Magyar-Országi Minerva* 5, 3. köt., 8. füz. (1829. augusztus): 618–623. Az utóbbi fordításhoz vö. még: *Szemlé*, 12. A *Felső Magyar-Országi Minervában* közölt *Spectator*-fordítások egy részét Kis János készítette. Vö. „Kis János Döbrentei Gábornak, Sopron, 1834. február 3.”, in Kis János (1770–1846) szuperintendens, *Irodalmi és tudományos levelezése*, kiad. Tóth Kálmán, 404. lev., 160–161 (Budapest: Ludovika Egyetemi, 2021), 160.

⁴⁰ „Moral elevation – the impulse to reconcile the display of female beauty with an aesthetic concern for virtue and the ideology of the honorable woman – also became key.” Ennek korai példaként hivatkozik Terry F. Robinson Daphne és Laetitia történetére az idézethez kapcsolódó 113. lábjegyzetben. Vö. Terry F. ROBINSON, *Eighteenth-Century Connoisseurship and the Female Body*, Oxford Handbooks Online, (Oxford: Oxford University Press, 2018), <https://www.oxford-handbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935338.001.0001/oxfordhb-9780199935338-e-139?print=pdf>

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Közönséges kedvesség

Kis János a közkultúráról*

Labádi Gergely emlékére

Kis János 1819-ben, a *Helikoni Kedvtöltés* hasábjain rövid esszét közölt *A' köznéptől kedvelt dalokról és regékről* címmel. A cikkekét a folklórisztika szakirodalmában néha megemlíti, elsősorban Fenyő Istvánra hivatkozva.¹ A hangsúlyt Kis János azon gondolata kapja, hogy „nemcsak elismeri az alsóbb néposztályok költészetének polgárjogát az irodalmi alkotásokra, hanem értékét a közönség szempontjából ítéli meg, s e tekintetben a népköltészetnek juttatja az elsőbbséget”.² Kis szövegét, akárcsak a szintén Kazinczy Ferenc köréhez tartozó Szentmiklóssy Alajos 1823-ban kiadott írását³ Fenyő és nyomában más elemzők is Johann Gottfried Herder 1777-es álláspontjának hatásával magyarázzák (*Von Ähnlichkeit der mittlern englischen und deutschen Dichtkunst*). A rövid esszé számos filológiai kérdést felvet, komolyabb elemzése mégis elmaradt. Talán azért, mert mind a két évig megjelenő almanach kínálatában, mind pedig Kis János munkásságán belül egyedi témának számít.

Maga a *Helikoni Kedvtöltés* sem tartozik a legismertebb folyóiratok (ahogy Kis mondaná: *időírások*) közé. Címe tudatosan imitálhatta Kazinczy 1791-es lapkísérletét, a *Heliconi Virágokat*, bár az kizárólag verseket közölt. Pesten, Trattner Já-

* A szerző az Eötvös Loránd Kutatóhálózat Bölcsészettudományi Központ Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, az „Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon, 1770–1820” Lendület kutatócsoport vezetője.

¹ FENYŐ István, „Az irodalmi népiesség elméleti alapvetése”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1972): 146–172, 159.

² KÜLLŐS Imola, „A magyar népdalkutatás története”, in *Magyar népköltészet*, főszerk. VARGYAS Lajos, szerk. ISTVÁNOVITS Márton, mts. SZEMERKÉNYI Ágnes, Magyar néprajz nyolc kötetben 5: Folklor 1, 414–426 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 415.

³ Szerényi Vilmos néven írt recenzióját Gaal György *Märchen der Magyaren* című kötetéről: *Tudományos Gyűjtemény* 7, 1. kötet (1823): 118–120.

nos Tamás nyomdájában jelent meg 1819-ben és 1820-ban, összesen négy kötet, egyenként közel száz lapnyi terjedelemben. Formátumát és koncepcióját tekintve a korábbi, évenként vagy félevenként megjelenő kulturális periodikákra emlékeztet, elsősorban Sándor István *Sokféléjére*, amely 1791 és 1808 között látott napvilágot Győrben, majd Bécsben. Kis János bizonyosan ismerte ezt a sorozatot, amely – ma még kevésbé feltárt módon – jelentős hatással volt a magyar irodalmi életre, elsősorban művelődéstörténeti cikkei által. Történeti életrajzok, természettudományos és humán érdekességek, régi irodalmi közlemények, például Tinódi Sebestyén és Amade László énekei mellett a szerkesztő a saját verseit is közreadta a *Sokfélében*. A szakcikkek egy részét a külföldi sajtóból és lexikonokból válogatta, de saját nyelvészeti és levéltári kutatásairól is számot adott, Révai Miklós lektori segítségével mellett.⁴ Ezzel párhuzamosak Kis János korai almanachjai.⁵

A *Sokféle* megszűnése (1808) és a *Helikoni Kedvtöltés* megjelenése közötti évtizedben ilyen típusú almanach-féleség nem jelent meg a magyar sajtóban. A komoly előzmények mégis nyilván ösztönzően hatottak, 1817-től megindult Pesten a *Tudományos Gyűjtemény*, amelyet ugyancsak a Trattner nyomda adott ki, Erdélyben pedig 1814 és 1818 között az *Erdélyi Muzéum*. Ezek gyakoribb megjelenéseikkel, szigorúbban tudományos és esztétikai-kritikai profiljukkal mintegy levették az ilyen cikktípusok terhét az évkönyv-félvévkönyv jellegű kiadványokról. Más kérdés, hogy Kultsár István *Hazai 's Külföldi Tudósítások* című lapja, s az ennek mellékleteként még sűrűbben, hetente többször megjelenő *Hasznos Mulaságok* (szintén 1817-től) a szóragoztató irodalmi és ismeretterjesztő szerepkört is egy rugalmasabb médiumba emelték át, ezzel főként Rát Mátyás és Révai Miklós *Magyar Hírmondójának* termékeny örökségét folytatva – ugyancsak jóformán egyszemélyes lapként.

A *Helikoni Kedvtöltés* tehát már születése pillanatában egy kicsit régies, de talán nem elavult koncepciót követett; valódi elődei már több mint egy évtizede eltűntek a hazai sajtótermékek piacáról. Kis Jánosnak azonban bizonyára jó oka volt arra, hogy egy hasonló periodikát alapítson. A szerkesztő neve egyébként nem szerepel sem a címlapon, sem másutt: az 1819-es első kötet címlapja mindössze ennyit sejtet: HELIKONI KEDVTÖLTÉS A' MAGYAR LITERATURÁNAK NÉMELLY BARÁTJAI ÁLTAL. Ráadásul még azt sem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy

⁴ Sándor István szerkesztői működéséről bővebben írtam: Csörsz Rumen István, „A *Sokféle* folyóirat (1791–1808) irodalmi programja”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 757–767.

⁵ Vö. FRIED István, „Stílustörekvések a XVIII. század végén: Kis János almanachjai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* (1979), 577–588.

minden egyes szövegét valóban Kis János maga írta. A névvel is jelölt vendégszerzőktől származó versek és prózák mellett talán az esszék sem mind az ő munkái. A frissen megjelent Kis János-levélkiadás egy fontos adata azonban tisztázza a kérdést. Kis 1844. november 15-én Sopronból küldött levelet Toldy Ferencnek, amelyhez egy többlapos függelékkel csatolt *Fordítmányaim s utánozataim* címmel. A jegyzék nyomán egyértelmű, hogy a folyóirat jó néhány közleményét „az angol szemléből” vette át:

A köznéptől kedvelt dalokról s regékről 8o. az angol szemléből [...] Egy nevelésbeli fogatkozásról 5o. Az angol szemléből⁶

Ez irányú munkássága mindazonáltal korábban elkezdődött, hiszen az *Erdélyi Muzéum* 1817. évi 7. és 8. számában Kis már több szemelvényt közölt a régi angol folyóiratból magyar fordításban,⁷ – némelyikük két évvel később a *Helikoni Kedvtöltés* lapjain köszön vissza, számunkra mintegy hitelesítve Kis fordítói munkáját. A kis cikkecske azonban, amelyet szeretnénk megvizsgálni, nem jelent meg Döbrentei lapjában, tehát jó eséllyel az első fordítási egység után, 1817-et követően készítette Kis János.

Az „angol szemlé” nem más, mint a felvilágosodás korának egyik emblematis napilapja, a *Spectator*, amely 1711–1714 között jelent meg Londonban, Joseph Addison és Richard Steele szerkesztésében. Rövid élete ellenére nagy hatással volt szerte Európában, számtalan hasonló sajtótermék utánozta, s a cikkek javát kötetekbe rendezve, francia és német fordításban is kiadták a 18. század folyamán. Magyarországon szintén nagy becsben tartották, igaz, teljes bizonyossággal csak két emberöltővel későbből adhatjuk az ismeretét, noha valószínűleg Mikes Kelemen is forgatta a francia adaptációt. A század végén a *Mindenes Gyűjteményre* és az *Urániára* mindenképp hatott, bár ezek nem közöltek konkrét for-

⁶ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. november 15” in Kis János (1770–1846) szuperintendens, *Irodalmi és tudományos levelezése*, kiad. Tóth Kálmán, 484. lev., 245–250 (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021), 249.

⁷ Egy korábbi, 1842-ben ugyancsak Toldyhoz címzett levelében adja meg e fordításai forrását: „25. Az angol szemléből vett darabok a 7-dik füzetben a 102-dik laptól a 173-dikig.” Lásd „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1842. november 23.”, in *uo.*, 462. lev., 225–228, 227.

dításokat az angol lapból.⁸ Már ezeket megelőzően, 1783-ban Erdélyben néhány fontos cikkét magyarra fordították ugyancsak *Szemlélő* címmel, ám e vállalkozás kéziratban maradt, csak 2005-ben adta ki Balázs Péter és Labádi Gergely. Ebben a válogatásban nem szerepelt az az írás, amely Kis János forrása volt, s amely eredetileg 1711. május 21-én jelent meg az Addison nevével jegyzett számban. Mottóját Horatiustól vette: *Interdum vulgus rectum videt*.⁹ Csaknem ugyanekkor, 1713-ban Kis-Viczay Péter közmondástárában így olvashatjuk: *Sok jámbor szava Isten szava*.

Kis János az angol cikknek csupán első két bekezdését fordította le, a többi mellőzte. Elgondolkoztató, hogy esetleg közvetítő nyelvű, francia vagy német kiadásból dolgozott, ahol már eleve kihagyták ezt az első sorban angol közönségnek szóló eszmefuttatást. Kis János azonban köztudottan értett angolul,¹⁰ bár Samuel Richardson *Pamela or a Virtue Rewarded* című regényét német közvetítő forrás nyomán ültette át magyarra, de például Robert Lowth *The Judgment Of Hercules* és a *Flora* című folyóirata sok írását eredeti angolból fordította.¹¹ Az említett jegyzet kétségtelenül „angol szemlélő”-ről beszél, tehát joggal feltételezhetjük, hogy az eredeti forrást használta. Ez pedig azért fontos, mivel így csaknem biztosra vehetjük, hogy a cikk folytatását sem csupán átlapozta, hanem tudatosan mellőzte a tartalom ismeretében.

A magyar kivonat az angol cikknek valóban csak a felütéséül szolgál. Lássuk tehát először Kis János szövegét és az angol cikk elejét:

⁸ A recepciótörténeti adatok forrása: BALÁZS Péter és LABÁDI Gergely, „Bevezetés”, in *Szemlélő. A Spectator 18. századi magyar fordítása*, kiad. BALÁZS Péter és LABÁDI Gergely, Fiala filológusok füzetek: Modernizmus 1, 7–27 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom és Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 2005), 10–13.

⁹ Quintus Horatius Flaccus: Epistulák I. könyv, Augustus Caesarhoz („Cum tot sustineas et tanta negotia solus...”), 63. sor. Bede Anna fordításában: „Sokszor itél a tömeg helyesen, [de hibázik is olykor].”

¹⁰ *Emlékezéseiben kitér arra is, miként tanultak nyelveket a soproni önképzőkörben. Kis János superintendens, Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve*, Második kiadás, kiad. H. Á., Olcsó könyvtár (Budapest: Franklin-társulat, 1890), 62–63.

¹¹ Kis János, *A Magyar Pámela: Forráskiadás*, kiad. LABÁDI Gergely, ReTextum 1 (Budapest: Reciti Kiadó, 2014). A regényfordításról lásd jelen kötetben BÓDI Katalin tanulmányát is.

<p><i>Helikoni Kedvtöltés, 1819, 80–81.</i></p>	<p><i>The Spectator, 1711. május 21.</i></p>
<p>A KÖZNÉPTŐL KEDVELT DALOKRÓL ÉS REGÉKRŐL.</p> <p>Az oly dalok és regék, mellyek a köznépnél egy egész tartományban mindenek nyelvén forognak, 's firól fira szoktak szállani, megérdemlik a gondolkodó ember figyelmét. Lehetetlen, hogy valami egy nagy sokaságnál; ha szintén ezen sokaság a nép alla volna-is, közönséges kedvességet találhasson, ha oly tulajdonsággal nem-bir, a mi által az emberi szív gyönyörködtetésére alkalmas. Az emberi természet minden okos teremtményekben egy és ugyan az, 's a' mi azzal megegyez, az minden rendű és karu emberek között talál kedvelőket és tsudálókat. Moliere, a' Frantziáknál a' leg-jobb vigjátékok Írója, minden darabjait elszokta egy öreg gazdasszonya előtt, midőn az a' kályha mellett font, olvasni, s abból, a' mit ekkor tapasztalt, előre tudta, milyen kedvességet fognak játékaik nyerni, mert a' mint maga írja, a nézőknek is ugyan azok a' helyek tetszettek legjőbben, amellyeknél gazdasszonya legjobb üzien nevetett.</p> <p>Semmi sem mutatja-meg inkább az igaz gondolatnak és természeti írásnak a tekervényes gondolat 's Gothus tizfraságu írás felett való tökéletességét, mint az, hogy az első minden rendbéli embereknek, az utolsó pedig tsak az olyanoknak tetszik, a' kik holmi magokat elbizó kicsiny lelkektől mesterseges izlést tanultak, vagy inkább izléseket meg vesztegettek. Homer' és Virgil' versei minden józan eszü olvasó előtt, mihelyt a nyelvet érti, kedvességet fognak találni, még sok olyanok előtt is, a' kik Martiál Epigrammájit, nem tsak szépeknek, nem tarthatják, hanem még azt sem foghatják meg, miképen lehetnek olyan emberek, a' kik azokat szépeknek találják. Az olyan dal vagy rege, melly egy egész nemzet köznépét gyönyörködteti, bizonyosan találat magában a fellyebb való olvasóknál-is szépséget, kivéven az olyanokat, a kik vagy buták, vagy a tettetés gyakorlása által természeteket meg vesztegettek. Oka ez: mert ugyan azon természeti képek, mellyek azt a közemberrel kedveltetik, a' leg-elméssébb olvasónak-is szépeknek fognak látszani.</p> <p>Az olyan regéket és dalokat tehát, mellyekről itt szó van, igen érdemes volna nem tsak azért, hogy a' nemzet természetét festik, hanem a' benne elrejtett szépségekért is illendő megválogatással öszve szedni.¹²</p>	<p><i>Interdum vulgus rectum videt. Hor.</i></p> <p>WHEN I travelled, I took a particular Delight in hearing the Songs and Fables that are come from Father to Son, and are most in Vogue among the common People of the Countries through which I passed; for it is impossible that any thing should be universally tasted and approved by a Multitude, tho' they are only the Rabble of a Nation, which hath not in it some peculiar Aptness to please and gratify the Mind of Man. Human Nature is the same in all reasonable Creatures; and whatever falls in with it, will meet with Admirers amongst Readers of all Qualities and Conditions.</p> <p><i>Moliere</i>, as we are told by <i>Monsieur Boileau</i>, used to read all his Comedies to an old Woman who was his House-keeper, as she sat with him at her Work by the Chimney-Corner; and could foretell the Success of his Play in the Theatre, from the Reception it met at his Fire-Side: For he tells us the Audience always followed the old Woman, and never failed to laugh in the same Place.</p> <p>I know nothing which more shews the essential and inherent Perfection of Simplicity of Thought, above that which I call the Gothick Manner in Writing, than this, that the first pleases all Kinds of Palates, and the latter only such as have formed to themselves a wrong artificial Taste upon little fanciful Authors and Writers of Epigram. <i>Homer</i>, <i>Virgil</i>, or <i>Milton</i>, so far as the Language of their Poems is understood, will please a Reader of plain common Sense, who would neither relish nor comprehend an Epigram of <i>Martial</i>, or a Poem of <i>Cowley</i>: So, on the contrary, an ordinary Song or Ballad that is the Delight of the common People, cannot fail to please all such Readers as are not unqualified for the Entertainment by their Affectation or Ignorance; and the Reason is plain, because the same Paintings of Nature which recommend it to the most ordinary Reader, will appear Beautiful to the most refined. [...] ¹³</p>

A kis esszévé zsugorított bevezetés a rövidegéhez képest számos kérdést érint a populáris kultúra értelmezési köréből. A szöveg felütése az alacsonyság, a műveletlenség közegét is mintegy felruhazza az értékek őrzésével: a szép dalok és regék (az angolban: „Songs and Ballads”) az aljanép körében is méltán népszerűek, s a „gondolkodó ember” is kedvét leli bennük. Érdekes, hogy e mondat személytelenebb az eredeti angolnál, ahol egyes szám első személyben nyilatkozik Addison: „*Amikor utazgattam, különös örömet okoztak azok a dalok és mesék, amelyek az atyákról származnak a fiúkra, s minden országban divatban vannak, amelyeken átmentem*” (kiemelés tőlem, Cs. R. I.). A *Helikoni Kedvtöltés* tudós szerzője nem akar szubjektívan nyilatkozni ilyen élményekről, sokkal fennköltebben mondja ki az alapigazságot, amelyhez a *The Spectator* írója is megérkezik: egy-egy jól sikerült alkotás népszerű lehet osztályoktól és iskolázottságtól függetlenül. Erre hozzák példának Molière anekdotáját, aki a szakácsnéjának olvasta fel tesztelésképp a friss vígjátékokat. Vagyis a közönség ártatlan és spontán reakciói akkor térképezhetők fel igazán, ha előzetes műveltség nélküli alanyoknak tekintjük őket. Továbbgondolva a történet irodalomszociológiai üzenetét: az udvari elitet szolgáló komédiaszerző tudatosan lehajol az egyszerű közönséghez, sőt valamegyest a véleményére is ad.

Kis János a fentiek nyomán a „természeti írás” kifejezést az egyetemes érvényű műalkotásokra érti, amelyek nyelvi-poétikai kidolgozása nem tudálékos, azaz mindenkihez szól, ahogyan Homérosz és Vergilius művei – az eredetiben Milton is mellettük szerepel. (A 20. századi Marót Károly, a *közköltészet* kifejezés megalkotója majd ide sorolja Shakespeare és Dante alkotásait is.)¹⁴ Érdekes, hogy a túloldalon, a nehezen befogadható művek sorában a „Gothus czifraságú” beszédet említi általánosságban; ezt akkoriban a középkori irodalomra értették, az angol eredetiben „the Gothick Manner in Writing” kifejezés olvasható. Az antik klaszszikusok közül viszont Martialis átsodródik a kevesekhez szóló csoportba, akinek olvasóin eszerint sokan csodálkoznak, hogyan tetszhet bárkinek az ilyesmi. Martialis hatása mégsem mondható jelentéktelennek, s a mulattató populáris műfajok is gyakran tükrözik az ókori humor legalább érintőleges ismeretét. Tehát ha nem

¹² [Kis János], „A’ köznéptől kedvelt dalokról és regékről”, *Helikoni kedvtöltés a’ magyar literaturának némelly barátjai által* 1 (1819): 80–82.

¹³ Joseph ADDISON, „The Spectator: No. 70, Monday, May 21, 1711”, in *The Spectator*, Vol. 1, ed. Donald F. BOND (Oxford: Oxford University Press, 1987), 297–303.

¹⁴ Az elmélet bővebb kifejtése: MARÓT Károly, *A népköltészet elmélete és magyar problémái* (Budapest: Stephaneum Nyomda, 1949).

is volt tömegirodalom, de visszhangtalannak, túl exkluzívnak se mondhatjuk. Mindenesetre akiknek Martialis már nem élvezetes, azért Homéroszt és Vergiliust még ők is örömmel olvassák. Talán hamarosan megértjük az összefüggést.

Kis János/Addison következtetése (81):

Az olyan dal vagy rege, mely egy egész nemzet köznépét gyönyörködteti, bizonyosan találtat magában a felyebb való olvasóknál-is szépséget, kivéven az olyanokat, a kik vagy buták, vagy a tettetés gyakorlása által természeteket megvesztegették. Oka ez: mert ugyan azon természeti képek, mellyek azt a közembrel kedveltetik, a' legelmésebb olvasónak-is szépeknek fognak látszani.

A fentiek nyomán ezt úgy értelmezhetjük, ha megfordítjuk az ok-okozati összefüggést. Mivel Homérosz, Vergilius (és Milton) képes volt áttörni a műveltségi korlátokat, s mindenkinek tetszik, akiben az ízlés valamicskét gyökeret vert, ezt a hitelesítő gesztust visszafelé is alkalmazni lehetne. A széles körben elterjedt dalokat és regéket (az angolban: „Song or Ballad”) ugyanúgy megkedvelhetné a művelt közönség, hiszen ugyanaz tetszik majd bennük, mint a legnagyobb világirodalmi alkotásokban. S ide, a kis cikk végére szúrja be Kis János egyetlen saját mondatát:

Az olyan regéket és dalokat tehát, mellyekről itt szó van, igen érdemes volna nem csak azért, hogy a' nemzet természetét festik, hanem a' benne elrejtett szépségekért is illendő megvágatással öszve szedni.

A *Spectator*ben, 1711-ben nem volt szó ilyesmiről. Bő fél évszázad telik még el Thomas Percy püspök 1765-ös háromkötetes balladagyűjteményéig,¹⁵ amelyet az ez irányú érdeklődés szimbolikus kezdőpontjaként szokás emlegetni. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy korábban ne lett volna közkedvelt dolog az angol vagy skót verses epika, de a hivatalosabb irodalom „odafordulása” valóban ekkortól érhető tetten. Kis János jó érzéssel találta meg az akkor már száz évesnél is régebbi cikket, s fedezte fel benne a közben kikristályosodott régiség- és népköltésgyűjtő felhívások korai előfutárát. Az ő mondata a köztes száz év eredményeit is felidézi, összekötve az angol elődökkel, mégis elsősorban az 1810-es évekbeli magyar sajtójának ilyen tárgyú írásaihoz kapcsolódik. A folklórisztika történetét vizsgáló szakirodalomban joggal kapott helyet Kis János egyébként visszhangtalannak tűnő közleménye.

¹⁵ Thomas PERCY, *Reliques of Ancient English Poetry: Consisting of Old Heroic Ballads, Songs, and Other Pieces of our earlier poets* (London: J. Dodsley, 1765).

A rövid felhívás fontos láncszemet jelent abban a hagyományfeltáró és -értelmező folyamatban, amely részben Herder, részben mások hatására már az 1780-as évektől meghatározó programmá vált a magyar értelmiség körében (Révai Miklós felhívásai, majd sok önkéntes csatlakozó, például Jankovich Miklós révén). E kutatások névleg a köznép dalaira irányultak, de többnyire azzal a nem titkolt szándékkal, hogy azokból a régmúlt magyar történelem és kultúrtörténet relikviáit nyerhessék vissza, mintegy megtisztult formában. Kis János írása elsősorban Kultsár István hasonló szándékú felhívásaival tart rokonságot, amelyek épp ekkoriban, 1817-től jelentek meg, s a Révai-program sajátos új hajtásaként évtizedekre meghatározták a népköltészetről való gondolkodást. Kultsár ugyanúgy a Nyugat-Dunántúlról származott, mint Kis János. Az egykori bencés papnövendék hamarosan az irodalmi és színházi élet egyik központi figurájává vált, 1806-tól Pesten lakott, színházi intendánsként és újságíróként szerzett érdemeket a hazai művelődésben. Tudjuk, hogy személyesen ismerték egymást Kissel (bár nem tudjuk, mióta). 1810-ben mindenesetre együtt mulattak Pesten, s Kis azt írja Döbren-teinek, hogy az írói piknik alkalmával szóba került a folyóiratok ügye is:

Azolta Pesten is megfordúltam mint Deputatus a' Generalis Conventre. Szemerével, Horváthtal, Vitkovittsal [!] megesmerkedtem. Több[en] Magyar Literátorokkal p. o. Kultsárral, Fejérrrel 's a' t. együtt azzal tiszteltek-meg, hogy egy kirendelt helyre 's kirendeltt órában öszvejöttek 's ott együtt igen jól mulattunk déleesti öt órától fogva tizenkettőig. [...]

Sokat beszélgettünk együtt egy folyó munka' kiadásáról is. Én igen szeretném, ha Pesten is, Erdélyben is és így két helyen láthatna a' két M[agyar]. Haza Journálokot boldogúlni. De félek, hogy egyik helyen sem lehet az akadályokat egészen meggyőzni.¹⁶

1812-ben is ott szerepel Kultsár neve azok között, akiknek Kis az üdvözlétét küldi: „Addíg is ne sajnáld Virág, Versegi, Kultsár, Fejér, Horváth, Szemere, Vitkovits Urak közzül azokat, a' kikkel együtt lész, nevemmel tisztelni. –”¹⁷ 1827-ben pedig a legmelegebb szavakkal, elsőként ajánlja Kultsárt Széchenyi István figyelmébe, kiemelve újságírói stílusát:

¹⁶ „Kis János Döbren-tei Gábornak, Sopron, 1810. szeptember 10”, in Kis, *Irodalmi...*, 167. lev., 76–77.

¹⁷ „Kis János Helmeczi Mihálynak, Sopron, 1812. július 18.”, in, *uo.*, 214. lev., 88–89.

A' Philologia' mezeje nálunk legnagyobb számu mivelőkkel dicsekedhetik. Ezek között legnagyobb figyelmet látszanak érdemelni a' következők:
Kulcsár István Ur kinek könnyü folyamú világos és kellemes előadása, valamint nyelvünk' tudományában való jártassága is ujságaiból eléggé esmeretes¹⁸

A kapcsolat azonban az írásművek által még régebbre vezet. 1804-ben kiírták az ún. Kultsár–Prónay-pályatételt.¹⁹ Kultsár legkésőbb ekkor megismerte Kis János írói kvalitását, hiszen ő nyerte el a pályadíjat. A fenti apró adalékok valószínűvé teszik, hogy Kis János behatóan ismerte és becsülte Kultsár munkásságát, forgatta újságjait, amelyek valósággal ontották a híradásokat a nagyvilágból, köztük szép számmal a művészeti élet, a világirodalom, a színház, a zene- és művészettörténet érdekességeit. Ahogy 1782-ben az akkori, közeli profilú *Magyar Hírmondó*ban jelent meg Révai Miklós és Rát Mátyás felhívása, úgy illeszkedett harmonikusan a *Hazai és Külföldi Tudósítások*, illetve az 1817 januártól megjelenő *Hasznos Mulatságok* programjába Kultsár néhány írása, amelyek a hazai és külföldi népköltészet, pontosabban a közköltészet népszerűsítését tűzték ki célul. A nemzetközi jó példákat gyakran emlegeti, de forrásjelölés nélkül, mindenesetre az „anglusok” nála is élen járnak a folklórszövegek gyűjtésében. Kultsárnál viszont sehol sem szerepel ez a fajta dichotómia az iskolázatlan tömegek spontán, de hiteles ízlésreakcióiról és a túlbonyolított, kevesekhez szóló elit kultúráról. Ő Révaihoz hasonlóan a veszendő régiségekre irányítja a figyelmet, amelyek a nép körében még megőrződhetnek. Már 1806-ban ezt írja: „A' porban, és homályban heverő Írások fentartják Eleinknek jeles tetteiket, és elmeszüleményeiket. Bár tsak sokan megnézegetnék ezen veszendő papirosokat, és közölnék a' Hazával ez illyen vilá-gosságot érdemlő maradványokat.”²⁰ 1807-ben egy Gellért-hegyi éneklő férfi kelti fel figyelmét: „mert ki nem hallgatja örömet az ártatlan, és szelíd éneklést? A' tsínosodás, mellyet annyi századok alatt egész Európában akadályozott a' *tudatlan-*

¹⁸ „Kis János gróf Széchenyi Istvánnak, Sopron, 1827. február 21.”, in, uo., 363. lev., 126–128, 127.

¹⁹ A pályázatról részletesen: TÓTH Kálmán, „A Kultsár–Prónay-féle pályatétel”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111 (2007): 147–169. Levéladat: Kis a már említett, Toldynak 1842-ben küldött fordításjegyzékében utal rá: „1805^{ben} azon kérdés fölött mely Kulcsár és Baró Pronay által a' magyar nyelv kimíveltetési tárgyában tetetett-fel három értekezés jutalmaztatott meg, egyik az enyim”. „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. november 15.”, in Kis, *Irodalmi...*, 484. lev., 245–250, 250.

²⁰ [KULTSÁR István], „Régi magyar énekek”, *Hazai Tudósítások* 1, II. félésztdendő, 51. sz. (1806. december 24.): 429. Kultsár felhívásairól és szövegközléseiről a közköltészeti kutatások szempontjából lásd korábbi tanulmányomat: Csörsz Rumen István, „Kultsár István és a *Hasznos Mulatságok* »köznépi dall«-ai (1818–1828)”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 2, szerk. Csörsz Rumen István, 143–204 (Budapest: Reciti Kiadó, 2003), az idézet kiadása: 145.

ság, nálunk is inkább terjed.”²¹ Vagyis nemcsak feledékenyek voltunk, hanem műveletlenek is, de a „csinosodás” végre tért hódít, s nyitottakká válhatunk az efféle szöveges kincsekre (ezúttal épp Szentjóni Szabó László egyik versét dalolták). A népdalok konkrét felkutatására Kultsár 1811-ben tett javaslatot, majd a *Hasznos Mulatságok* hasábjain 1817–1818-ban újabb felhívásokat adott közre, megindítva a közlések sorát, sőt a *nép-dall* szót is ő írta le először 1818-ban. Az 1811-es írás fő gondolata egészen hasonló a *Spectator*ből átvett Kis János-szöveggel, persze már a 18. századi szövegkiadásokról is tudhat:

Angliában és Németországban a’ Köznép Énekei pompás kiadásban láttak világhosszot. Ezt nálunk annál helyesebben lehetne tennünk, mivel tudjuk, hogy valamint Homerus a’ Görögöknél alkalmatosságra készült Verseket a’ Nép előtt maga elénekelt, úgy nálunk is mind a’ régiek, mind Tinódi Sebestyén a’ Nemzetnek történeteiről Énekes Verseket készítettek, ’s el is dalolták.²²

Érdekes, hogy Kultsár is az epikus költészetet hangsúlyozza, holott ennek magyar rokonairól tudtunk ekkor a legkevesebbet. Ő sem közölt effélét, pedig megtehetette volna, hiszen 1824-ben recenziót írt Vuk Karadzic szerb hősénekeiről. A régi műfaji hierarchiának láthatólag még akkor is a csúcán maradt az eposz rokonsága, ha nincsenek ide köthető szövegeink. Erre még visszatérünk, ám a szempontunkból legfontosabb Kultsár-felhívás még csak ezt követően jelent meg, 1817-ben, az alábbi szavakkal kezdve: „Minden Nemzeteknél szorgalmatosan öszszeszedik a’ Nemzeti Dallokat; mert ezekből az idő culturáját, a’ Nemzet characterit könnyű kitapogatni.”²³ Ez a mondat nem más, mint Kis János záró mondatának előképe. Emlékezzünk csak: „Az olyan regéket és dalokat tehát, mellyekről itt szó van, igen érdemes volna nem csak azért, hogy a’ nemzet természetét festik, hanem a’ benne elrejtett szépségekért is illendő megvágatással öszve szedni.” Filológiai értelemben tehát az történt, hogy Kis János a *Spectator* 108 évvel korábbi cikkének felütését itt-ott szabadon parafrázálta, s mintegy beemelte az akkor már évek óta közismert lapokban folyó, népköltészetet pártoló diskurzusba. A végére pedig odaillesztette Kultsár nemzetkarakterre utaló (nyilván Herdert és másokat követő) mondatának bővítését az angol cikk alapvetően esztétikai alaptónusával:

²¹ [KULTSÁR István], „Budáról”, *Hazai Tudósítások* 2, I. félesztendő, 26. sz. (1807. április 1.): 209–210, kiadása uo., 146.

²² *Hazai ’s Külföldi Tudósítások* 6, II. félesztendő, 11. sz. (1811. augusztus 7.): 83.

²³ [KULTSÁR István], „Szép Mesterségek: Poézis”, *Hasznos Mulatságok* 1, I. félesztendő, 3. sz. (1817): 21; kiadása uo., 149.

a nemzet természetét is jól tükrözik, s a „bennek elrejtett szépségeikért” is méltók az összegyűjtésre, kiadásra.

E szempontot tovább árnyalja, hogy a *Helikoni Kedvtöltést* ugyanaz a Trattner nyomda adta ki, amelyik Kultsár lapjait.²⁴ Olyannyira, hogy a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1819 februárjában előfizetési felhívást tett közzé, meleg szavakkal ajánlva az olvasók bizalmába az új, négykötetes kiadványt, amelyet a *Tudományos Gyűjtemény* kiegészítőjének tekint.²⁵ Kedvcsinálóképp a tartalomjegyzéket is közölte, érdekes módon itt sem fedve fel Kis János személyét, viszont megemlítve *A' Köznéptől kedvelt dalokról és regékről* szóló cikket.²⁶ Ez arra utal, hogy Kis János akár Kultsárral egyeztetve,²⁷ de mindenképp az ő 1817–1818-as felhívásainak ismeretében illesztette be az angol cikktörredéket az új, kísérleti lapba. Akár azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a közkedvelt *Hasznos Mulatságok* felé fordítsa olvasói figyelmét, amelyben ekkor már jó néhány „köznépi dall” megjelent, mintegy igazolva a felhívás jogosságát.

Végezetül érdemes a *Spectator* cikkét tovább olvasni, már csak azért is, mert Kis János jó eséllyel ezt tette. A magyar verzió talán kicsit zavarosnak tűnő érvelése rögtön kitisztul, ha az angol közlemény tényeit hozzájuk kötjük. Csak röviden: a cikk *kizárólag* az epikával foglalkozik, a kissé lesajnált Martialist és a közönségre jól ráhangolódó, de mégiscsak mulattató hivatású Molière-t kitessekeli a komoly műfajok szemléléről. Először Homéroszról mint a széthúzó, megosztott görög városállamokat művével közösséggé kovácsoló kultúrhéroszról szól (némi kortévesztéssel a „perza császár” elleni összefogást említve), majd az angol múlt hasonló véres testvérharcairól. Egy nagy becsben tartott késő középkori angol ballada(ciklus), a skótok elleni hadjáratot megéneklő *Chevy Chase (Piercy and Douglas)* elemzését adja, amely Sir Philipp Sidney és Ben Jonson nagyrabecsülését is kivívta, sőt ők lettek a kultusz megalapozói. Az angol szöveget Vergilius hasonló helyeivel, például Turnus és Camilla halálával veti össze. Az ellentétes ol-

²⁴ Szintén a Trattner nyomda adta ki korábban Kis verseit. Trattnernek adott át fordításokat egy tervezett *Thalia* című gyűjteményébe is 1818-ban, ám ezek elvesztek. Lásd „Kis János Kazinczy Ferencnek, Sopron, 1818. december 22.,” in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI.) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 3682. lev., 16:253–265 (Budapest–Debrecen: Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetemi Kiadó, 1890–2013), 264.

²⁵ E szöveget a *Függelékben* közlöm.

²⁶ TRATTNER János Tamás, „No. 2. Előfizetői Jelentés”, *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 14, 15. sz. (1819. február 20.): [121–122.]

²⁷ Ha történt is ilyen összehangolás, a két tudós író csonka levelezése miatt egyelőre nem igazolható.

dalon álló hősök méltányos, árnyalt jellemzése, nagy emberekhez illő megnyilvánulásai nyomán egyértelmű, hogy az *Aeneis* már a 15. századi alkotókra hatott, de a rokon motívumok felismerése itt egyfajta elégtételt jelent a barbárnak tartott kor vagy a köznép közt terjedő irodalom számára. Addison kiemeli, hogy az ókori történelem remek epikai nyersanyagot kínál azon nemzetek íróinak is, akik saját múltjukban nem találtak méltó tárgyat, amiképp a rómaiak is a görögök hőseit énekelték meg legszívesebben.²⁸

A fentiek fényében a Kis által lefordított nyitány Homérosz- és Vergilius-hivatkozása a cikk folyamán nyeri el valódi értelmét, ahogy Milton ide kapcsolása is. Van benne némi gondolati csavar – de a Percynél fél századdal régebbi szerzőknek ez nem róható fel –, nevezetesen hogy az angol és külhoni aljanépet valóban élvezetes dalok és balladák előadóiként említi, de a *Chevy Chase* éppenséggel nem a köznépi alkotása, hanem udvari eredetű lehet (már csak *Aeneis*-áthallásai miatt is), noha bizonyosan folklorizálódott, a versforma pedig a skót balladák megszokott 8, 6, 8, 6-osait követi. Meglehet, hogy a *Spectator* szerzői nem a legrégebbi vagy legépebb verziót ismerték. Ám a ballada tömeges ismertségét mint esztétikai értékmerőt a nyitó sorok mégis a cikk központi gondolatává emelték. A *Helikoni Kedvtöltés* olvasói persze inkább az egykorú, Kultsár-féle magyar szövegek kontextusához kapcsolhatták, mivel itt semmilyen példa nem szerepelt. Kis János tehát legfeljebb áttételesen követte Herdert, ellentétben a korábbi szakirodalom feltételezésével. Valójában egy olyan szöveget talált meg a *Spectator*-ban, amely Herdernek is ihletője volt a megjelenése után 66 évvel.²⁹

A rendhagyó szöveglánc arra azért mindenképp bizonyítékul szolgálhat, hogy Herder a korábbi magyar szakirodalomban kissé túlhangsúlyozott bemerési pont. Műveit ugyan többen olvasták Kazinczy köreiből, de nem elsősorban a népköltészetéről szólóknak, hanem esztétikai és antropológiai írásainak volt számottevő hatása. Végképp elnagyolt álláspont tehát, hogy Herder népköltéssel kapcsolatos írásai, sőt a népköltészethez fordulás gesztusa elemi hatást gyakorolt volna erre a nemzedékre csupán azért, mert kronológiai okokból már jól ismerhették e kiadványokat. A hazai folklorizmus, illetőleg sokkal inkább „archo-popularizmus”,

²⁸ Vö. ADDISON, „The Spectator: No. 70...”, 298–303.

²⁹ Erről lásd a *Népdalok* kritikai kiadásának jegyzetét: Johann Gottfried HERDER, *Volkslieder, Übert-ragungen, Dichtungen*, Hrsg. von Ulrich GAIER, Werke in zehn Bänden 3 (Frankfurt/M.: Deutscher Klassiker Verlag, 1985), 968. A kétféle hagyomány összefonódásáról lásd például Walter WIORA, „Zur Fundierung allgemeiner Thesen über das »Volkslied« durch historische Untersuchungen”, *Jahrbuch für Volksliedforschung* 14 (1969): 1–10.

a régi közköltészet és az azzal összefonódó jelenkori színhagyomány irodalmi felfedezésének gyökerei már Révai Miklós felhívásaiban (1782) más eredetűek. Látható, hogy még Kis János sem hivatkozta Herdert ebben a vonatkozásban, noha ismerhette, s összeköti őket az az elv, hogy a nyelv esztétikai természete civilizációs erő. További szempont lehet a kutatáshoz, hogy Kis Jánosnak elég kiforrott pedagógiai programja volt (ezt kiadott művei is sugallják, beleértve a *Helikoni Kedvtöltés* függelékben közölt tartalomjegyzékeit). Ez világosan érzékelteti, hogy számára a köznép nevelése igazi „Aufklärer feladat” volt, nem is távoli analógia-képp a *Spectator* lapjairól átvett, de le nem fordított cikkrész üzenetével.

Két illúzióval mindenképp szegényebb lehet a kutatás.

- 1) Egyre bizonyosabb, hogy Herder szerepe jóval kisebb és áttételesebb a magyar irodalmárok népköltészeti érdeklődésében, mint ahogyan azt eddig sugallta a szakirodalom. Alighanem túlzás (vagy csak másodlagos hatás), hogy a népi kultúrához való fordulás herderi elve ekkora hatást gyakorolt erre a nemzedékre. Ennek a magyar közköltészet burjánzóan gazdag szövegtermése s az abban élő, azt esetenként publikáló értelmiségiek (köztük Kulcsár István, Jankovich Miklós vagy Szirmai Antal) szerepvállalása többé-kevésbé ellentmond: saját módszertan alakult ki a sajátos irodalmi és politikai viszonyok között. A nyugati múltkutatás és felvilágosodásprogramok egyike sem lett volna maradéktalanul átültethető a magyar kulturális életbe.
- 2) Maga a *Spectator* is kísérleti álláspontot képviselt, s történeti szempontból ahhoz a választóvonalhoz esik közel, amikor a *polite* és a *popular* kategóriák szembe kerültek egymással, méghozzá az arisztokratikus kéziratok kultúra és a népi nyomtatott kultúra közötti váltással. Ennek kapcsán a 18. században vita volt arról, hogy a népszerű kultúra lehet-e értékes. Bár számos történeti érv felmerült, a hangsúly nem a történeti anyag visszanyerésén volt, hanem a kulturális státuszon. Addison itt hangsúlyozott érve – ami igazán értékes, azt mindenki szereti – igencsak radikális, és szemben áll azzal a másik megoldással, hogy az értéket a közös kultúrahasznál csiszolja egybe, illetve egy harmadik móddal, ahol pedig a kultúra csak tanulással sajátítható el. A *Spectator* évszázados hatását valószínűleg épp az okozta, hogy nekiment a kultúra intézményes rendjének: úgy támadta az elit kultúráját, hogy eközben ő maga is az volt. S ez a helyzet voltaképp a magyar viszonyok közt sem meglepő, ahol a legtudósabb hazafiak popularitásformáló szándékaitól hangos a sajtó és a könyvkiadás.

A *Helikoni Kedvtöltés*ben megjelent írás közvetlen hatásáról keveset tudunk. A legértékesebb adat talán az, hogy Mindszenty Dániel kassai muzsikusi és ügyvéd

az általa szerkesztett kéziratos *Nemzeti Dalgyűjtemény* (1832) előszavának jegyzetében elsőként utal rá mint népköltési gyűjtőfelhívásra, utána említi csak Kultsár Istvánt, Toldy Ferencet és Róthkrepf (később: Mátray) Gábort:

Hazánknak több jeles íróji néhány év óta hallatják ohajtásikat' bár valaki találkoznék ki a' honi dalokat' a' benne foglalt képzetek' tisztasága, 's természetisége 's nemzeti egyszerű character-festéseik tekintetibül özvegyűjtené.*

* Helikoni kedvtöltés I. 8o.1. Kulcsár. Haszn. Mulats. 1818. 8. sz. 's másut[.]³⁰

Egyvalamit bánhatunk csupán. Ha Kis János lefordította volna a folytatást, akkor a magas irodalom és közköltészet kapcsolatát elemző, fontos tanulmánnyal gazdagodott volna a hazai szaksajtó. Természetesen volt már szó ekkoriban az angol epikus költészetéről, talán áttételesen a *Helikoni Kedvtöltés* is segítette a téma terjedését. Előtte, 1817-ben Döbrentei Gábor az *Erdélyi Muzéumban* közölt egy írást a témáról, s maga Kis János is imitálta a formát *Lilla* című, 1803-ra datált (de csak 1825-ben kiadott) versében. 1825-ben a *Hasznos Mulatságokban* – talán szintén a *Spectator* ismeretében – Töltényi Szaniszló megemlíttette a *Chevy Chase*-t,³¹ Edvi Illés Pál pedig, aki ugyancsak evangélikus lelkész volt, s többretű kapcsolatban állt Kis Jánossal,³² az 1820-as évektől több fordítást közzétett a hazai lapokban.

A *Spectator*-féle koncepció, illetve a Révai és Herder elveit összehangoló, értékmentő felfogás mégis jórészt csak negyedszázaddal később érte el a magyar tudományosság ingerküszöbét, Erdélyi János *Népköltészetünkről* szóló tanulmányában.³³ 1847-ben, egy évvel Kis János halála után látott napvilágot, s jelentős hatással volt például Arany Jánosra. Rá, aki mindenki közül a legfogékonyabban

³⁰ Mindszenty Dániel, *Nemzeti Dalgyűjtemény ajándékol a' barátság' és szeretetnek 1832*, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, RUI 8r 206/56, I. 2a. Az előszót közli KODÁLY Zoltán, „Magyar zenei folklore 110 év előtt: Mindszenty Dániel és Udvardy János” [Magyarságtudomány, 1943], in KODÁLY Zoltán, *Visszatekintés: Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok II*, kiad. BÓNIS Ferenc, Magyar zenetudomány 6, 155–183 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007).

³¹ A fenti adatok forrása: FEST Sándor, *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*, Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 23: 7 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1917), 55–56.

³² Lásd KIS, *Emlékezései...*, 683–687.

³³ ERDÉLYI János, „Népköltészetünkről. (Értekezés)”, in *Népdalok és mondák: Második kötet*, a Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, 371–478 (Pest: Magyar Mihály, 1847).

reagált az angol és skót balladák poétikájára, s bizonyosan szívesen olvasta volna a Kis János-cikkből kihagyott fordításkísérletet e műfaj klasszikusából, a *Chevy Chase*-ből. A hagyomány átültetésének feladata tehát lényegében megvárta őt: nagykorúsi éveiben készült a *Sir Patrick Spense* fordítása és az azzal ezer szálon összefüggő klasszikus: *A walesi bárdok*.

FÜGGELÉK

Hazai 's Külföldi Tudósítások 1819. 1. féleztendő 15. szám (február 20.), oldalszám nélküli függelék.

Előfizető Jelentés.

Az olvasó közönségnek nagy része minden nemzeteknél olyanokból áll, a' kik a' könyvekből vagy tulajdonképpen mulatságot várnak, vagy legalább fáradság nélkül akarnak tanulni. Némellyek a' kiknek a' Sors igen sok üres időt ad, az unalom ellen keresnek azokban menedéket; mások, a' kik hivatalbéli foglalatosságokkal igen meg vagynak terhelve, azért veszik azokat üres óráikban kezekben, hogy vagy elméjüket felvidámítsák, vagy szíveknek 's értelmeknek nagyobb kimívelését fejtörés nélkül eszközöljék. Sokan, kivált azok közül, a' kik az élet' tavaszában vagynak, valamint mindenütt, ugy itt is tsak játszani szeretnek. Még azok is, a' kik a' mély gondolkodást 's az igazság szorosabb nyomozását tették tzelökká, szükségesnek tartják néha, a' nehéz fejtegetéseket 's okoskodásokat félre tenni, 's a' tudományok mezején, méhek modjára a' virágok körül repdesni. Ugyan azért az olyan tudományos munkák, mellyek a' gyönyörködtetés' mesteriségét birják, rendszerént legtöbbek' kedvelésére tarthatnak számot, 's ha a' Széppel a' Jót, a' Kellemissel az Igazat párosítják, a' leghasznosabbak közé tartoznak.

Ezen okra nézve régen óhajtottam, hogy a' Tudományos Gyűjtemény mellett, melly tudós tárgyakkal foglalatoskodik, egy olly folyó munkával is kedveskedhetném Nemzetemnek, mellynek tárgya a' tudományt kedvellők' nemes időtöltése lenne. Egy illyen munkát van most szerentsém a' következő tzim alatt jelenteni:

Hellikoni Kedvtöltés,
A' Magyar Literaturának némelly Barátjai által.
Négy Kötet kép Képpel.

Ezen Gyűjtemények Írói, kik a' tudományt és a' jó izlést egyeránt szeretik, azt tették tzélul magoknak, hogy fontos igazságokat tetsző köntösbe öltöztessenek, hasznos esméreteket únalmas letzkézés nélkül közöljenek, különösen az élet' Philosophiáját az előadás külömbféle nemeiben nyájasan hirdessék, a' szivet, a' képzelődést és az értelmet kellemesen foglalatoskodtassák 's azért se mélységes fejtegetésekbe ne merüljenek, se tsupa gyermek játékokra ne vetemedjenek, hanem jó nevelésű 's jó izlésű emberekhez illő mulatságot adjanak. Erre nézve néha azt fogják lefordítani vagy velősen kihuzni, a' mit olvasás közben más nyelveken irtt könyvekben mogszerettek [!], másszor ismét saját elmékedéseik' gyümöltseivel próbálnak szolgálni. A' gyönyörködtetést részszerént a' tárgyak' külömbféle-sége, részszerént az előadás' könnyü-sége, világossága 's elevensége által szándékoznak közölni. Ehez képest a' tárgyak időtől [!] időre a' következők fognak lenni: rövid értekezések a' Literaturáról, 's más olyan dolgokrók, mellyek mívelt emberek' társaságába illenek a' kidolgozásnak külömbféle nemeiben; rövid Románok, Regék, és Versek, historiai darabok és anekdoták; nemzetek' erköltsi és cultura-beli állapotjának rajzolatjai; rövid itéléssel egybe kaptsoltt tudósítások olyan régi és újkönyvekről [!], mellyek miveltt embereknek hasznosan mulattató olvasásúl szolgálhatnak; egyes elmés vagy velős és fontos mondások 's a' t.

Olly reménységgel lévén, hogy ezen munka által is nemzeti Literaturának gyarapodása fog előmozdítani, örömmel felvállaltam annak közre botsátását, 's szeretettel és tisztelettel meghívok igyekezetemnek gyámolítására mindeneket, a' kik nyelvünket szeretik 's üres óráikat is a' tudományoknak szentelni gyönyörű-ségeknék tartják.

A' Helikoni kedvtöltésekből, a' jövő Jó'sefnaptól fogva minden Pesti vásárkor egy 8–9 ívnyi Kötet jelenik meg; a' négy Kötet ára 6 forint lesz bekötve, 2 kuprumal [!], Póstával elküldve 8 forint.

Előfizetni lehet a' Ts. K. Budai Fő Posta Hivatalnál, 's az alúl megnevezett Uraknál.

Hogy az érdemes Olvasók előre itélhessenek róla, mit várhassanak: ide teszem a' 4 Kötet foglalátját.³⁴

³⁴ A kötetek tartalomjegyzéke nem teljesen egyezik a megjelent kiadványokéval.

Első Kötet.

Az idő-írások mostani állapotja. – – Parnasszra utazás. – – Álom az emberi romlottságról. – – Filep és Aster. Egy békeszeretőnek hadi viszontagságai. – – Sohajtás. – – Mirza' látása. – – A' Köznéptől kedvelt dalokról és regékről. – – A' Kalmárok és Kereskedők hasznos emberek. – – A' falusi élet örömei – – Töredék. – – A' Remény' kertje. – – A' Lanthoz. – – A' maga mérséklés. – – Ferneyről. – – Engesztelés. Horátz után. – – Skenándow' Oneida Királynának halála 's erkoltsi tulajdonsága. – – Irene, Második Mahomed Sultán' felesége. – – A' régi Irók hasznai.

Második Kötet.

A' Velentzei Szeretsen. – – Egy ívó dal, melly egy 14-ik Századbéli kéziratban találtatott 's mellynek tzymje ez: Carmen Biblicum. – – Egy Anyának levele gyermekei öltözetére szükséges sok költségeiről. – – Mint kell Hymentől őrizkedni? – – De la Bruyerenek némelly nevezetes mondásai az Aszszonyokról. – – Johnson' Itéletei a' Francziákról. – – Faëthon. – – Római Népről. – – A' Földnek a' Hóldhoz intézett kegyelmes levele. – – Egy nevelésbéli fogyatkozásról. – – Az öltöző Aszszal. – – A' Napkeleti Aszszonyok' szabadságáról. – – Jegyzések a' Napkeleti Aszszonyok' szabadságáról. – – Élet' korainak tulajdonai. – – A' Rómaiak' luxusáról 's mennyiben különbözött ez más népekétől. – – Vieland élete. – – Vigasztalás a' pénz kevesedése eránt. – – Rettenetes földindulás déli Amerikában.

Harmadik Kötet.

A' Nyugalomnak a' Munkának történetei Allegoria. – – A' közepszerüségnek hasznairól. Vers. – – A' Szerelmes. – – Hogyan lehet az únalmat eltávoztatni, és az életet legjobban haszonra fordítani. – – A' jelenvalóval élés. – – Az emberi intézetek' fő fogyatkozásai. – – Napkeleti Erkoltsi Képek. – – Az Irigység' rútsága. – – A' fősvénységnek maga által lett büntetése. – – A' tanúságos Álom. – – A' toll ér-e többet, vagy a' kard? – – Sóókban [!] helyhetett emlék. – – Mi rontja el a' Királyokat. – – A' Szülék a' gyermekekben le vagynak festve. – – Igazságos felelet egy igazságtalan javallásra. – – Más Vers. – – Tsak a' maradék ítélheti meg igazán a' nagy embereket. – – A' kártékony indulatú gunyolók pestisei a' társaságnak. – – Egy ifjúnak gondolatjai 's elmélkedései különbféle tárgyokról. – – Macskák' szeretése. – – Miképpen hatottak a' régiek az újakra. – – Hirtelenkedés és indulatosság. – – A' világ' négy kora. –

Negyedik Kötet.

A' Rómaiak' gazdagsága. – – Dreta Franklinnak böltés megjegyzése. – – Lord Dalton. – – Marais de la Vigne Kisaszszony, vagy mint elhíresedhetik az ember a' nélkül, hogy valaha élt volna. – – A' Vasárnap' panasza a' Förendekhez. – – Élet folyása. – – A' régi nemzetek' szabadságának elenyészéséről. – – A' bor' érzése. – – Athenais. – – Mit szolgálhat egy szép Fonyó. – – Példázatok a' Persa, 'Sidó és a' Keresztyén. – – Dávid' Hárfája. – – Anekdota. – – Arról, a' mit az ember nem tesz, és tehetne. – – Az öltözetről. – – Anyai intés. – – Foote Sámuel. – – Egy tengeri történet a' Morgenblattból. – – A' Szülékről és Gyermekekről. – – A' Képmutatásról és Tettetésről. – – A' gazdaságról. – – Beszélgetésekrői. [!] – – A' Tanulásról és Könyvolvasásról. – – Az ifjúságról és öregségről. – – Az idő eljár. – – Szívem Krónikája. – – A' Tündérek Vatsorája. – – A' Társasági élet és a' Magánosság. – – A' Tudósok' szabad köztársasága. – – A' Muzsavásár. – – Aurora. – – A' nyomos szorgalom igen ritka, de igen szükséges dolog. – – Baylének levele Schaftersburghoz 's ennek válaszsza. – – Bart János.

VADERNA GÁBOR

Költeményes próbák

A fiatal Kis János költészete*

Kis János költészete kapcsán a legtöbb irodalomtörténész félszegen biccent. A kismestereknek kijáró óvatos köszöntés ez: ismerjük őt, említjük őt, de komolyabb figyelmet nem érdemel. Jellemző a Pándi Páltól jegyzett mondat az 1960-as évek nagy irodalomtörténeti vállalkozásából, a Spenótból: „Kis János hűséges, alázatos és szorgalmas »kis-bolygója« volt Kazinczy naprendszerének.”¹ Megvilágító ez a metafora: a bolygó alázatosan kering a csillag körül, nem újul meg, nem lep meg, hanem mindig ugyanoda tér vissza. Tisztelet a kivételnek, általánosnak mondható ez a beállítás.² Pedig a kortársak még valami egészen mást is érzektek Kis költészetében, s olyan jelentős gondolkodók vették komolyan e lírát, mint Kölcsey Ferenc vagy Toldy Ferenc.³ Pedig az az elképesztő termelékenység, amellyel egész pályája során ontotta magából a verseket, fordításokat, értekezéseket, még akkor is figyelemre méltó lehet, ha esetleg úgy érezzük, hogy imitációs esztétikája vagy sztoikus életbölcssége fölött eljárt az idő. Merthogy magyarázatra szorul maga a Kis-jelenség. Magyarázatra szorul, hogy milyen lehetőségei voltak a jobbagyfúinak, a fiatal lelkésznek, az evangélikus superintendensnek a társadalmi

* A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának docense, az Eötvös Loránd Tudományos Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, az „Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon, 1770–1820” Lendület kutatócsoport tagja. A kutatást az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatta.

¹ *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, A magyar irodalom története III (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 295.

² A kivételekhez lásd HORVÁTH János, *Berzsenyi és íróbarátai* (Budapest: Akadémiai, 1960), 262; FRIED István, „...törpe növény a' cedrusos erdön»: Kis János 1814–15-ös verseskötete”, in *Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc és MARGÓCSY István, 159–171 (Budapest: Szépirodalmi, 1990); TÓTH Orsolya, „Kis János és a kortárs kritika”, in TÓTH Orsolya, *A mulandó és a múlhatatlan: Kazinczy és kortársai irodalmi szemléletmódjának diszkurzív határai*, 21–40 (Budapest: Ráció Kiadó, 2009).

³ Erről lásd VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 322–328.

érvényesülésre, milyen módon aknázza ki a számára kínálkozó lehetőségeket, és egyáltalán: az írói aktivitás miként értelmezhető társadalmi praxisként. E kérdések látszólag kívül esnek az esztétikai érdeklődésen. Én mégis azt állítom, hogy az életpálya komplex társadalomtörténeti elemzése segíthet megérteni azt is, hogy mit láttak, mit láthattak Kisben kortársai, s hogy poétikai megoldásai mennyiben voltak csupán egy fénylő csillag körül keringő fakó kisbolygón visszatükröződő tompa árnyak.

A továbbiakban a fiatal Kis János költészetéről lesz szó. Előbb bemutatom a Kis-szöveghagyományt (egy hosszabb exkúrsusban számba veszem egy leendő kritikai szövegkiadás körüli tennivalókat), majd egy példa segítségével a fiatal Kis költészetéhez egy értelmezési javaslatot ajánlok. Nemrégiben Debreczeni Attila két tanulmányt is publikált Fazekas Mihály költészetéről: az egyikben összeszedte egy leendő kiadás textológiai problémáit, egy másikban pedig értelmezte a szöveggörpust.⁴ Én is hasonlóképpen járok el, csak éppen egyetlen hosszabb tanulmányban és az értelmezés fókuszát itt némileg szűkebbre szabva.⁵

1. A SZÖVEGHAGYOMÁNY

Kis János költői indulását a legkönnyebben saját, élete utolsó éveiben lejegyzett életrajzából rekonstruálhatjuk. Eszerint Kis a Soproni Evangélikus Líceum diákjaként kezdett el verset írni. Ekkoriban költemények szerzése iskolai feladat volt, de Kis e téren kiemelkedő tehetséget mutatott, s Schwartner Márton biztatására az iskolai alkalmakra több költeményt is szerzett. Erről így ír önéletrajzában: „Reám, ki Schwartner alatt deák ’s magyar verseket is próbálók írni, több rendbeli alkalmi versek’ készítése is bizaték, mellyek közül némelylek már 1789-ben ’s 1790-ben

⁴ DEBRECZENI Attila, „Egy új Fazekas-kiadás alapvetése”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 5. sz. (2019): 661–694; DEBRECZENI Attila, „Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez”, *Alföld* 70, 10. sz. (2019. október): 49–89. A magam értelmezése Debreczeni nyomán: VADERNA Gábor, „Az én poézisom: Fazekas Mihály költészetének líratörténeti helyéről”, *Studia Litteraria* 59, 3–4. sz. (2020): 80–96.

⁵ Kis János pályájának megközelítése korábbi írásaimban: VADERNA, *A költészet születése*, 329–344; VADERNA Gábor, „Egyházi karrier és társadalmi mobilitás a 18–19. század fordulóján: Johann Ladislaus Pyrker és Kis János példája”, *Egyháztörténeti Szemle* 19, 4. sz. (2018): 22–38.

sajtó alá adatának.”⁶ Ismeretes az is továbbá, hogy Kis Németh Lászlóval diák-társaságot alapított, melynek elsődleges célja a közös olvasás, közös művelődés volt, de igen hamar valamiféle önképzőkörre alakult át.⁷ Még soproni diákként jelentkezett Péczeli Józsefnél, aki a *Mindenes Gyűjtemény*ben közölte is Kis Belgrád visszafoglalására írott költeményét ezzel a szerkesztői kommentárral: „Ezen Verseket írta egy Kis János nevű Soproni tanuló, a’ ki 18. esztendő. Ha az ilyen ifjúnak jó Vezérei ’s Mecénási akadnának, ki-ki el-gondolhatja, mire mehetne 40. ’s 50. esztendő koráig.”⁸

Nem sokkal később megjelent a *Hercules’ választása* című költeménye önálló kisnyomtatványként.⁹ Ez a vers Robert Lowth 1743-ban szerzett *The Judgement of Hercules* című versének fordítása. A vers kiadásának körülményeiről ismét a szerző kései emlékezéseit idézhetjük:

⁶ Kis János Superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve: Első közlemény: Nevendékségét, professzorságát és predikátorságát tárgyazó emlékezések* (Sopron: Özvegy Kulcsárné, 1845), 51. A kisnyomtatványok közül egy van meg (Kis János, *Tiszteletes tudós Rajts Péter urnak A’ Sopronyi Evangyelikusok’ Kollegioma egyik Érdemes Professorának neve-napjára való versek* [Sopron: Sziesz Josef János által, 1789]), a többi ismert című kiadvány lappang: „2. Tiszt. tudós Raics prof. úrnak s Artner Theresia kisasszonynak házasságok alkalmatosságára készített éneke a soproni tanuló ifjúságnak. U. ott, 1789. / 3. Tiszt. tudós Vietoris Jonatán prof. úr neve napján idvezlő versek. U. ott, 1790. / 4. Tiszt. tudós Stanislaides Dániel prof. úr házasságára készített örvendező versek. U. ott, 1790. / 5. A Soproni Musák seregének panasza az ő nagy jótevőjének t. t. Torkos József pred. úrnak halálakor febr. 10. 1791. U. ott.” Felsorolja őket: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV. kötet (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891–1914), IV:313.

⁷ A társaság történetéhez lásd BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok: 1785–1848* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), passim.

⁸ A vers: „Belgrád’ meg-vételekor”, *Mindenes Gyűjtemény* 2, III. negyed, XXIV. levél (1790. március 24.): 379–384; „Belgrád meg-vételének folytatása”, uo., 2, III. negyed, XXV. levél (1790. március 27.): 385–388. A megjegyzés: uo., 388. Kis a kapcsolatot februárban vette fel Péczelivel, további levelezésük lappang: „Kis János id. Péczeli Józsefnek, Sopron, 1790. február 2.”, in Kis János (1770–1846) szuperintendens, *Irodalmi és tudományos levelezése*, kiad. TÓTH Kálmán, 1. lev., 13–16 (Budapest: Ludovika Egyetemi, 2021).

⁹ [Kis János, Szent Andrásról Sopron Vármegyéből, a’ Soproni Eváng. Gimnásumban{!} tanuló 20. esztendő ifjúj], *Herkules’ választása*, Állegoriás költemény. Anglusból fordítottat Lowth szerint (Bétsben: Hummél Dávid betűivel, 1791).

Görög Demeter fenebb dicsért atyáskodása szerint egy uj csomó magyar könyveket gr. Széchenyi Ferenc akkori titoknokától, Bárány Pétertől küldé. Ez, ki maga is a' magyar literaturát nem csak forrón szerette, hanem írásaival is gyarapította, a' küldemény' bejelentése végett professor Raicsot meglátogatá, 's beszélgetés közben töle a' társaság' állapotjáról 's tagjai munkálkodásiról is tudakozódék; feleletül Hercules' választása című versezetem is, melyet akkor tájban készítettem, 's mely történetből ott kéznél vala, előmutattaték. A' buzgó hazafi az angoltól fordítás említése által figyelmessé 'tétetvén [!] elkéré azt, 's grófja előtt, ki Cenkre ment, az uton elolvasá. A' nem kevesebbé nemes szívű, mint bölcs gróf az ifjúi igyekezetet méltányolván 's a' szerzőt serkenteni kívánván, legelsőbben megkérdezteté Raicstól; nem vallana-e ez kárt erkölcsi tekintetben, ha munkája kinyomatnék, 's miután eziránt megnyugtató feleletet vett, nekem irata, tisztázam le a' munkácskát 's ajánljam fíjának Lajosnak, ki ekkor alig lehete több tiz évesnél, 's kit utóbb fényes születésével párosult jeles érdemei a' haza' köztisztelete tárgyává tevének, 's azon magas polcra emelének, mellyen most a' cs. kir. udvarnál tündöklék. El lehet gondolni, melly örömmel engedék ezen rendelésnek, melly ifjui hiúságonnak annyira hízelkedett. A' kinyomtatásra figyelés Görög Demeterre bizaték, ki nem csak ezen fáradságot nagy készséggel magára vállalá, hanem szép lelke' sugallásából még annál sokkal többet is tevé. Több fiatal nagyokat, kikkel helyzete esmeretségbe juttatá, arra bira, hogy azok minden nyomtatványokat alkalmas drágán megvásárlottak 's vallásbeli különbségre nem tekintve számos hazai latin oskolák igazgatóihoz, a' végre elküldötték, hogy a' jobb igyekezetű tanulók között serkentés végett ingyen kiosztogattassanak. A' dolog a' magyar hírlapokban is kihirdettetek, 's a' nyomtatványok' ára , melly akkori környülményeimhez' képest szép summácskát tett nekem ajándékoztaték' 's minthogy épen akkor szándékoztam német ország' valamelyik tudományos egyetemébe menni, szegény sorsom' könnyebbitésére nagyon jó szolgálatot tevé.¹⁰

Kis tehát már soproni diákként feltűnést keltett. S bár alkalmazza korának szokásos szerénységi formuláit, sejthetjük, hogy a költemény valamilyen (itt a titkár által) Széchenyihez való eljuttatása már eleve a peregrináció (és talán a líceum) lehetséges szponzorának keresése miatt történhetett meg. Mindenesetre Kis három lépésben s igen gyorsan járta be az irodalmi nyilvánosság lehetséges tereit: indult a szűk körű reprezentatív nyilvánosságtól (iskolai laudációs költemények, melyek az iskola és a professzor szerepének társadalmi kommunikációja mellett az ifjú poétát is bemutatta), megjelent verse a korabeli sajtónyilvánosság egyik kiemelkedő termékében (a *Mindenes Gyűjtemény*-beli kommentár ajánlotta a leendő mecénások figyelmébe), s végül sikerült elnyernie a korszak és a régió egyik

¹⁰ Kis, *Emlékezései életéből*, 55–57.

legismertebb mecénásának támogatását, ami lehetővé tette a számára a németországi egyetemekre való meghatározó látogatást.¹¹ Kis emlékezéseiből az is kiderül, hogy ezen kívül az ifjú poéta részt vett Sopron közösségi életében, s egy meg nem nevezett polgárasszony (aki Kis terveiben saját, éppen távol lévő fiára ismert) anyagilag is támogatta.¹² S figyelemre méltó, hogy Kis göttingai és jénai tanulmányai előtt Németh Lászlóval együtt arra használja az evangélikusoknál szokásos adománygyűjtő utat, az ún. albizálást (a líceumot elhagyó diákok lelkesíti pályájuk kezdséhez gyűjtöttek pénzt tehetősebb lutheránusoktól), hogy minél több ismert magyar írótl meglátogasson.¹³

Amikor 1793-ban visszatért németországi útjáról, Kis elképesztő lendülettel vetette magát a munkába. Hogy képet kapjunk írói tevékenységéről, érdemes egy pillantást vetni kiadói terveire és teljesítményére. Természetesen csak töredékesen ismerjük ezt az anyagot. Tudjuk, hogy Kazinczy Ferenc olyannyira becsülte ifjú barátját, hogy a fogságba magával vitte leveleit és verseinek egy csomóját.¹⁴ Azt már nem tudjuk, hogy ez a csomó egy Kis által összeállított gyűjtemény volt-e, vagy a levelezésük során elküldött költemények Kazinczy által összefogott csomója. Ezt írta Brünnből 1797. november 16-án: „Régi leveleidnek ’s verseidnek csomócskája, melyet 7 hólnapi itt-létem után végre visszakaptam, sok édességet adott bús napjaimnak.”¹⁵ Mindenesetre az anyag hamarosan elveszett, mint arról pár hónappal szabadulása után Kazinczy beszámolt: „Engedd hát csak azt mondanom, hogy leveleidet, mellyeket kincs gyanánt tartottam magamnál, Brünnben tőlem 1798-ban elszedték minden egyéb papirosaimmal egygyütt, ’s Ő Felségének tulajdon kezeihez küldötték; honnan őket soha többé meg nem kaptam.”¹⁶ Amikor Kazinczy fogságából szabadult, 1801. június 28-án rögtön írt pár sort barátjának,¹⁷ majd nagyrabecsülését újfent kifejezte az imént idézett levelében. Novemberre

¹¹ A mecénatúra intézményéről a korabeli költészetben lásd VADERNA, *A költészet születése*, 205–242.

¹² Kis, *Emlékezései életéből*, 61–62.

¹³ Erről lásd *uo.*, 69–99.

¹⁴ Kazinczy fogságáról lásd SZILÁGYI Márton, *Forrásérték és poétika: Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*, Irodalomtörténeti füzetek 177 (Budapest: Reciti, 2017).

¹⁵ „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Brünn, 1797. november 16.”, in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 477. lev., 2:420–421 (Budapest–Debrecen: Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetemi Kiadó, 1890–2013).

¹⁶ „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Regmec, 1801. november 21.”, in *uo.*, 497. lev., 2:444–446, 445.

¹⁷ „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, h. n., 1801. június 28.”, in *uo.*, 485. lev., 2:432.

már el is olvasta Kis időközben megjelent és azóta küldött munkáit.¹⁸ Kis reakciója sokat elárul a kettejük közti viszonyból:

Nem tudom a' Hazának-e, Néked-e, vagy magamnak örvendjek inkább, hogy olly eleven képzelődéssel, forró szívvel és férjfiúi lélekkel tértél vissza távollétedet sirató literatúránknak vizsgálására. Az Egek vigyázzanak betses éleltre 's vígyenek szerentsésen arra a' szép tzélra, a' hol a' ditsőség minden magyar Írók között a' te számodra készített leghervadhatatlanabb koszorúkat!

Már most nékem is van kedvem feléledni, 's abban a' pályában futni, mellyben való probatételeimre eddig is a' te példád volt leghathatósabb ösztönöm. Ha te vezérem, barátom, kisérom léssz, nem fog soha is egészen elaludni bennem az a' szent tűz, mellynek egy kis szikrája belém szorúlt. Azt ugyan itt prosában is még egyszer mondom, a' mit versben több ízben mondtam, hogy halhatatlanságra nem vágyok. Az én talentomaim több mint egy tekintetben hajótörést szenvedtek, – tsak némelly diribdarab részetskéjét szabadíthattam meg. Azonban minthogy nálunk a jelesebb elmék' szükvoltában a' közönségeseket sem kell megvetni, nékem is kötelességem az enyimmel tenni a' mit tehetek. – Te, kedves Barátom, az én sengéimről nagy forrósággal szóllasz. Rész szerént literatúránkhöz való nagy szereteted visz erre, mellyel néki proselytusokat szerezni kívánsz, rész szerént hozzám való barátságod költsönöz tsekély próbáimra ollyan érdemeket, mellyekkel nem bírnak. Akármint légyen a' dolog, ha ditséretedből a' felesleg való kiveszem is, annyi mindenkor bizonyos lessz, hogy munkáim Néked tetszenek: ezt pedig szeretem, mert meggyőz a' felől, hogy jó úton indultam, 's igen hathatósan serkent buzgóbb igyekezetre. Még inkább szeretem azt, a' mit naponként jobban észre veszek, hogy lelkeink olly igen megegyeznek mind indúlatjaikban, mind principiumaikban. A' több bizonyságok között, mellyeket leveled magában foglal, legvilágosabbá teszi ezt előttem az az egynéhány sor gyönyörű vers, mellyel mint drága gyöngyel betses leveledet megkészítetted, 's mellyet az én rest emlékezetem is egyszeri kétszeri olvasás után úgy megtartott mint a' Miatyánkot. Melly igen mélyen hatottak legyen ezen soraid szívemre, elgondolhatod abból, hogy egy hasonló tárgyú Idylliomot, mellyet régen megtanúltam könyv nélkül, de fordítani soha nem mertem, most magyarrá tenni

¹⁸ „Tisztelettel, szeretettel, dicsőségeden való örvendéssel járúlok hozzád. Ismered érzéseimet erántad, 's képzelhét'd mit érzettem, Kniggét 's Meinerszt még Munkácson – Zsebkönyveidet pedig az anyám házánál, Biharban, olvasván. Kedvesebben olvasható prósat nem ismerek, mint Kniggéd és Meinerszed; ezt mondtam Munkácson: ezt osztán, midőn a' *tudakolt* oldal darabját és a' többit Ér-Semjénben olvastam. Musarionod elragadott. Ezt mondanám róla, ha fordítója a' legszeretettebb barátom nem volna is. A' Magyarot olvasván, a' Németnek, mellyet csak nem könyv nélkül tudok, minden zengzete rezgett füleimben. Az örökkévalóságot érdemlett munka lessz, 's óhajtom, hogy mendikási harangkongatáshoz szokott publicumunk egészen bírhasza; hogy valaha érezhesse, mi az igazán szép.” „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Regmec, 1801. november 21.”, in uo., 497. lev., 2:444–446, 444–445.

el nem múlathattam. Megküldöm azt rész szerént a' végre, hogy ha lehet, gyönyörködjék benne, rész szerént pedig hogy a' benne lévő hibákat felkeressed és kiméltlenül megítéljed.¹⁹

Ekkortól kezdve folyamatos egyeztetés kezdődik közöttük, s egyáltalán nem véletlen, hogy 1815-ben Kazinczy adta ki barátja verseit (erről még később lesz szó).²⁰

De mi történt Kissel, amíg Kazinczy fogságban volt? Mit kellett Kazinczynak pótolnia?

Aranka Györgynek, aki épp nyakig benne volt az Erdélyi Nyelvművelő Társaság szervezésében,²¹ Kazinczy akarta bemutatni Kist (legalábbis egy levelében ezt ígéri 1794. május 11-én).²² Valószínűleg a bemutatás nem történt meg, s Kis csak 1797. június 30-án kelt levele révén vette fel a kapcsolatot Arankával. Levelezésük sajnos ma töredékben s csak másolatból ismert. A mi szempontunkból az első levél az igazán érdekes, mert ebben Kis kiadói terveiről számol be Arankának:

Eltökélttem magamat arra, hogy a tudományokkal való foglalatosságomnak némely gyümölcsseit ottan ottan közrebocsássam, ha különben a külső környűállítások szándékomat győzhetetlen akadályokkal nem gátolják. Vajha mindenkor kedves lenne áldozatom az igazságnak s a virtusnak, ezen jóltévű istenségeknek, *quarum sacra fero, ingenti percussus amore.*

Már rész szerént egészen, rész szerént csaknem egészen készen vagynak következendő munkácskám: 1. Köteményes próbák. (Ezen mintegy 12. árkosból álló kézírásom már három fertály esztendőtől fogva hever Landerernél Pesten.) 2. Kalendáriom és zsebbevaló könyv azoknak, a kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek. 3. Meiners oktatása, mint kellessék az ifjaknak haszonnal olvasniok, excerptálniok, s magokat az írásban gyakorolniok. A legjobb olvasni való könyvek rövid lajstromával megbővítve. 4. Az emberekkel való társalkodásról. Németből báró Knigge szerént, némely változtatásokkal. Három darabban. 5. Erkölcsi próbák. Az ifju asszonyok számára. Németből. – A második szám alatt nevezettben ezek a darabok vagynak: I. Folyóbeszédben: A boldogságról. (Anacharsis utazásából.) 2. A régieknek némely innepei. (Flora nevű

¹⁹ „Kis János Kazinczy Ferencnek, Kővágóörs, 1802. február 18.”, in *uo.*, 509. lev., 2:456–458, 456–457.

²⁰ Kis János, *Versei*, kiad. KAZINCZY Ferenc, I–III. kötet (Pest: Trattner János Tamás, 1814–1815).

²¹ Erről lásd JAKAB Elek, „Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő Társaság”, *Figyelő* 16 (1884): 161–175; 256–277; 341–368. Újabbán: Annamária BIRÓ, „Der Einfluss der Freimaurerei auf siebenbürgische gelehrte Gesellschaften”, in *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*, Hrsg. von Dieter BREUER und Gábor TÜSKÉS, Frühe Neuzeit. Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext 229, 332–347 (Berlin: de Gruyter, 2019).

²² „(Néki bé foglak ajánlani.)” „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Regmec, 1794. május 11.”, in KAZINCZY, *Levelezése*, 445. lev., 2:361–364. Itt: 362.

német Journálból.) 3. Emberiség és szerelem. Anecdota. (Ugyanabból.) 4. A bagdadi fősvény kalmár. Napkeleti rege. (Németből.) 5. A vad ember és az európai ember. (D’Arnaud után.) 6. A szánakozás ereje. (Ugyan a szerént.) II. Versben: 1. A haza szeretete. (Voss után.) 2. Bucsúvétel az ifjúságtól. 3. A módi. (Bernis után.) 4. Horatius. (Hagedorn után.) 5. A házassági élet boldogsága. 6. Elegia aratáskor. (Scott után.) 7. Wieland Muzárionának első könyve. Ezt a zsenyémet Néked bátorodom szentelni, ha az első két vagy három hétben tudósítani méltóztatol, hogy nem veted meg csekély, de tiszta indulattal nyújtandó áldozatomat. – Valamint csak lehet, sietnem kell a nyomtatással; mert, ha a közönséges kalendáriumok elébb ki fognak terjesztetni az országban, félő, hogy az én, egyeberánt is szokatlan formájú, könyvecskémnek nem találkoznak vevői.

Munkáim kiadásában a legnagyobb akadály az, hogy illendő feltételek alatt nyomtatót nem találok. Ingyen, vagy 10–15 exemplárért kézírásomat, megvalom, általadni nem akarom. Jövedelmemet, mely egyeberánt is igen kevés, a nyomtatásra kockáznom nem lehet, nem is szabad. Segedelmet a nagy uraktól koldúlni szégyenlek. Arra határoztam végre magamat, hogy, ha mágnásaink vagy más gazdag hazánk fiai közül valakit tudnék nemzeti literaturánknak buzgó szeretőjét, ahoz folyamodnám oly kéréssel, hogy bőségből jó szándékomat nemes szívvel mozdítaná elő, adna a nyomtatásra pénzt, osztaná meg velem a nyereséget, ha pedig a nyomtatványok nem kelnének, áldozná fel egynéhány forintját, s viselné maga a veszteséget. De minthogy kihez folyamodjam ily kéréssel, nem tudom, s kérésemnek kinevettetésétől is, legalább megtagadtatásától félek, még talán először Kniggemmel a praenumeratio utját fogom megpróbálni. – Te, a ki Ewáldot oly szép magyar ruhába öltöztetted, s a tudományokhoz való szeretetednek oly sok szép más jeleit adtad, nem fogod magad megalacsonyításának tartani, ha tapasztalásidból egy olyan ifjabb barátodnak tanácsot adsz, a ki ugyan a tudományokat egész szívéből s szintén oly tisztán s interessentia nélkül szereti, mint akárki, s a józan megvilágosodást is szintén oly buzgón kívánja terjesztetni; de mindazonáltal munkájából tisztességes jutalmat kívánni nem csak illendőnek, hanem körülállásira nézve szükségesnek, sőt ugyan kötelességben álló dolognak is tartja.²³

Az impozáns kiadói terv, mellyel kapcsolatban ekkor még meglehetősen szkeptikusan nyilatkozik, el is indul. A második szám alatti zsebkönyv vagy kalendárium sorozatként kezdődik, még az Arankának írott levél évében megjelenik az első rész (*„Sebbe való könyv”*), míg a második rész 1799-ben lát napvilágot *Kalendárium és ‘sebbe való könyv* címmel Festetics György támogatásával (erről is lesz még

²³ „Kis János Aranka Györgynek, Nagybaráti, 1797. június 30. [Vass József másolata]”, in Kis, *Irodalmi...*, 11. lev., 19–20.

szó).²⁴ Christoph Meinersnek *Anweisungen für Jünglinge zum eigenen Arbeiten besonders zum Lesen, Excerptiren, und Schreiben* című könyvét 1798-ban Győrben sikerül kinyomtatni Kis fordításában,²⁵ Adolph Knigge értekezését (*Ueber den Umgang mit Menschen*) három kötetben ugyanezen évben ugyanott.²⁶ S az 5. pont alatti, asszonyoknak írott erkölcsnemesítő kézikönyv is ugyanekkor és ugyanott jelent meg (annyi különbséggel, hogy a címlap szerint nem egy német, hanem egy angol dáma szerzeménye az eredeti).²⁷ Egyetlen egy kötet nem jelent meg a tervből, s ez a *Költeményes próbák* című versgyűjtemény. Erről annyit tudunk meg, hogy már majdnem egy éve várja a pesti Landerer – nyilván Landerer Mihály – választát hiába. Vajon ennek a kötetnek valamilyen változata volt ott Kazinczynál a fogságban? Nem tudjuk. Pedig valószínűleg éppen a Kis számára legfontosabb kötet volt a saját verseit tartalmazó. Még várt rövid ideig, majd más lehetőség után nézett. Azt tervezte, hogy egy bejáratott utat választ, s egyúttal rácsatlakozik a korszak legígéretesebb kiadói vállalkozására, a *Magyar Minerva* sorozatra: gróf Festetics Györgynek ajánlotta fel verseit, neki küldte el elkészült kötetének kéziratát.

Mielőtt áttekintjük, hogy miként alakult Kis és Festetics kapcsolata, érdemes röviden összefoglalni a *Magyar Minerva* történetét.

Gróf Festetics László nevelője, Péteri Takáts József 1797-ben Bécsből kereste fel az édesapát, hogy támogassa egy új könyvsorozat elindítását. Az eredeti tervet, melyet aztán Takáts többeknek szétküldött, teljes terjedelmében közöljük:

²⁴ 'Sebbe való Könyv: Azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek, kiad. Kis János (Po'sonyban: Wéber Simon Péter betűivel, 1797); *Kalendárium és 'Sebbe való Könyv: Azoknak a kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek 1799-dik esztendőre*, kiad. Kis János (Pozson: Wéber Simon Péter és betűivel, 1799).

²⁵ MEINERS Kristóf, *Oktatása, miképpen kellessék az Ifjaknak haszonnal dolgozni, kivált magokat az olvasásban, kijegyezgetésben és írásban gyakorolni*, Magyarra fordította és az Ifjaknak legszükségesebb könyvek' esmeretével megbővítette Kis János (Győr: Streibig Jósef' betűivel, 1798). Az eredeti egyik kiadása: Christoph MEINERS, *Anweisungen für Jünglinge zum eigenen Arbeiten besonders zum Lesen, Excerptiren, und Schreiben*, Zweyte vermehrte Ausgabe (Hannover: in der Helwingschen Hofbuchhandlung, 1791).

²⁶ KNIGGE Adolf, *Az emberekkel való társalkodásról, vagy miképen kellessék minden rendbéli emberekhez magukat úgy alkalmaztatnunk, hogy a világban boldogulhassunk*, Szabadon fordította Kis János (Győr: Streibig Jó'sef' betűivel, 1798). Az eredeti: A. Freyherr von KNIGGE, *Ueber den Umgang mit Menschen*, In zwey Theilen (Hannover: in der Schmidtschen Buchhandlung, 1788).

²⁷ [Egy angliai dáma], *Erköltsi oktatás az ifjabb asszonyságok' számára*, Magyarra fordította Kis János (Győr: Streibig Jó'sef betűivel, 1798).

A' Magyar Országi Írók Munkáinak könnyebb kinyomtatását tárgyazó gondolatok.

I. Bizonyos summa pénz fog meg-határozatni, hogy abból esztendőnként némely könyvek, – a' magyar líterátorok' szüleményei, – könnyebben jöhessenek a világ' elibe, olly feltétellel mindazonáltal,

II. Hogy a' kiadandó Munkák a' Censura által helybe-hagyattassanak.

III. Hogy előbb némely tudós uraknak vélekedéseik irántok kikérettessenek. A' végre vagy el-küldetnek a' vi'sgáló uraknak biztos alkalmatossággal a' munkák és eleintén tsak ez fog megesni; vagy utóbb a' ki-rendelendő helyre a' közel lévő urak közül, kiknek kedves fogja tartani összejöhhetnek és olyankor az utiköltségek is megtérítetik.

IV. De hogy a' beküldött munkáról annál egyenesebb ítélet hozattassék, a' vi'sgálónak ne legyen tudtára, ki az író, sőt még a' társaság előtt is titokban maradhat, ha akarja a' szerző; és olyankor tsak egy választott mondás által jegezze meg neve helyett maga' munkáját.

V. A' könyvek' tárgyai a' literaturának minden ága. Kivévéen, a' mellyek vagy személyes sértéseket, vagy tzivódásra szolgáltató alkalmatosságot foglalnának magokban.

VI. Hasznos lenne, ha az Academiákban és Gymnasiumokban, akármely religobeliek legyenek is azok, a' nevezetesebb tanítók számba vevődnének és azokból jótéví's munkás urak' kikeresésére némelylek ki-választatnának.

VII. Ezen kiválasztott urak segítségével eggy ollyan lajstrom készíttessék, a' mellyből ki lehessen venni, kik és miben dolgoznak most a' literaturában, vagy millyen munkájik vagynak már készen kézírásokban. Jó leszen annak is végére járni, kiknél találatnak régtől fogva nyomtatást érdemlő kézimunkák.

VIII. Bizonyos időtájban p. o. október' elején meg lehetne a' beküldött munkákat részint olvasgatni, részint a' már általolvasott kézi iratokról hozott ítéleteket elő-adni 's okkal támogatni, a' kiadandókat meghatározni; a' többieket pedig, ha a' szerző kívánja, vissza-küldeni.

IX. A helyben hagyott munkáért az író jutalom nélkül nem fog maradni. A' legnagyobb jutalom 500 exemplárokban, a' legkisebb 150-ben állhat. Ha pedig talám inkább kéz-pénzt kívánnak a' szerző, jókor jelentse-meg szándokát, és ugy fog azután közmegegyezéssel a jutalom meg-határozatni. Tudni való, hogy az eredeti munkák mindig nagyobb betsbben tartatnak, mint a' fordítások; mindazonáltal a' jelesebb könyvek fordítóira is illendő tekintet fog lenni.

X. A' nyomtatott könyvek eladásából bejött pénz, több és több munkák kiadására, a' szükségesebb tárgyak' kidolgoztatására., a' szűkölködőbb tudósok' segélésére fog fordíttatni.

XI. A' kijött munkák eladására a VI. tzikelyben megnevezett férjfiak közzül egy-néhány levelező barátok kérettessenek meg, hogy a' könyv-árosok mértéktelen nyerekedésének gát vettessék, és a' vett pénz annál bizonyosabban kézhez kerüljön.

XII. Miképpen kellessék a' számvételt rendbe hozni, jó léssen arról egy projectumot kidolgozni.

XIII. Egy állandó levelezőnek kell lenni, a' kinél minden barátok' írásai egybe-
gyűljenek és a' tárgyat illető tudósítások följegyeztessenek.

XIV. Egy olyan férfit is kellek választani, a' ki a' helybehagyott munkák tsi-
nos 's a' nyomtatásbeli hibáktól mentt közre botsátására figyelmezzon, a' nélkül,
hogy a' szerző' megegyezése ellen valamit megváltoztatni merészeljen.

XV. Hasznos volna, ha a' gyülekezetnek megegyezéséből az orthographia
megállapíttatnék. Ezáltal a' nagy különbség a' magyar írásra nézve legalább jö-
vendőre alkalmasint megszűnnék.

XVI. Nem ártana talántán a' jobb elkelés és a' gyűjteménynek egysége 's ösz-
szekapcsolása végett egy közönséges nevet ragasztani mindenik munkának
elébe, a' melly, mivel semmi hasznos tudomány nem lenne kirekesztve, ez lehet-
ne: „Tudományok Tárháza.”

XVII. Azonban nem tsupán a' magyar nyelven írt munkák fogattnának el ki-
adás végett.

XVIII. Mindezeknek elkezdésére 1000 forint ajánltatik esztendőnként. De
mivel sok mellékes költségek, 's netalán több előadandó tárgyak miatt ez nem
lenne elegendő, ezen jámbor szándéknak állandóságára nézve-is köztanácsko-
zással olly módok találtassanak-ki, hogy minden erőltetés nélkül más jötevők is
szerveztessenek.

Hogy ezen közhasznú szándék a nevezetesebb írók tudtára essék, különös
levelekben megirattatott: Szabó Dávid, gr. Gvadányi, Molnár Borbála, Kultsár Ist-
ván, Virág Benedek, Révay Miklós, Veszprémi István, Keszthelyi László, Dugonics
András, Szatmári Pap Mihály Uraknak, hogy ha vagy maguknak kiadandó kész
munkájik volnának, vagy másoknál nyomtatást érdemlő kéziratokat tudnának
heverni, adják Takáts Józsefnek értésére, a' ki mind a' revisiónak, mind a' közre
botsátásnak elő-mozdításában egész hívséggel elfog jární és bizonyossá teszi
őket a' IX. szám alatt megígért jutalomnak megnyeréséről.²⁸

Azért érdemes az egész tervezetet átfutni, mert abból világosan látszik, hogy Péteri Takáts és barátai (többek között Batsányi János) jóval nagyobb léptékben gondolkoztak, mint néhány jeles könyv kiadása. A tervezet jól illeszkedik a ko-

²⁸ Az elküldött tervezet és Péteri Takáts feljegyzései: A' Magyar Országit Írók' munkájiknak köny-
nyebb ki-nyomtatását tárgyazó Gondolatok, Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Infor-
mációs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjtemény (a továbbiakban: MTA KIK, Kt.), Ms.
5086/47. A tervezetet közli: TAKÁTS Sándor, *Péteri Takáts József* (Budapest: „Hunyadi Mátyás” In-
tézet, 1890), 101–103.

rabeli tudós társasági tervek sorába, azoknak egy sajátos változata.²⁹ Miben is áll ez a sajátosság? Először is a társaság a könyvkiadást tekinti legfontosabb céljának, s a társasági formát is ennek rendeli alá. Tehát nem a tudós társalkodás eredményeit publikálnák, hanem a begyűjtött eredmények tudós megtárgyalása szabályozná, hogy mi jelenhet meg. S hogy a tudományt a könyvkiadás felől közelítik, azért is igen lényeges, mivel így már eleve valamilyen piaci alapra kell építeni a vállalkozást. A tervezet megemlíti a Festeticstől elnyerendő alapítvány összegét: 1000 forint. Ám azt a kérdést rögtön nyitva is hagyják, hogy a jövőben újabb mecénások szerzése révén növelni lehetne az így létrejövő virtuális közösség munkájának volumenét. S az is figyelemre méltó, hogy a megjelentetett tudósoknak saját könyveik bevételeiből ajánlanak fel (komolyabb siker esetén 500 példányt, szerényebb esetén 150 példányt). Mindez azzal kecsegtette a vállalkozásban résztvevőket, hogy némi pénzhez is juthatnak munkájuk után, ám azzal a nem lényegtelen megszorítással, hogy kénytelenek lesznek beérni kevesebbel is, ha könyveik nem fogynak. Közvetve tartalmazza ez azt is, hogy a szerző maga is érdekeltté válik saját könyvének terjesztésében, prenumeránsok gyűjtésében.

A felhívás nem várt sikert hozott. Péteri Takáts és szerkesztőtársa, Batsányi, több mint száz válaszlevelet kapott, melyek egy vagy több kéziratot ajánlottak a szerkesztők figyelmébe. 1798 augusztusára Baróti Szabó Dávid már el is készült műveinek lejegyzésével,³⁰ Virág Benedek még kérette magát egy kicsit (előbb egy énekeskönyvet akart csak közölni, utóbb a magyar költészettörténet egyik legnagyobb hatású kötetét állította megíscsak össze).³¹ Egyik sem fért azonban be az első körbe, Festetics még 1798 márciusában döntött a közlendő kéziratokról, Péteri Takáts feljegyzése erről: „A' M. Grófnak Martzius 8dikán költt levele szerint

²⁹ A tudós társaságokról lásd Réka LENGYEL: „Preface”, translated by Réka FUTÁSZ, in *Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature in 18th-century Hungary: A Collection of Documents and Sources*, ed. Réka LENGYEL and Gábor TÜSKÉS, translated by Bernard ADAMS, 11–16 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2017); *Fénykeresők: Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában: Kommentált forrásgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeum kamarakiállításához 2017. október – Lichtsucher: Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa: Kommentierte Quellensammlung zur Kabinettausstellung des Ungarischen Nationalmuseums, Oktober 2017*, szerk./Hrsg. von CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit, LENGYEL Réka és/und TÜSKÉS, Gábor (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete – Magyar Nemzeti Múzeum, 2017). Utóbbiról kritikám: VADERNA Gábor, „Fénykeresők”, *reciti.hu* (2018. május 9.), <http://reciti.hu/2018/4590>

³⁰ Lásd „Batsányi János Virág Benedeknek, Bécs, 1799. január 17.”, MTA KIK Kt., Ms. 4744/130.

³¹ Erről lásd Porkoláb Tibor jegyzeteit: VIRÁG Benedek, *Poétai munkái*, kiad. PORKOLÁB Tibor, Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század 12 (Budapest: Universitas Kiadó, 2011), 96.

az idén a következő három munkák jönnek-ki a' szabott 1000 forintból t. i. 1. Ányos Pálnak versei. 2. Gr. Teleki Domokosnak deák munkája de administratio-
ne legalis comitatum etc. 3. Molnár Borbálának költeményes munkája".³² (Ekkor választotta a gróf a *Magyar Minerva* címet is.) Ám mivel a kijelölt művek közül kettő nem készült el időben, Péteri Takáts saját erkölcstani munkáját és Virág 1799 elejére összeállt kötetét javasolta pótlásul, s időközben Földi János Carl von Linnét követő természettanát is előkészíti kiadásra. Ám a kiadás megfeneklik, Festetics váratlanul megvonja támogatását Péteri Takátsától. 1799. március 1-én a szerkesztő még rákérdez, van-e értelme folytatni a vállalkozását,³³ ám a válasz már hidegzuhanyként éri. Aranka Györgynek április 29-én kelt levelében számol be a történetekről:

Fájdalommal mondom, hogy Nagyságodnak isméretes buzgóságú hazafi szívért akartam megkímélni – azért nem irtam. De már kifakasztom; mivel eltűnik minden reménységem, hogy, bátor eleget iparkodtam, jobbra változzanak a szomorú környüállások. Ugy tetszik, mintha átok feküdnék a legszebb igyekezeteken hazánkban. Alig kezd a jó remény csillámlani; mindjárt megint komor fellegek borítják a tiszta eget. – Ime Minervánk is közelít a sírhoz! Midőn én tehetségem szerint dolgozom gyarapodásán, egyszermind oly értelmű levelet veszek Keszthelyről, hogy Maecansunk Lipszky hadnagy magyarországi mappáira 2000 forintot szánván, nem segítheti a M. Minerva folytatását. Szörnyű csapás volt ez az én jó szándékomnak; annyival is inkább, hogy én általam estek meg az ígérek néhány munkás férfiaknak írásaik kinyomtatása iránt. Mely hirtelen! mely csúfos változások ezek! Oda néki. Én ugyan még minden erőmet megvettem, hogy fordulást tegyek a rossz dolgon; nem kímélem a szép, a nyomos kérést; de ha ez nem használna is, mégsem hagyom oly hamar kihalni a Minervát. Reá szánom időmet, fáradságomat, csekély mindenemet, a míg csak győzöm. Ha kevesebbet is, de csak fog esztendőnként valamit látni édes hazám. Bécsben kívánván tölteni életem napjait, eshetik módomból, hogy pártfogókat szerezhetek a jámbor és hasznos igyekezetnek. Lehetetlen, hogy az olyan munkálkodásnak ellenségi támadjanak, a melyhez, ígérem, soha még csak a gyanú sem fog férhetni. A mi a 2. kötetből bójövend, nekem méltóztatott ajándékozni a mélt. gróf. Ezt én a III. kötet, Virág Benedek felséges költeményei kiadására fordítom; és így teszek a többi részekkel is. Mely könnyű dolog volna minden akadályokon győzedelmeskedni, ha a könyv[v]béli kereskedés jobb lábbon állana hazánkban.³⁴

³² MTA KIK Kt., Ms 5068/47. Idézi: uo., 96.

³³ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, P279, 1799:300.

³⁴ Idézi: TAKÁTS, Péteri Takáts József, 108–109.

Persze nem tudhatjuk, hogy Festetics miért is vonta meg támogatását. Aligha a pénz lehetett az oka, hiszen nem ajánlotta volna fel ilyen könnyelműen, ha a következő pillanatban meggondolja magát. Ráadásul azt azért megengedte Péteri Takátsnak, hogy a tűzoltást elvégezze: a befolyó bevételből még a harmadik kötet kiadhatta. Talán politikai változások állhattak a háttérben: az ekkoriban rendkívül aktív Festetics mintha hirtelen visszafogná a gyeplőt (bár ennek konkrét okát egyelőre nem látjuk), de az is elképzelhető, hogy a Péteri Takáts által folytatott kiterjedt levelezés volt az, ami már Festeticsnek is sok volt, s inkább leállította túlságosan izgága emberét. Az előbbi elképzelést támogathatja, ha elgondolkodunk Stohl Róbert felvetésén, aki szerint a Péteri Takáts-féle tervezet nemcsak Festetics tudtával készülhetett, de egyenesen a gróf diktálhatta,³⁵ utóbbi mellett szólhat a Magyar Tudományos Akadémián őrzött – eddig is többször idézett – regestrum, ahol Péteri Takáts pontosan dokumentálta a kapcsolati háló döbbenetes gyors fel- és kiépülését. A Festeticstől való támogatás leállítása persze önmagában még nem kellett volna, hogy véget vessen az egész vállalkozásnak, más mecénás vagy mecénások még megmenthették volna.³⁶ Nem tették.

Mindenesetre Ányos kötete megjelent, Péteri Takáts kötete megjelent, s végül Virágé is³⁷ – a többiek lemaradtak, sőt Baróti Szabó Dávid egy kissé meg is sértődött, mert éppen az ő kötete maradt ki, holott ő már Virág előtt elkészült a kézirat.³⁸ Pápay Sámuel irodalomtörténete már inkább mementóként vagy az újjászületés reményeként, mint a sorozat darabjaként láthatott napvilágot évekkel később.³⁹

³⁵ STOHL Róbert, „Péteri Takáts József irodalmi kapcsolathálója a Magyar Minerva körül”, in *Kutatások az Eötvös József Főiskolán*, 229–236 (Baja, 2005), 230.

³⁶ Festetics kultúrpolitikai mozgásteréről és választásairól lásd KURUCZ György, *Keszthely grófja: Festetics György* (Budapest: Corvina Kiadó, 2013), 161–194.

³⁷ ÁNYOS Pál, *Munkáji* (Béts: özvegy Alberti Ignátné' betűjével, 1798); PÉTERI TAKÁTS József, *Erköltsi oktatások* (Béts: özvegy Alberti Ignátné' betűjével, 1799); VIRÁG Benedek, *Poétai munkáji* (Pest: Trattner Mátyás' betűjével, 1799). Utóbbi kritikái kiadását már idéztük.

³⁸ Baróti Szabó Batsányinak írott leveleit idézi: KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, „Batsányi és Baróti Szabó”, *Irodalomtörténet* 40, 1. sz. (1952): 69–93, 83–84. Baróti kötete végül 1802-ben jelent meg: BARÓTI SZABÓ Dávid, *Meg-jobbított, 's bővített költeményes munkáji*, I–III. kötet (Komárom: Özvegy Weinmüller Klára' betűjével, 1802). Molnár Borbála és Földi tervezett kötetei másutt láttak napvilágot (előbbi nem a sorozat megszűnése miatt): Fő-strázsa-mester Csízi Istvánnak nemes MÓLNÁR Borbálával, *Az erkölts pallérozását, és a' szív meg-jobbítását tárgyazó verses levelezései, melyek leg-inkább beteges állapottyában munkáltattak* (Pozsony: Wéber Simon Péter költséggével és betűjével, 1797); *Természeti história a Linné systemája szerént: 1 csomó: Az állatok országa* (Pozsony, 1801).

³⁹ PÁPAY Sámuel, *A' magyar literatúra' esmérete* (Veszprém: Számmer Klára' betűjével, 1808).

Kis János ebbe a történetbe kapcsolódott be, bár az nem világos, hogy végül Péteri Takátsccsal sikerült-e érintkezésbe lépnie. Először 1798. február 17-én írt a grófnak. E levelének már az elején sem köntörfalazik:

Az Érdemeket tisztelni 's ezen tiszteletet nyilvánosságossá tenni kívánni, igen természet szerént való dolog minden jó indulatú szívben. Ezen okra nézve, reménylem, méltóztatik Nagyságod kegyesen megengedni, hogy esméretlen létemre homályos magánosságomból szavamat Nagyságodhoz emelni, Nagyságodnak tsekély munkáimmal udvarolni 's mély tiszteletemet kinyilatkoztatni bátorodom.

Megvallom, Méltóságos Uram, ezen tselekedetemben az is egyik tzéloom, hogy Nagyságoddal nevemet valamennyire megesmértessem. De ezt annyira nem szégyenlem, hogy inkább igen kevésre tudnám magamat betsúltni, ha Nagyságodnak tetszeni nem igyekezném. Mi lehet hathatósabb ösztöne a' minden jóra, szépre 's felségesre vágyó elmének, mint az olyan ditsó Férjfiaknak tetszésének megnyerése, a' kik mind azt, a' mire ő törekedik, szeretik, előmozdítyják, 's a' kik azon jeles tulajdonságokkal Magok is kitetsző fénnnyel tündökölnek?⁴⁰

Munkáit küldi, bár nem derül ki, hogy pontosan melyeket. Valószínűleg a *'Sebbe való könyv* első részét, és valamely korábbi kisnyomtatványát küldhette. Mivel a *Hercules' választását* Festetics már ismerhette, s elég régi kiadvány, feltehetően *A' vallástsúfolók ellen* írt filozófiai tartalommal kiegészített beiktatási laudációját küldhette el.⁴¹ A levélhez egy Festeticsnek írott laudációs episztolát is mellékelte. A gróf levelezésének iktatókönyve szerint Kis kapott 20 forint támogatást és a gróf jelezte, hogy hozzájárul, hogy a róla való verset a *'Sebbe való könyv* második darabjában nyomtassák ki. (Magyarán: a laudációért cserébe honoráriumot biztosított, elérte Kis gesztusát és megjutalmazta érte.)⁴²

Kis március 15-én újabb levelet küldött Festeticsnek, melyben köszönetet mondott a küldeményért.⁴³ A következő levél már 1799. január 15-én kelt. Kis előbb emlékeztette a gróftot korábbi jóindulatára, majd verseinek gyűjteményét ajánlotta figyelmébe:

⁴⁰ „Kis János Gróf Festetics Györgynek, Nagy-Baráti, 1798. február 17.”, in Kis, *Irodalmi...*, 20. lev., 34–38. ltt: 34–35.

⁴¹ Kis János, *A' vallástsúfolók ellen: Fő tisztelendő Nagy István úrnak a' Dunán túl levő Evangyelikusok' Superintendensévé lett választásának alkalmatosságával írta* (h. n.: k. n., 1796).

⁴² Közli: „Gróf Festetics György Kis Jánosnak, Keszthely, 1798. március 2. [kivonat]”, in Kis, *Irodalmi...*, 21. lev., 38.

⁴³ „Kis János Gróf Festetics Györgynek, Nagy-Baráti, 1798. március 15.”, in *uo.*, 22. lev., 38–39.

A' Tudományok' Pártfogójához mindenkor sietnek a' Mú'sák; az én Mú'sáimnak pedig még egy különös okok is van Nagyságodhoz sietni; mert Nagyságodnak különös kegyességét tapasztalták. Azon kívül is illendő, hogy azon könyvetskémet, melyben a' többek között Nagyságod eránt való érzékenységeimet festem, magam mutassam bé Nagyságod előtt. – Valaminthogy ezen érzékenységeimet a' Közönség előtt kinyilatkoztatni Nagyságod kegyesen megengedte, úgy méltóztassék most ezen engedelemmel való élésemet is kedvelleni.

Bátorkodom egyszersmind az idezártt Költeményes Próbáimnak kézírását is Nagyságodnak olly tzállal általadni, hogy ha azok között némelly nyomtatásra méltó darabotokkák találtnak, azokat a' Magyar Minervába béiktattatni méltóztassék Nagyságod. Arról pedig alázatosan engedelmet kérek előre is, ha ezen lépésem által talám alkalmatlankodom Nagyságodnál. A' Magyar Minerva, ha Barátim által jól vagyok tudósítva, egy ollyan bölts Institutuma Nagyságodnak, mely minden hazai írótt méltán pályafutásra ösztönözhet, a' kiben a' nemesebb ditsőség' szeretete lakik. Ez indított engem arra, hogy ezen verseimmel egy ollyan szép pályában szerentsét próbáljak; 's ha olly szerentsés leszek, hogy, ha verseim nem is, legalább a' velek való jó igyekezetem Nagyságod előtt kedvet fog találni, megkettözött buzgósággal fogom folytatni a' nevezett szép institutumban Nagyságod' szemei előtt a' feltett ditső tzél felé való törekedésemet.⁴⁴

Kis nem véletlenül éppen Festeticsnél jelentkezik a verseskönyvével. Hiszen már megjelent a *Magyar Minerva* első, Ányos verseit tartalmazó kötete ekkorra, s nyilván a Péteri Takáts-féle felhívás is eljutott hozzá. A nagybaráti (ma: Győrújbarát) prédikátor ugyanakkor nem azt az utat választotta, amit a felhívás szövege megjelölt, hanem magához a mecénáshoz fordult. Lehetett emögött taktika is (kapóra jöhetett, hogy épp most laudálta a grófot), de azt is mutathatja Kis eljárása, hogy a számára teljesen természetes volt, hogy a *Magyar Minerva* a gróf elvárásai szerint, a gróf szándékait követve jelenik meg (s mint láttuk, nem is tévedett nagyot). A kézirat, melynek ismertetése hamarosan következik, *A' M. Minerva' É. Kiadóihoz* címmel is tartalmaz egy előszót, ami arra utal, hogy Kis alapvetően ide szánta művét.

A Festetics-levéltár iktatókönyvéből tudjuk, hogy Kis mellékelte a *'Sebbe való könyv* második darabja, illetve Knigge-fordítása mellett a *Költeményes próbák* kéziratát is. Innen derül ki az is, hogy mi történt a könyvekkel és a kézirattal:

⁴⁴ „Kis János Gróf Festetics Györgynek, Nagy-Baráti, 1799. január 15.”, in *uo.*, 23. lev., 39.

Válaszképpen iratott: Köszönettel vette Ő N[agysá]ga mind Sebbe való Könyvét 1799^{ik} Esztendőre, mind B. Knigge Adolfnak az Emberekkel való társalkodásról irtt Könyvének magyar Fordítását, mind pedig a' maga Költeményes Probáinak kéz irását, a' mely utolsót a' Magyar Minerva' Ki-adóinak Bétsbe fel-fogja küldeni. Többire Tisztelendő Urnak e' részben is Ő N[agysá]gához bizonyított bizodal-máért, 's fáradtságának tsekély jutalmául ezennel Bankó Czedulákban Negyven Forintokat küld Ő N[agysá]ga.⁴⁵

Festetics továbbra sem Kis kiadói terveit támogatja, hanem magát Kist. Ezúttal 40 forintot küld (dupláját a múltkorinak), s ez nyilván nem a leendő tervekre, hanem a beváltott gesztusra utal (azaz a Festetics-laudáció valóban ott volt az ígért helyen). Sokkal érdekesebb, hogy a kézirat Bécsbe küldését ígéri, hiszen Festetics ekkor már pontosan tudhatta: a *Magyar Minerva* vállalkozása bedőlt. (Esetleg, s ennek a lehetőségét korábban is lebegtettem, Festetics gondolhatta úgy, hogy a vállalkozás az ő részvétele nélkül is tovább él.)

Kis következő levele ismét a köszöneté.⁴⁶ Legközelebb – hogy teljes legyen a történet e szála – 1799. április 12-én jelentkezik azzal a kéréssel, hogy néhány könyvet a gróf könyvtárából kölcsönözhesen.⁴⁷ A gróf az iktatókönyv alapján a könyvtár rendezésére hivatkozva nem járult hozzá a kölcsönzéshez.⁴⁸ Kis 1800. augusztus 9-én írt ismét. A versekről itt már nincs szó (lehet, hogy még várja Péteri Takáts válaszát Bécsből), hanem egy új kiadói tervet mutat fel a grófnak:

Muzáron vagy a' Gráziák' Filozofiája. Három könyvekben.

'Sebbe való könyv 1800dik esztendőre, melyet a' könyvnyomtató nem vállalt az idén magára.

A' Tudományok' rágalmazásáról. Levél formába foglalt költemény.

Gyermekek' Bibliothékája. Kámpe után. IV. darabokban.

Közönséges olvasó könyv, a' falusi oskolák' és köz emberek' számára, mintegy 40 árkus, melyben minden szükséges esméreteknek veleje foglaltatik. – Mind ezek más nyelvekből vagynak fordítva 's Hazánkhoz alkalmaztatva.⁴⁹

⁴⁵ Közli: „Gróf Festetics György Kis Jánosnak, Keszthely, 1799. január 27. [kivonat]”, in *uo.*, 24. lev., 40.

⁴⁶ „Kis János Gróf Festetics Györgynek, Nagy-Baráti, 1799. február 8.”, in *uo.*, 25. lev., 40.

⁴⁷ „Kis János Gróf Festetics Györgynek, Kővágó-Örs, 1799. április 12.”, in *uo.*, 26. lev., 41.

⁴⁸ Közli: „Gróf Festetics György Kis Jánosnak, Keszthely, 1799. április 30. [kivonat]”, in *uo.*, 41–42.

⁴⁹ „Kis János Gróf Festetics Györgynek, Kővágó-Örs, 1800. augusztus 9.”, in *uo.*, 29. lev., 43–44.

Ezek a tervek már nem sikerültek olyan fényesen, mint az Arankának korábban küldöttek, Kis kiadói lendülete látványosan megtörik. A *Muzáron* fordítása majd az 1815-ös verseskötetbe kerül,⁵⁰ miként a tudományok rágalmazóiról írott vers sem nyer önálló kiadást.⁵¹ A *'Sebbe való könyv* harmadik darabja már nem jelent meg. A falusiaknak szánt olvasókönyv 1802-ben,⁵² az itt *Gyermekek' Bibliothékája* címmel illetett kötet 1805-ben jött ki.⁵³

Festetics válasza félreérthetetlen határozottsággal utasítja el Kist:

Hogy Ő Nagysága Tiszteletes Ur' kívánságának segéllője mostanság nem lehet, okai annak mind a' Keszthelyen felépült gazdasági oskolára tett számossabb költségei, mind pedig az, hogy a' Litteraturának előmozdítására szánt, és kiszabott summák már elfoglaltak; ezen okokra nézve szívből sajnálja Ő N[agysá]g, hogy Tiszteletes Ur' kívánságát nem tellyesítheti.⁵⁴

A történetnek ez a szála itt megszakad. Nem tudjuk, hogy Kis próbálkozott-e még Festeticsnél a későbbiekben. Mint magas rangra emelkedett dunántúli egyházi, mint a helikoni ünnepek későbbi résztvevője, találkoztak. Talán még az is említhető itt, hogy egy Festetics (György másod-unokatestvére, Ignác) felszabadította Kis apját jobbágyi kötelességei alól. Erről Kazinczy jegyzetét idézzük az 1815-ös kötetből:

Ez a' nemes-lelkű Ember 1808. Jún. 28d. a' Sopronyi Superintendia' Prédikátorait, kik a' Gróf jószágában tarták vala az-napi Gyűléseket, ebédre hívatván, 's megértvén hogy a' mi Kisünk az ő alatta-valójanak gyermeke, ennek atyját minden szolgálat alól örökre felszabadította, magát pedig, midőn ez, elragadtatva a' legszentebb érzés által, a' jóltéví kezét megcsókolni akará, karjai közzé fogta. Melly irigylést-érdemlő sors juta a' lelkes és eszes gazdagoknak! és melly olcsón, vásárolhatnak ők elhalthatlan fényt!⁵⁵

⁵⁰ „Muzáron, avagy a' Gráziák' philosophiája: Három könyvben, WIELAND után”, in KIS, *Versei*, II:175–226.

⁵¹ „A' Tudományok' rágalmazóji ellen”, in uo., III:38–61.

⁵² Dr. SEILER Frid. György munkája szerint [KIS János], *Protestáns közemberek olvasókönyve: A városi és falusi m. protestáns köznépek s különösen az alsóbb oskolában tanuló ifjúságnak hasznára* (Pozsony, 1802).

⁵³ *Gyermekek és ifjak tárháza, az az elmét gyönyörködtető és nemes szívet formáló apró történetek, beszélgetések, utazások és versek*, A mind a két nemen levő ifjúság számára egynehány nevezetes német írók munkáiból ford. Kis János, I–II. kötet (Pest, 1805).

⁵⁴ Közli: „Gróf Festetics György Kis Jánosnak, Keszthely, 1800. szeptember 4. [kivonat]”, in KIS, *Irodalmi...*, 30. lev., 44.

⁵⁵ KIS, *Versei*, I:186.

Ha mást nem is, annyit mindenesetre mutat ez az eset, hogy a Festetics család nem szűnt meg támogatni Kis Jánost.

A versek kézírata nem biztos, hogy eljutott Bécsbe – erre vonatkozó adatunk nincsen. A keszthelyi kastély könyvtárába került, itt találta meg Bayer Ferenc 1878-ban, aki mutatóványokat közölt belőle.⁵⁶ Azóta nincs nyoma a szakirodalomban. A kötet jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található meg Oct. Hung 1527. jelzet alatt. A könyvtár gyarapodási naplója nem tartalmazott adatot arra nézvést, hogy miként jutott a birtokukba ez a kötet. Az információk hiánya is arra utal, hogy valószínűleg a második világháborút követően, a kastély államosításakor kerülhetett a kötet (más könyvritkaságokkal és értékes kéziratokkal együtt) a nemzeti könyvtárba.

A kézirat egy nyolcadrét kolligátumba lett összekötve, itt az 5. sorszámot viseli, s mai számozása szerint a 152–237. lapokon található. A kötet gerincén a *Miscellaneak* cím olvasható. Régi keszthelyi jelzete: Oct. 208. Az autográf kézirat két mottóval indít, az első Friedrich Schillertől, a második ifjabb Pliniustól származik. Ezek után egy rövid előszó, egy rövid üzenet a *Magyar Minerva* kiadóinak következnek. A tartalomjegyzék megadja, hogy mely vers milyen nyelvről lett fordítva. (Ez fontos, mert a később publikált versek esetében is tisztázható lehet a pontos forrás e nyomon elindulva.) A tartalomjegyzékben, illetve később a kötetben egy-két helyen későbbi ceruzás bejegyzések találhatóak – ezeket nagy valószínűséggel Bayer Ferenc írta a kötetbe. A többi javítás időpontja meghatározhatatlan, minden bizonnyal a szerző maga hajtotta végre. A javítások közül a látványosabbak:

1. A kézirat öt könyvre van osztva. Az ötödik könyv, mely egy németből fordított szomorújátékot tartalmazott volna (*Kodrus* címmel), teljes egészében hiányzik. Feltehetően Johann Friedrich von Cronegk német drámaíró *Codrus* című 1758-as tragédiáját magyarította volna. Nem lehet tudni, hogy már Keszthelyen emeltek-e ki a kéziratból. A kolligátumba kötés megnehezíti annak az eldöntését, hogy vajon hiányoznak-e lapok a kötetből. Az is megeshet persze, hogy Kisnek időközben tudomására jutott, hogy már más kiadásban megjelent a darab, s saját fordításáról inkább lemondott.⁵⁷

⁵⁶ BAYER Ferenc, „Kis János kiadatlan költeményei”, *Figyelő* 5 (1878): 210–216.

⁵⁷ Lásd *Kodrus: Szomorú Játék, Úgy, a’ mint [K]RONEGH J. Frídrik zászlós úr’ német verseiből magyar versekbe foglalta SZROGH Sámuel* (Pest: Trattner Mátyás’ Betűivel, 1792). Ráadásul a szövegnek erdélyi magyar fordítása is létezett: *Kodrus, szomorújáték 5 felvonásban*, báró KRONEK után németből fordította báró BÁLINTITT János (Bécs, 1784).

2. A negyedik könyv episztoláinál valaki utólag kihúzta a neveket. Csak a nevek kezdőbetűi maradtak meg, illetve Kazinczy esetében előbb a Széphalmy Vincére (Kazinczy álnevére) javított valaki, majd azt is kihúzta. Ez az anonimitás persze könnyen feloldható lett volna már a kortársaknak is, így nem is annyira az elrejtőzés, mint inkább valamiféle költői játék lehetett volna.
3. A 223r oldalon szerepelt egy rövid vers vagy verskezdemény, melyet tintával olvashatatlanra firkáltak át. A címben mintha Festetics Ignác neve sejlene fel.
4. A 214r oldalon a II. József halálára írott költeményt valaki egy átlós vonallal áthúzta. Nem tudni, hogy Kis volt-e, aki a politikai helyzet változása miatt húzta ki a jozefinista költeményt, vagy maguk a leendő szerkesztők döntöttek így.
5. A könyveknek mindig van saját címlapja. Kivételt képez a *Negyedik könyv*, ahol a *Harmadik könyv* utolsó verse rá is folyik a következő címlapra (215v). Mivel a *Mutató táblában* az *Apolló és Dafne* című költemény helyet kapott, valószínűbb, hogy csak a másolásnál történt hiba, s túl hamar tette be a következő címlapot Kis.

A költemények legtöbbje később bekerült a Kazinczy segítségével létrehozott háromkötetes vállalkozásba 1815-ben. Az már más kérdés, hogy ez utóbbi szövegek mennyiben ugyanazok, mint az 1798-as változatok. Akad olyan vers (mint például az imént említett, Kazinczynak címzett episztola), mely szinte változatlan állapotban jelent meg, s akad olyan is, amelyet Kis teljes egészében újraírt (mint például Gottlieb Konrad Pfeffel *Ibrahim* című költeményének fordítása), s van 13 versünk, amely csak itt szerepel, később már nem vette fel semmilyen gyűjteményébe. A verseskötetből tehát többféle irányban is vonhatunk le következtetéseket:

1. Miként született a Kazinczy-féle kiadás?
2. Miként változott meg Kis János gondolkodása? Változott-e valami a fiatal lelkes és az érett korú superintendens álláspontja között?
3. És milyen volt a fiatal Kis gondolkodása?

A következőkben, mielőtt a harmadik kérdésre térnénk, egy leendő Kis-kiadás filológiai dilemmáit járom körül.

EXKURZUS: EGY KRITIKAI KIADÁS FELÉ

Bár jelen vállalkozás alapvetően a *Költeményes próbákat* érinti, mégis érdemes néhány szót vesztegetni Kis verseinek későbbi sorsára. A költő számos folyóirat-publikáció és kisnyomtatvány kiadása után gyűjteményes kötettel 1815-ben jelentkezett. Kazinczy Ferenc segített tető alá hozni a három kötetes kiadványt. Kazinczy ekkoriban nagyszabású vállalkozásba kezdett: kiadta Dayka Gábor verseit, segédkezett Berzsenyi Dániel költeményeinek publikálásakor, s Kis verseinek kiadójaként is fel van tüntetve.⁵⁸ E könyveket nemcsak az köti össze, hogy Kazinczy általuk egy új költészeti nyelvet szeretett volna meghonosítani, hanem azáltal is, hogy könyvészetileg összehangolták e három vállalkozást. A hasonló formátum, a kötet élére helyezett előszavak és metszetek rendje egy új stílus nyitánya, a tipográfiában új betűtípust használtak, s még a papír minőségére is gondosan ügyeltek. E gondosság a szöveggondozáson is meglátszik: ha valaki sokat foglalkozott korabeli kiadványokkal – márpedig én ilyen kutató vagyok –, akkor több mint intuíció, hogy e három vállalkozás öt kötete mind tipográfiáját, mind szöveggondozását, mind következetes ortográfiáját tekintve kiemelkedő könyvészeti teljesítménye a 19. század tízes éveinek.⁵⁹

Mint tudjuk, Kazinczy alaposan átírta Dayka Gábor költeményeit. Ma már ismert, kritikai kiadásban is olvasható Dayka eredeti verseinek szövege, s ily módon láthatóak azok az alapvető filológiai beavatkozások, melyeket Kazinczy eszközölt.⁶⁰ A Berzsenyi-filológia immár évszázados vitája, hogy vajon az – azóta szintén publikált – összevegekhez képest Kazinczy mennyiben avatkozott bele a kiadói folyamatba, s mennyiben követik Berzsenyi saját szándékait szövegeinek

⁵⁸ Újhelyi DAYKA Gábor, *Versei*, kiad. KAZINCZY Ferentz (Pest: Trattner Mátyásnál, 1813); BERZSENYI Dániel, *Versei*, kiad. HELMECZI Mihály (Pest: Trattnernál, 1813).

⁵⁹ Kazinczy kiadói tevékenységéről lásd MEZEI Márta, *A kiadó mandátuma: Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig*, Csokonai könyvtár 15 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 88–172.

⁶⁰ A Dayka-ügyről lásd SZILÁGYI Márton, „A »titkos bú« poétája?: Dayka Gábor kánonizálásának kérdése”, in SZILÁGYI Márton, *Határpontok*, 149–163 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007); HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Tanulmányfejek: Kazinczy Dayka-portréjának és Berzsenyi-kanonizációjának párhuzamai”, in *klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok*, szerk. DAJKÓ Pál és LABÁDI Gergely, Tiszatáj Könyvek, 33–73 (Szeged: k. n., 2003); SZÜCS Zoltán Gábor, „»Ad eum qui de tenebris te protulit«: Kazinczy 1813-as Dayka-kiadásának helye Dayka Gábor értelmezéstörténetében”, in *Nympholeptusok: Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században*, szerk. SZÜCS Zoltán Gábor és VADERNA Gábor, Dayka könyvek 2, 66–103 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2004). A kritikai kiadás: DAYKA Gábor, *Összes művei*, kiad. BALOGH Piroska, BÓDI Katalin, SZÉP Beáta és TASI Réka, Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század 10 (Budapest: Universitas Kiadó, 2009).

módosulásai, s az egyik, ha nem a legjobb Berzsényi-kutató, Csetri Lajos állította, hogy a Kazinczy beavatkozása előtti Berzsényi jobb költő volt, mint a beavatkozás utáni.⁶¹ Kis esetében szintén nehezen mérhető csak fel, hogy mi történt pontosan. A kettejük közötti társalgás oly hosszú (és a Kazinczy-levelezésben ilyen hosszú időtávon példátlan) egyetértést mutat, mely első pillantásra azt sejtetné, hogy Kis minden kérdésben alávetette magát barátja akaratának. Egy későbbi és alapos textológiai kutatásnak kell azzal számot vetnie, hogy vajon Kis valóban megfogadta-e Kazinczy minden tanácsát. Álljon itt egy korai és jellemző példája a kettejük közötti társalgásnak:

Versemről tett ítéletedet nem csak nagy gyönyörűséggel, hanem haszonnal is olvastam. Minden jegyzéseidet, mellyek az Aesthesist illetik, tökéletesen igazaknak találom, sőt mondhatom, hogy a' kijeelt helyeknek erőtlenségeket magam is előre láttam. Az orthographia eránt jelentett vélekedésedet, vagy inkább princípiumodat nem hagyhatom még eddig egészen helyben. De erről a' tárgyról még bővebben kell gondolkodnom, 's egyszeri másszori gondolataimat is szükséges rendbe szednem, ezután fogom vélekedésemet elődbe terjeszteni.⁶²

Azért tartom tipikusnak ezt a példát, mert Kis egyfelől biztosítja Kazinczyt arról, hogy barátja véleménye az ő számára mennyire fontos, s amikor egyet-nem-értését jelzi, akkor csak odáig jut, hogy elnapolja a kérdést. Több évtized alatt azért sem kerültek komolyabb vitába egymással, mivel Kis rendre kitért az igazi vita elől, s Kazinczy is elegendőnek tartotta addig feszíteni a húrt, ameddig barátja hagyta. Ily módon azonban a kettejük viszonyának retorikai játszmaí vajmi keveset árulnak el arról a kérdésről, hogy Kis 1815-ös köteteiben mennyiben állott Kazinczy hatása alatt.

Az 1815-ös kiadás után Kis szorgosan írta tovább költeményeit, bár superintendensi tevékenysége és akadémikus pályája egyre inkább lekötötte az energiáját. A versek utolsó autorizált összkiadását 1846-ban már halála utána jelentette meg Toldy Ferenc.⁶³ Kettejük levelezéséből leginkább csak azok a levelek maradtak

⁶¹ Lásd CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsényi-tanulmányok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986). Egy új kiadás dilemmáiról lásd VADERNA Gábor, „Berzsényi Dániel verseinek kiadástörténete: Egy új kritikai kiadás dilemmái”, *Somogy* 39, 2. sz. (2008): 56–66.

⁶² „Kis János Kazinczy Ferencnek, Kővágó-Örs, 1802. június 19., in KAZINCZY, *Levelezése*, 525. lev., 2:481–482.

⁶³ Kis János, *Poetai munkái*, kiad. D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, Nemzeti könyvtár (Pest: Hartleben K. Adolf, 1846).

fenn, melyeket Kis írt a Magyar Tudós Társaság akkori titoknokának. Kis János először 1841. december 7-én kelt levelében szabadkozik, hogy Toldy és Bajza ajánlata a versek kiadására túl sok munkával járna:

Válogatott munkáim kiadójának ha valakit kívánnom és választanom lehetne, az bizonyosan Uraságod vagy Uraságtok volna. De a' kiadás olly fáradságba kerülne, hogy alig érdemes vele vesződni. Ha mind az által az illy fáradságot az Ur barátságából magára vállolandja én részemről tellyes szabadságot adok a' dologban úgy járni el mint magának tetszik, 's minden esetre talám a' közönségtől is, de tőlem bizonyosan szives köszönetet érdemlend. Tervének ez iránti részletes közlését csak azért is kedvesen fogom venni minthogy alkalmat ad egyben másban talám felvilágosító jegyzeteket tennem.⁶⁴

Toldy egy levélfogalmazványából az is látható, hogy milyen kiadási terven gondolkodtak ekkoriban:

És most kedvenc tárgyamhoz, a Ngd munkái kiadásához. Ezeket én három osztályba soroznám, u. m.

1. Poetai Munkák.

Ide tartozik a 3 kötet vers (a Horázt Satyrái és ódája nélkül), valamennyi újabb vers (melly az Aurorában, Hel. Kedvtöltésekben, Minervában, Klióban stb megjelent), Iphigenia, Delille, Thomson.

2. Eredeti prosai Munkák.

I. Beszédek (Lakos József – Hajas Tamás – Barca János – Prónay László – Balogh Péter – Matkovich Pál – Káldy János – Prónay S. – Acad. beszéd Festetics és Széchenyi Fer. felett). (φ Hogyan kell a m. olv. publicumot nevelni. TudGy. 1818. VIII)

II. Literaturai, æstheticai és philosophiai írások. (A m nyelv mostani állapotjáról (pályairat), φ Az írók megjutalmaztatásáról (TudGy), Ribínyi János emlékezete (TGy) Rochefoucauld (előszó), Gondolatok elegendő tárgyról (ErdMuz. III). Házasság. Recenziókról (Sas II, Min 825). A régiek feléledéséről (Min. 826), A régi classic. érdek. (Ttár) Panasz a m. journ. kevés volt. (Min. 832). Mi segíti elő a tudományokat stb (Min. 825. nem Garve?) A zsebkönyvekről (Min 825). Pope s a tanító költemények (Muzár.)- Bajza külf. Játékszínéről (TGy 1830). Pár szó az innei köszönt (Min 829)

III. Classical berek.

Xenophon – Terentius – Cicero – Horatius – Persius – Seneca – Quintilianus – Juvenalis – Plutarchus – Longinus – Eutropius.

Az egész számolásom szerint 70 ívet adna, 7 füzetben, nyomtatva a Nemz. Ktárban, egészen ennek módja szerint.

⁶⁴ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1841 december 7.”, in Kis, *Irodalmi...*, 442. lev., 190–192, 191–192.

legyzések! Az Iphigenia és Horázt Levelei még hat évig az academiáéi, azonban az megnyerhető lesz az igazgatóságtól, hogy ez egyetemese kiadásba belé mehessenek.

2. A 3^{dik} osztály, mely közel fele az egésznek, valamivel későbbre maradhatna, ha íranta nem lenne elég részvét. Longín Ngd ajánlatából a KFTság Évlapjait fogja ékesíteni; de itt még e nyáron jelenik meg: s így, míg a „Munkákban” rá kerül a sor, belé telik vagy 1½ év.

3. A verseket illetőleg bátor vagyok a Főtiszt. Urat kérni, méltóztatnék a három kötet indexében mellyet itt küldök minden darab címe mellé tenni 1) a készülés évét, határozottan vagy körülbelül, amennyiben t. i. Tiszt. Ur előtt még tudva van. S ezt azért, mert a Nemz. Ktárban kijöendő valamennyi jeles íróink dolgozásait mennyire csak lehet, idősorban kívánom adni. E rend felette tanulságos a literator és psycholog számára, mert e rend mutatja legvilágosabban az író fejlődése menetelét. Hogy mindazáltal kitűnjék az is, mit s mennyit tett kiki e vagy ama nemben, rendszeres mutató is járuland hozzá.

2) Minden darab mellett, mely fordítás v. szoros utánzás, méltóztatnék az eredetit is megnevezni. Gyakran kellemetlenül tapasztaltam, hogy olly darabok érdemét sem merték Főtiszt. Urnak tulajdonítani, mellyek bizonyan eredetiek; de a műbíró is aggodalomban van, nehogy utánzott v. fordított dbot eredetinek nézzen, mert hiszen mindent nem lehet ismerni, vagy ha olvastuk is, az emlékezet a sokközt el nem igazodik mindig: s így a bírálásában felette kételkedve s félve halad. Ide melléklem Főtiszt Urnak a 3 kötet után kijött versei sorát, hogy ezekhez a készülés idejét, s a hol van, az eredetit, feljegyezhesse. Keveredett közétéje (kivált a Hel. Kedvt[öltések]ből) bizonyosan idegen munka is, de hogy egész bizonyossággal járjak, mind ide írtam a kéteseket. Törteni könnyű.

4. A felebb feljegyeztem II oszt. prosai iratok közé is csúszhattak nem eredeti dbok, azoknak kijegyzését is kérem, mert azok a terven kívül fekszenek.

5. Ellenben lehetnek prosai dbok a Minervában, Hel. Kedvt[öltések]ben Ifjú-ság Bar[átjában], s másutt mellyek bár rövidek is, mint eredetiek felvételt érdemlenek. Ezek kijegyzése szintén kell.

6. Tán egyh beszédek is vannak a kijegyzetteken kívül, közölhetők.

7. Tán vannak Főtiszt. Urnak bírálatai, mellyeket nem ismerek, ezek a II^d Osztály 2^d részébe valók lennének. Lehetnek a német lapokbairt bírálatok közt, mellyek felvételt érdemelnek, mind hogy lássék, mint fogadtattak ama munkák akkor a critica által, mind azért, mert a Főtiszt. Ur pályája egészéhez tartoznak s írói portraitjéhez szükségesek.

8. Végre lehetnek MSban classicusokból fordítások, mik teljesség okáért a III. osztályba tartoznának.

9. Végig kívánja-e tekinteni Ngd munkáit s rajtok egyet mást egyengetni, vagy jelen miségökben maradjanak?

E kiadás elkészültével, reménylem, elfogja Ngd azon helyet foglalni nem csak mint eddig hist-lit-ban, hanem a köz véleményben is, mellyet érdemel. Szándékom az egész kijöttével egy Disc. prélimt írni elébe, mellyben Ngd egész pályáját, hatását és munkáit történetileg és bíráltilag méltatom.

Ezek után nincs egyéb hátra, mint kérnem Ngdat, hogy az iránt nyíltszívűen nyilatkozni méltóztatnék, kívánja-e a' kiadási engedelmet feltételekhez, és melyekhez csatolni? s továbbá a tervre nézve milly változtatásokat követel?⁶⁵

Azt hiszem, hogy innen már érthető, hogy miért írta Kis, hogy túl sok munka volna műveinek elrendezésével (s Toldy e nagyszabású tervet valóban nem is vitte végig). 1842. február 16-án kelt levelében aztán Kis nem is akadékoskodik tovább, hanem teljes felhatalmazást ad Toldynak:

Mi munkáim kiadását illeti, arra nézve mast is csak azt mondom, mit már előbbi levelemben mondtam, hogy köszönettel fogom venni ha az Ur a' kiadás fáradságát magára vállalja 's a' kiadási engedelmet minden egyéb feltétel nélkül tsupán azon kérés mellett adom által, hogy a' tetemesebb és szembetűnőbb írásmódi hibákat mellyek azon időben is mikor a' darabokat irtam, gondatlanságombol csuszhattak be kijobbitani, 's számamra 's gyermekeim és néhány barátim számára nehány nyomtatványokat ingyen juttatni sziveskedjék. A kijobbitás bizonyosan sok helyen szükséges; de én azt környülményeim között magamra nem vállalhatom. Minden munkáim 's darabjaim mennyire emlékezem részént saját multságomnak, részént másokat mulattatni kívánásomnak, részént használni akarásomnak szüleményei; de legtöbbnyire szerentsetlenül született 's születések után minden ápolás és gondoskodás nélkül hagyott gyermekek; azonban az én vélekedésem szerint is legalább némelylek közülök még most is érdemelnének egy kis ápolást, de melly tölem nem telhetik ki. – A' kiadás iránt tett egyéb jegyzetek 's emlékeztetésekre utóbb szándékozom felelni.⁶⁶

Elindul köztük az egyeztetés, s márciusban Kis már küldi is verseinek kéziratát:

Verseim velem közlött lajstromát ez alkalommal vissza küldöm, később készült verseim gyűjteményével együtt. Minden daraboknál feljegyeztem, mennyire eszembe jutott az időt körül belől, mellyben készültek s a fordításoknál a költőt kiből vetettek. Általában csaknem minden nyomtatott munkám vagy fordítmány vagy utánozat. Hogy ez a versek kiadásakor nem jelentetet az hiba, s nem is emlékezem jól miokból történt, de bizonyosan nem abból, mintha eredetiséggel akartam volna kérkedni. Az jut eszembe, hogy verseimnek 1815-ben megjelent gyűjteményéhez egy mutatót irtam, mellyben minden darabnak melly évben készülése s minden fordítmányának honnét vétele fel volt jegyezve; de hová lett ez

⁶⁵ „Toldy Ferenc Kis Jánosnak, Pest, 1841. december 12. és február 8. között [fogalmazvány]”, in *uo.*, 443. lev., 192–197, 195–197.

⁶⁶ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1842. február 16.”, in *uo.*, 444. lev., 198–200, 199.

s miért maradt nyomtatatlan, azt már most nem tudom. Talám azt gondoltuk, hogy a dologhoz értők, különben is észreveendik, hogy többnyire fordítmányokat vagy utánozatokat adunk; vagy talám azt véltük, hogy a magyar olvasó község akkori e részbeli gondatlanságánál fogva nekünk sem volna szükség e részben mindenkép gondosoknak lenni.

A végig nézés és egyengetés s jobbítgatás bizonyosan nagyon szükséges volna; de nekem ahoz sem időm sem kedvem nincs. Csak arra kérem tehát Uraságotat, méltóztassék a középszerüségnél nagyon alul levő verseket kihagyni s a közlendőkben a szembeszökő gondatlansági hibákat megigazítani. Azután hadd jelenjenek-meg mik megjelennek mint annak tanúi, mit akartam tenni s mit tehettem.⁶⁷

A szóban forgó kézirat a mai napig a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában található.⁶⁸ A díszes kötetet Kis még 1803-ban Kazinczytól kapta, hogy abba írja költeményeit. A Bécsből hazafelé tartó Kazinczy írta neki ezt Pásztórol:

Bécsben fél koncz velint hagytam Krause könyv-kötőnél más egyéb könyveimmel, hogy azt kösse-be piros maroquinba minél lehet pompásbban, illy titullussal:

KIS JÁNOS'
VERSEI.

Az kezedhez mégyen, 's kérní foglalak, mihellytt megkapom, hogy *Muzarionodat*, a' *Szerettim'* édes, stb.. 's *Őszi elegiádat* 's legkedvesbb énekeidet írd tulajdon kezdeddel belé.⁶⁹

Kis később ezt jegyezte a kötetbe:

E' csinos könyvet Kazinczy Ferencz nem sokára barátságunk kezdete után azzal a kéréssel küldötte hozzám, hogy írnam bele némelly verseimet. Azonban mint-hogy ezek' gyűjteménye elébb megjelent mint gondoltuk; kérése tellyesítetlenül maradt. Nem akarván a becses ajándékot egészen cél-elérés nélkül hagyni, azon verseimet irattam ide, mellyek későbbben készültek, s részint több időszaki munkákban kinyomtattak, részint eddig kéziratban hevernek. Kis János mp. Superint.

⁶⁷ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1842. március 21.”, in *uo.*, 446. lev., 200–202, 200–201.

⁶⁸ Jelzete: MTA KIK Kt., RUI 8r 3. sz.

⁶⁹ „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Pásztó, 1803. július 23.”, in KAZINCZY, *Levelezése*, 605. lev., 3:73–75, 74.

Tehát ide az 1815-ös kiadás utáni költeményeit íratta össze, s ha áttekintjük a Toldy-féle kiadást, látható, hogy valóban innen származnak a költemények.

1841-től kezdve egyeztetések sora indul, melyet áttekinteni majd a Toldy-féle kiadás esetleges rendezésekor lehet érdemes. Toldy kérdez, Kis verseket pontosít-korrigál. A Toldy-féle kiadás ilyenképpen az utolsó autorizált változatnak tekinthető. Ám ehhez azt is érdemes hozzátenni, hogy Kis valóban csak versei újraközlésére törekedett: ez a kiadás érdemi átalakítást már nem tartalmazott, hanem az 1815-ös kötet mellett a folyóiratokban időközben napvilágot látott költeményeket közölte újra. Toldy kiadásának jelentős hozzájárulása a Kis-filológiához abban foglalható össze, hogy 1. első ízben gyűjtötte össze a költeményeket, a *Költeményes próbák* kivételével szinte minden hozzáférhető kéziratot és közlést átnézett; 2. első ízben adta meg a költeményekhez az összes hozzáférhető metaadatot (a fordítás nyelvét, az eredeti szerzőjét, a megírás időpontját); és 3. első ízben adott összefüggő életrajzot, melyben a költői életmű és életút összeegyeztetésére vállalkozott.

Milyen további kéziratok forrásokra támaszkodhat egy leendő szövegkiadás? A szórványosan fennmaradt kéziratokon⁷⁰ túl két nagyobb forráscsoportot érdemes elkülöníteni:

1. Kazinczy Ferenc Kis Jánossal folytatott levelezését Guzmics Izidor bencés szerzetes tervezte kiadni. Így került a pannonhalmi bencés apátság kézirtárába az a verses anyag, amely valaha a levelek mellékleteként érkezett Széphalomra. A verseket a korabeli archiválási szokásoknak megfelelően elválasztották a levelektől és külön levéltári egységet hoztak belőlük létre. Így ma 79 lapnyi kézirat található meg, melyek levelezésbeli helyét vissza kell még fejteni.⁷¹ Mindenesetre az már önmagában is örvendetes, hogy a versek döntő többsége fennmaradt ebben a formában.
2. A Magyar Tudományos Akadémián fennmaradt egy rejtélyes kötet. Talán ezt is Toldynak küldte el Kis, talán más úton került oda. E bekötött nyolcadrésű füzetben 236 lapon (tehát 472 oldalon!) olvashatók Kis versei Hrabovszky Dávid kézírásában.⁷² A számozatlan címlapon ez olvasható: „Sup. Kis János’ Versei. Öszveszerköztettek az eredeti kézirat után Sopronyban 1822. Mind a Három Kö-

⁷⁰ Például említhetők a Toldy hagyatékában fennmaradt költemények: MTA KIK, Kt., Tört. 4r 24/1.

⁷¹ Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, 10bE.7/8

⁷² MTA KIK, Kt., RUI 8r 201. Hrabovszky Dávid (1804–1868?) minden bizonnyal a soproni diák lehetett ekkoriban. Utóbb számos költemény, útirajz, ismeretterjesztő írás szerzője, jénai peregrinus, lelkész, ügyvéd, házi nevelő. Lásd SZINNYEI: *Magyar írók...*, IV:1357.

tetek.” Az ekkor 18 éves Hrabovszky neve a szintén számozatlan szennycímlap verzóján olvasható. A kötet valóban a Kazinczy-kiadás verseit tartalmazza. Az elején szorosan követi annak menetét, majd utóbb eltér tőle, s nem is az összes költeményt tartalmazza. Ez annak köszönhető, hogy a Kistől összeállított kötetet Kazinczy a levelezésükben küldött kéziratokkal toldotta meg. Ez az 1822-es másolat tehát olyan kéziratokról készült, melyek az 1815-ös kiadás alapját képezték valaha. Viszont Hrabovszky a publikált kézirat alapján korrigálta is a kéziratot. Így ahol a változtatás látszik, ott ez tanulságos lehet.

A nyomtatott források teljes körét nagy számuk miatt itt nem sorolom fel. A publikált kötetek mellett léteznek kisnyomtatványok, Kis saját kiadványaiban közölt versek és fordítások, valamint a korszak sajtójában közölt költemények. Ezekről, láttuk, viszonylag teljes gyűjtést végzett Toldy Ferenc.

Egy kritikai szövegkiadásnak nemcsak a szövegek nagy számával, folyamatos alakulásával kell szembenézni, hanem azzal a problémával is, hogy az egyes esetekben mások is közreműködtek a szövegek alakításában. A szövegek nagy száma, idő- és térbeli szóródása feladja a leckét.

2. ÉRTELMEZÉS

Fentebb azt a kérdést is feltettem, hogy milyen lehetett a fiatal Kis gondolkodása. Erre nem könnyű válaszolni, s egy korábbi munkámban már tettem kísérletet arra, hogy a fiatal költő gondolkodásának eszmetörténeti helyét kijelöljem.⁷³ Most ezt a gondolatmenetet egészítem ki egy költemény rövid elemzésével. Ez a költemény a *Feléledés* címet viseli és a *Költeményes próbák* tartalomjegyzékének tanúsága szerint nem fordításról van szó (vagy olyannyira megváltoztatta a szöveget a magyar költő, hogy már nem érezte szükségét, hogy a forrásnyelvet megjelölje). A szöveg csak a *Költeményes próbák*ban szerepel 1796-ra datálva.⁷⁴ Mivel publikálatlan, itt teljes egészében közlöm:

⁷³ VADERNA, *A költészet születése*, 329–344.

⁷⁴ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Oct. Hung. 1527, 171r–172r.

Felélédes.

Fél-Istenek közt én is helyt vészek,
Mézes ajkodd ha nem tsal, Remény,
Erdők' díszre, magas tzedrus lészek,
Nem földszínt mászó gyomvetemény.
Lethárgia' győzhetlen karjából
Már is új erővel ébredek,
Mint hóltt Főniksz eloszlott hamvából
Szebb ifjúságra feléledek.

Fell! kegyes Geniusa éltemnek
Öszve tépte kínos kötelem',
Mellyen eddig erejét lekemnek
Fogva tarták vakság 's félelem.
Míg a' vak köznép' lármás vígságít
Édes hangnak hallák füleim,
'S érdem útja' mennyei virágít
Töviseknek nézék szemeim.

Hát nem azért nyertél szép elmét, test,
Melly ezerszer árasztod bajom',
Hogy ér'tted örökre tsak legyek rest,
Tsak lágy lepke, tsak tsinos majom!
Nem azért él benned e' ditső szív,
Melly olly forrón 's olly kevélyen vér
Hogy hívsághoz mindenkor legyek hív
'S eremben ne folyjon nemes vér.

Neme – a' jobb ész' tündöklő fáklója
Szép fényt hint már éltem' ösvényén
Ráró szárnyal repülök hozzája
'S járok mindenkor szent törvényén.
Érzem bé van rajzolva szívembe
A' nagyságnak felséges nyoma
Bájjolva tűnik újjúlt szemembe
A' Ditsőség' megnyílt temploma!

A vers nem éppen szerény: már az első sor azt jelenti be, hogy a beszélő a félistenek közé fog emelkedni vagy süllyedni. Az ember perspektívájából az isteni állapot felé lépés nyilván emelkedés, de a hagyományban a félistenek rendre elbuknak. Glaukos a tengerbe veti magát, Orpheusz az alvilágba száll, az olyan isteni származású hősök, mint Akhilleusz vagy Héraklész, bukásra vannak ítélve. Emellett az első szakasz nem tisztázza azt a kérdést sem, hogy mi keresnivalója van a beszélőnek az istenek között. Az érdem vagy születése okán kerül oda? Ennek azért lehet tétje, mert előbbi esetben maga érdemli ki, hogy felemelkedjen, utóbbi esetben viszont visszafoglalja a helyét, melyet valamilyen körülmény miatt elveszített. Előbbi esetben az emberben lévő erény arra érdemesít, hogy metafizikai szférákba emelkedjen, utóbbi pedig inkább azt sugallja, hogy az emberben eredendően meglévő istenit kell megtalálni. A probléma képi és fogalmi szinten is megjelenik. A beszélő vagy cédrus, vagy gyomnövény.⁷⁵ A cédrus mint mediterrán növény az antik erények toposza (érdem) vagy a halhatatlanság antik toposza (bennünk lakó isteni erő). A gyom nem szorul különösebb magyarázatra: káros, esztétikailag értékelhetetlen, etikailag másokon élősködő, a nemes fajokat elnyomó. A fogalmi szinten a remény áll szemben a letargiával. Negatív módon értesülünk e kettő erejéről: a remény mézes ajka nem csal, s a letargia legyőzhetetlen karjából ébredünk (azaz éppen legyőzzük a legyőzhetlent). Inkább tudjuk meg erős, sőt hiperbolikus fogalmisággal és képiséggel, hogy milyenek nem vagyunk, leszünk. (Horváth János Berzsenyinél ezt az eljárást nevezte negatív festésnek.)⁷⁶ Ezt a képet foglalja össze a mitológiai utalás a poraiból feléledő Főnixre. A beszélő tehát már halála után éled újjá – az azonban ismét bizonytalanságot kelt, hogy nem tudjuk meg, hogy halála ebben az esetben metaforikus bukás volt (gyomnövénné süllyedés) vagy pedig a tényleges halálból tér vissza, a síron túlról. A „szebb ifjúság”, melyet így elérni hivatott szintén többféleképpen érthető: vagy a halálnál szebb az ifjúság (ami elég egyértelmű), vagy pedig ez az újonnan eljött, második ifjúság szebb lesz, mint a korábbi. Akárhová nyúlunk: a versben mindenhol olyan megfogalmazásra bukkanunk, amely topikus tartalmával látszólag rögzíti a jelentést, de mivel sem a képek, sem a fogalmiság nincs rendesen kifejtve, tartalmilag termékeny bizonytalanságba, többértelműségbe ütközünk.

⁷⁵ Mily érdekes, hogy egyik utolsó nagy önértelmező költeményében, az *Uránia' intéseiben* is viszsztatér ehhez a képhez: „S én mi vagyok? csak törpe növény a cedrusos erdőn, / S ócska fűszál Helicon drága virági között.” Lásd KIS, *Poetai munkái*, 5.

⁷⁶ HORVÁTH, *Berzsenyi...*, 73.

A második szakasz szintén sűrű. Az élet Geniusa a 18. század végére kettős jelentésű kifejezéssé vált. Nem igazán eldönthető, hogy melyiket érti Kis verse – s megkockáztatható, hogy ismét az eldöntetlenségben rejlik a kép hatása. Merthogy a Genius lehet az egyénhez tapadó, veleszületett belső tulajdonság, ha tetszik, akkor az antik értelemben vett fátum kifejeződése; illetve lehet modern értelemben zsenialitás, mely az egyénnek a képzése és erényeinek folyamatos csiszolódása által fejlesztett és fejleszthető képessége.⁷⁷ Itt mintha az előbbiről volna szó (hiszen önállóan tépi szét a kötelékeket, s szabadítja fel a beszélőt), de nem biztos. Nem biztos, mert a következőkben a Genius felszabadító hatása a lelket korlátozó erővel van szembeállítva: „eddig erejét lelkemnek / Fogva tarták vakság 's félelem.” A szöveg itt egyértelműen a „spei metusque liber” (reménységtől és félelemtől szabad) lélek sztoikus közhelyére utal. Ennek értelme (főként Cicero és Seneca nyomán), hogy mentesnek kell lennünk mind jó elvárásainktól, mind a rosszaktól, azaz félelmeinktől, hogy tiszta lélekkel és nyugalommal várjuk a jövőt.⁷⁸ A sztoikus formulába Kis belenyúl, amennyiben a „spes” főnevet elvulkultságként fordítja vagy érti félre. Az efféle félrehallás persze nem példa nélküli a korban: a vallási rajongás problémakörén belül gyakorta megjelent a sztoikus etika efféle átértelmezése. Ez azért is fontos, mert a gyakorló lelkész a babonáság elleni *aufklärer* vitákat idézi meg, s állást is foglal azokban, bár pontosan nem körvonalazza, hogy mire is gondol. Mindenesetre a babonáság nem egyházi berkeken belül keresendő, hanem a „vak köznép' lármás vígsági” közepette. Neosztoikus nyelven elmondva tehát: a babona és előítélet félrevezettek eddig, s magam is a babonás köznéppel sodródtam. (Mindennek persze van egy olyan felhangja is, hogy Kis maga is jobbagy származású, s ilyenformán származásának meghaladásáról is szó van itt.)

A következő szakasz elme és test megkülönböztetésével indít. Ismét csak lát szólag, hiszen a képi kifejtésben, az elme „tsak lágy lepke”, a test pedig „tsak tsinos majom”. Ismétlem, „csak”. Tehát önmagában sem a *res cogitans*, sem a *res extensa* nem írja le az embert, hanem a szív – mint a test és az elme valamiféle origója – irányítja. Amit itt Kis leír, annak orvostani alapjai is vannak (Plempiusnál

⁷⁷ Eberhard ORTLAND, „Genie”, in *Ästhetische Grundbegriffe: Band 2*, Hrsg. von Karlheinz BARCK, Martin FONTIUS, Dieter SCHLENSTEDT, Burkhard STEINWACHS und Friedrich WOLFFZETTEL, 661–709 (Stuttgart: J. B. Metzler, 2010).

⁷⁸ Ennek a kérdésnek a magyarországi hatástörténetéről lásd Szűcs Zoltán Gábor, „»Reménységtől s félelemtől szabad lélek«: Diszkurzív politológiai esettanulmány Kazinczy Ferencről és a működő rendi alkotmány korának politikai kultúrájáról”, *Irodalomtörténet* 90, 4. sz. (2009): 428–461.

és másoknál), s maga Descartes is ebbe az irányba tájékozódott kései műveiben (például *La description du corps humain*, 1648). A „nemes vér” voltaképpen a test és lélek közötti kapcsolatot, mely a szívből származó emóciókat is képes továbbítani. Ez azt jelenti, hogy szív és vér halandó, mint a test, de szubsztanciális emlékezete is van, mely képes a melegség mellett a jóságot és nemességet is közvetíteni.⁷⁹

A negyedik szakasz ebben az értelmezési keretben adja meg a művészet helyét, s ezzel el is dönti az első két szakaszban még nyitva hagyott kérdéseket. Hogy a nagyság már eleve „be van rajzolva” a szívbe, azt is jelenti, hogy azt csak fel kell fedezni, elő kell hozni valamiképpen. Mi hozza elő? A „jobb ész” tündöklő fáklyája”, mely „szép fényt hint” és törvényt alkot. Az ész feladata tehát az, hogy a szívben rejlő belső erőre reflektáljon, s a szépség formájában, tehát esztétikailag kifejezze azt. A másik oldal természetesen az érzés, mely hasonló reflexiós lehetőségeket nyit fel: „Bájlolva tűnik újjúlt szemembe”. Mindennek a végeredménye a „dicsőség templomába” való belépés. Kis itt ismét költészeti közhelyre utal, nyilván Alexander Pope és követői nyomán.⁸⁰

Mit mutat meg nekünk ez a költemény?

Egy olyan komplex antropológiai modellt, melynek amúgy a magyarországi eszmetörténetben nincs túlságosan sok nyoma. Ezek szerint az elme és a test közötti közvetítést az a szív végzi, mely már eleve rendelkezik bizonyos született szubsztancialitással. A Kis-féle Genius tehát egyszerre velünk született adottság, ám feladatként áll előttünk annak a reflexiós térnek a megalkotása, ahol kifejezheti önmagát. Ez a reflexiós tér az ész és érzelmek szív általi szép önreflexiója – tehát maga a költészet. Aki erre képes, az lesz képes a dicsőség templomába lépni, azaz megistenülni – miként azt az első sora a versnek már megelőlegezte. S aki erre nem lesz képes? Annak jut a „vak köznép’ lármás vígsága”, annak jut a vakság (a babonáság, a rajongás) és a félelem (az előítélet). Ebben az antropológiában tehát komplex módon keverednek karteziánus elemek (neo)sztoikus etikai premisszákkal és neoklasszicista esztétikai megfontolásokkal. Mindazonáltal a szöveg nemcsak mondanivalójában rendkívül sűrített, hanem poétikailag is. Meglepő képzettársítások sorát olvashatjuk. A szöveg szinte a zárlatig folyamatosan olyan képiséggel operál, mely önnön fogalmiságának nem ad egyértelmű

⁷⁹ Geneviève RODIS-LEWIS, *L'Anthropologie cartésienne*, Épiméthée (Paris: PUF, 1990), 19–38.

⁸⁰ A dicsőség temploma képzetéhez lásd PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak pantheonja épül”: *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezés*, Belépő ([Budapest]: Anonymus Kiadó, 2005), 11–62.

jelentést, nem rögzíti azt. Sőt, olykor a szélsőségig, a hiperboláig elmenő képalakotással is találkozunk, mint például a lepke és a majom párhuzamos, egymást kiegészítő faunájával.

Zárásként és zárójelben jegyzem meg: a Berzsenyi-filológia régi rejtélye, hogy honnan tanulhatta poétikai fogásait Berzsenyi Dániel, aki úgy pattant elő a magyar irodalomtörténetben, mint Pallasz Athénéé Zeusz sisakjából. A fiatal Kis János több szempontból is radikális gondolkodó és költő volt. Radikális volt teológiai nézeteiben, radikális volt antropológiai gondolkodásában, s radikális volt a költői kép megalkotásában.⁸¹ Azt a nagyfokú költői szabadságot, amely eszközként él a hiperbolával, a zeugmával, a gondolatmenet többértelműségével – ezt a szabadságot akár Kis Jánostól is meg lehetett tanulni.

⁸¹ E tanulmányban tehát némiképp pontosítottam korábbi elemzésemet (VADERNA, *A költészet születése*, 341). Már inkább gondolom úgy, hogy a mérséklet és radikalizmus a magyar eszmetörténetben járhattak kéz a kézben. A kötet most következő tanulmányában Fórizs Gergely fogja megmutatni ezt a bizonyos másik oldalt.

FÓRIZS GERGELY

Határátlépések

Kis János mint „philosophus poéta”*

1. BEVEZETÉS

Amikor Kölcsey Ferenc 1817-ben Kis János három kötetes versgyűjteményéről írt recenziójában az evangélikus szuperintendenst „a’ Magyar Nemzetnek philosophus poétája” titulussal illette,¹ akkor ezzel szó szerint Kazinczyt ismételte,² aki a munka sajtó alá rendezőjeként korábban így indokolta a kötetekhez készülő metszeteket: „Trattnernak azt tanácslám, hogy az első Kötet’ elébe Kisnek portraítját, a’ másik elébe pedig Socrateszt rajzoltassa philosophusi palástban, hogy semeit az általa ifjú korában faragott Cháriszok’ kis statuácskájára függeszti; melly azt jelentené, hogy Kis philosophus Poéta”.³ A filozófus poétaságnak a szókratészi hagyományhoz kötése egybevágott Kis önértelmezésével is, aki azon nézetét, hogy a bölcselkedésnek nagy szerepet kell játszania a költészetben, *Emlékezéseiben* a szókratészi-platóni felfogással indokolta, mely szerint „a szép a jóval egyesítessék”. E szemlélet képviselőjeként ugyanitt Horatiust emeli ki, aki a legrégebbi költők fő érdemének a műveik civilizatorikus hatását tartotta, és a poétáknak „a Sokrates oskolájabeli

* A szerző az Eötvös Loránd Kutatóhálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa. A tanulmány a K 134719. számú OTKA/NKFIH projekt keretében készült.

¹ Lásd KÖLCSEY Ferenc, „[Kis János versei]”, in KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások I: 1808–1823*, kiad. GYAPAY László, Kölcsey Ferenc minden munkái, 48–52 (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 48.

² Lásd a kritikai kiadás jegyzetét: *uo.*, 379. Itt nem vizsgálom azt az egyébként releváns kérdést, hogy Kazinczy és Kölcsey értelmezése Kis költészetéről mennyiben tért el egymástól, és így a „philosophus poéta” megjelölés milyen részben eltérő kontextusokat implicált kettejükénél. Kölcsey, illetve az őt követő Toldy Kis-képéről lásd: VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 326–328.

³ „Kazinczy Ferenc Kölcsey Ferencnek, Széphalom, 1812. február 17.”, in KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés I: 1808–1818*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái, 142–146 (Budapest: Universitas Kiadó, 2005), 146.

bölcselkedők irásának szorgalmas olvasását” ajánlotta, annak érdekében, hogy egyszerre „gyönyörködtessenek” és „használjanak”.⁴ Horatius itteni említése azért sem meglepő, mert a Kis-versek harmadik kötetét éppen az őt ábrázoló metszet díszíti.

Ebben a filozófus-költői programban lehet egyszerűen a didaktikus költészet propagálását látni, így például Fried István az „utile et dulce” arányainak az előbbi javára való szerencsétlen eltolódását figyelte meg Kis (és hasonszőrű társai) verseiben.⁵ Ezzel szemben Tóth Orsolya arra figyelmeztetett, hogy a korabeli kritikusok Kis-olvasatában a filozofikus költészet iránti elvárás nem esett egybe a didaktikus poézis kívánalmával.⁶ Tóth egészen más szinten ragadta meg a „szókratészi filozofálás” hagyományát, amikor például Winckelmannhoz kötötte.⁷ (Ez a kontextualizálás egyébként ikonográfiai érvekkel is alátámasztható, hiszen Winckelmann híres 1755-ös értekezése, a *Gondolatok a görög műalkotások utánzásáról a festészetben és a szobrászatban* ugyanúgy a gráciákat/khariszokat kőbe faragó Szókratész képével indít, amint a Kis-versek második kötetének metszete is ezt a mítoszt eleveníti fel.)

A „philosophus poétaság” mint irodalmi/művelődési program egyrészt nem meglepő egy olyan korban, melyben – mint azt Margócsy István joggal megjegyzi – „az az irodalom, melyet a mai irodalomtörténet felvilágosodottnak tekint, sok szempontból nézve inkább volt filozófia, mint ún. autonóm szépirodalom”.⁸ Másrészt a „philosophus poéták” elkülönítésének ténye önmagában is jelzi, hogy egykorú perspektívában valamiféle specifikus, nem csak filozófusi és nem kizárólagosan költői öntudattal jellemezhető csoportról van itt szó. Az alábbiakban a téma kapcsán Kis János önnön szemszöge, az őt meghatározó hagyomány fog érdekelní, s ennek megvilágítása érdekében filozófia és költészet összekapcsolódását két Kis-vers, *A' Szépség* és *A' Szépség' felszentelése* forrás- és kontextus kutatásából kiindulva fogom vizsgálni. A két Kis-szöveg egymás mellé állítása Schedius Lajostól származik, aki az *Aurora* zsebkönyv első, 1822-es darabjában közölte *A' szépség' tudománya*

⁴ Kis János superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve*, Második kiadás, kiad. H. Á., Olcsó könyvtár (Budapest: Franklin-társulat, 1890), 318–319.

⁵ „Használni akartak s nem gyönyörködtetni, a kellemest a haszonnal úgy keverték, hogy a kellemes ízek már nem érződtek.” FRIED István, „Kis János klasszicizmusához”, *Soproni Szemle* 28, 4. sz. (1974): 345–352, 347.

⁶ TÓTH Orsolya, „Kis János és a kortárs kritika”, in TÓTH Orsolya, *A múlandó és a múlhatatlan: Kazinczy és kortársai irodalmi szemléletmódjainak diszkurzív határai*, 21–42 (Budapest: Ráció Kiadó, 2009), 39.

⁷ Uo., 35.

⁸ MARGÓCSY István, „Hogyan alakult ki a magyar irodalom filozófiátlanságának tézise?”, *Világosság* 46, 6. sz. (2007): 119–124, 119.

című értekezésébe a gondolatmenet illusztrálására, illetve alátámasztására e két költeményből szőtt be idézeteket. Amellett is fogok érvelni, hogy a költemények effajta felhasználása a legjelentősebb egykorú magyar esztéta részéről a *filozófus poétaság* bennük megjelenő eszményére és gyakorlatára rezonál.

2. A' SZÉPSÉG KONTEXTUSAI

Ez a kilenc szakaszra osztott költemény először Kis *Költeményes Próbák* című 1799-es kéziratos gyűjteményében tűnt fel, ahol is a *Dórishoz* alcím tartozott hozzá, és a tartalomjegyzékben németből készült 1796-os fordításként volt megjelölve.⁹ Ezután a vers kisebb átdolgozásokkal megjelent a Kazinczy-féle 1815-ös gyűjteményes kiadás első kötetében, immár alcím nélkül.¹⁰ A szempontunkból különösen fontos harmadik, részleges szövegközlés Schedius Lajos ez előbbi kiadásra támaszkodó idézete *A' szépség' tudományában*, mely később latinul megjelent esztetikájának alapelveit fogalmazza meg népszerű formában, a női olvasóközönség figyelmére is számítva.¹¹ Kis János verse nem pusztán illusztrációként szerepel a munkában, hanem (a másik említett költeménnyel együtt) a gondolatmenet lezárásaként, alátámasztásaként is szolgál. Maga az esszé röviden összefoglalva azt tárgyalja, hogy az ember „kettős természetű”, azaz egyszerre testi és lelki létező, akinek számára a természet is kettős módon, vagyis egyrészt mint „*érzéki*, (vagyis érezhető, látható, testi)”, másrészt mint „*érzékentúlvaló*, (vagyis érezhetetlen, láthatatlan, észí, lelki)” jelenség adott. Eme eleve meglévő kétosztatúság, „kettős tehetség” áthidalása Schedius szerint szükséges, mert az emberi természet csak akkor érheti el a tökéletességet, vagyis a „Kultúrát”, ha annak érzéki és érzékentúlvaló részei „szorosán elegyedett *Egész*et tesznek”. Ez az egyesülés viszont csak a „Szépség” révén mehet végbe. Ezért – szól következtetése – „a' Szépséget az emberi jelesség' symbolumának nevezhetni”.¹²

⁹ *Költeményes Próbák. Közre bocsátotta Kis János* [1799], Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Oct. Hung. 1527. A kéziratköteg fotóit Vaderna Gábor bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúttal is köszönök.

¹⁰ Kis János, *Versei*, kiad. KAZINCZY Ferenc, I–III. kötet (Pest: Trattner János Tamás, 1814–1815), I:180–183.

¹¹ SCHEDIUS Lajos, „A' szépség' tudománya”, *Aurora* 1 (1822), 313–320. A továbbiakban a munkát a következő kiadásból idézem: SCHEDIUS Lajos János, *Doctrina pulcri: Széptani írásai*, kiad. BALOGH Piroska, Csokonai Könyvtár: Források 12, 247–251 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005).

¹² Uo., 249.

Itt következik Kis A' Szépség című versének négy és fél versszaka. Ezek a részletek annak példáit sorolják, hogy miként jelenik meg az „érzékentúlvaló” az emberi testben, s hogyan válhat ez által az emberi természet egésze széppé.¹³ Például: „A' piros ortzáknak' vidám tavaszában / A' lélek derül-fel legszebb hajnalában”, vagy: „A' kinyílt homloknak magas boltozatja / Az elme fenséges thronusát mutatja” stb. Elhagyja viszont Schedius a versből azokat a bevezető és lezáró részeket, melyek ezt a példatárat egy személyes retorikai szituáció keretébe illesztik, vagyis a Dórist mint szeretett lényt megszólító szakaszokat. Ez a rövidítés általánosabb szintre helyezi a Kis-vers mondandóját, hiszen a teljes változatban az odaértett szerelmes (férfi) beszélő a kedvesét megszólítva (amint arra még később visszatérek) a női test/lélek egyesült szépségét dicséri, itt viszont, egy fokkal elvontabb módon, az „Ember kimívelése” a tét.¹⁴

Mielőtt tovább haladnék az esszé és a vers elemzésében, tisztázni szükséges néhány alapvető filológiai körülményt. Mint láttuk, Kis verse németből készült fordításként szerepel a kéziratos gyűjteményben, azonban pontos forrása nincs megadva sem itt, sem a későbbi kiadásokban.¹⁵ Fontos ugyanakkor, hogy az esszé lezárásként idézett másik (később elemzendő) Kis-versről, A' Szépség' felszentelése címűről, Schedius azt állítja, hogy itt Kis „Schiller után” énekel.¹⁶ Ez a megállapítás egyrészt nyilvánvalóan téves, hiszen az idézett kardal forrása nem Friedrich

¹³ A Schedius-esszébe beszótt Kis-idézetek jelentőségére először Gere Zsolt hívta fel a figyelmet. „A' Szépség” kapcsán azt állapítja meg, hogy „Kis verse példásan – többnyire majd Vörösmarty által is használt metaforikával, de a felsorolás monotóniájában és a tanító jellegben élesen elütve attól – összefoglalja az »érzékentúlvaló«-nak a testben megmutatkozó jelenlétét, szépségét”. GERE Zsolt, „A szépség tudományának mitizálási kísérletei: Schedius Lajos János filozófiájának fogalom- és narratívaképző szerepe Vörösmartynál”, *Irodalomtörténet* 38, 1. sz. (2007): 3–50, 16.

¹⁴ SCHEDIUS, „A' szépség' tudománya”, 251. Balogh Piroska értelmezése a Schedius-esszéről ezzel szemben a Kis-vers beiktatását éppen a nőiség-princípium hangsúlyozásaként értékeli: „Közvetlen megszólítást ugyan nem alkalmaz, ellenben felütésként az anyaság érzelmvilágát idézi meg, később pedig (az immár közvetlen, női olvasóhoz címzett megszólításokat tartalmazó) Kis János-vers beillesztésével a szépség dimenzióját egyértelműen feminin jelenségként ábrázolja. A szépséget ugyanakkor a humanitas hordozójaként is láttatja a szöveg - »Méltán azért a' Szépséget az emberi jelesség' symbolumának nevezhetni.« -, ennek felszínre hozatalát és megértését pedig a Kis-versen keresztül a szerelem folyamatával írja le. Ebben az olvasatban a nőiség tehát olyan princípium, amely a szépség fogalmi dimenzióit az érzékelhető világban felmutatja”. BALOGH Piroska, *Ars scientiae: Közéltések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Csokonai könyvtár 38 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007), 171.

¹⁵ Toldy/Schedel Ferenc a költemények kiadásának tartalomjegyzékében annyit ír a versről, hogy az „német költő után”, 1794-ben készült. Kis János, *Poetai munkái*, kiad. D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, Nemzeti könyvtár (Pest: Hartleben K. Adolf, 1846), 459.

¹⁶ SCHEDIUS, „A' szépség' tudománya”, 251.

Schiller valamelyik műve, hanem Johann Heinrich Voß *Weihe der Schönheit* című költeménye, amint azt már Toldy/Schedel Ferenc 1846-os kiadásának jegyzete is rögzítette.¹⁷ Másrészt szintén tény, hogy a Voß-vers elsőként Schiller *Die Horen* című folyóiratában jelent meg.¹⁸ Mindez azért is jelentőségteljes a számunkra, mert *A' Szépség* eredetije szintén egy Schiller szerkesztette folyóiratban olvasható, mégpedig a *Neue Thalia* második folyamában. Eredeti címe *Über Schönheit: Ein Fragment: An Ida*, szerzője pedig Anton Wilhelm Christian Fink.¹⁹ Vagyis Schedius a „Schiller” név említésével pontatlan volt ugyan a szerzőség megadásában, de akkurátusan megjelölte mindkét általa idézett vers megjelenési kontextusát, mely az alábbi értelmezés szempontjából is meghatározó lesz.

A' Szépség eredetijét és Kis fordítását összehasonlítva azt mondhatjuk, hogy ha nem is szoros, de viszonylag szöveghű, főként a rímelésben eltérő magyarítással van dolgunk. (Keresztrímek és ölelkező rímek váltakozása helyett Kisnél egységesen páros rímek szerepelnek). Az első versszaknál azonban Kis kifejezetten szabadon bánt anyagával, és az átalakítás eszmei jelentőséggel is bír:

Dóris, jer, szárnyain lobogó lelkünknek
Repüljünk honnjába isteni nemünknek.
Hagyjuk földi szépség' bágyadt sűgárjait
Itt hol éj borítja halandók' útjait.
Nézzük Urániát örök ifjúságban
A' csillagokon túl boldogabb világban.
Dóris, ott az igaz szépség' koszorúja,
'S virágát mérges szél soha le nem fújja.²⁰

Auf! und heb' empor vom Erdenhale,
Meine Ida, heb' empor den Blick!
Laß den matten Schein vom Schönheitsstrahle
Hier im Land der Dämmerung zurück.
Siehst du nicht im ewig inngen Schimmer
Hoch Uranien über Sternenglanz? –
Wahrer Schönheit frischer Blütenkranz,
Ida, welkt dem Hauch der Zeiten nimmer.²¹

Azt láthatjuk, hogy a versszak Kisnél néhány átalakítás nyomán elvontabb, filozófiai kontextusba kerül. Fink versében a beszélő arra szólítja fel Idát (a nevet Kis a görögös, fennköltebb hangzású Dórisra cserélte fel), hogy emelje magasba tekintetét a földről és pillantsa meg a földi szépség „tompá fényű” sugarai helyett a tündöklő csillagok felett az „urániákat”, melyek örök benső fényben ragyognak.

¹⁷ Vö. Kis, *Poetai munkái*, 457.

¹⁸ *Die Horen* 1, St. 5 (1795): 135–137.

¹⁹ Anton Wilhelm Christian Fink, „Ueber Schönheit: Ein Fragment. An Ida”, *Neue Thalia* 2, Nr. 3 (1793): 231–233. A forrást Kis János egy levele azonosítja: „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1827. december 9.”, in Kis János, *Irodalmi és tudományos levelezése*, kiad. Tóth Kálmán, 369. lev., 132–139 (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021).

²⁰ Kis, *Versej*, I:180.

²¹ Fink, „Ueber Schönheit...”, 231.

Kis variánsában ezt a csillagászati metaforikát a platóni erósz-tanra tett explicit utalások váltják föl.

A szárnyas lélek képe, mely Finknél nem szerepel, Platón *Phaidrosz*ából származik. Platón szerint a lélek ideák világába emelő szárnyai a szépség megpillantásának hatására nőnek ki, mert a szépség – és egyedül a szépség – megpillantása emlékezteti a lelket isteni származására. Ugyanis csak a szépség az, ami nemcsak az „ég fölötti tájon” ragyog „tisztá fényben” mint öskép, hanem a földön is „ragyog”, és a „legélesebb érzékelés”, a látás révén hat a lélekre. Ha az egykoron az ideák valóságát az istenek között szemlélő, ám utóbb az anyagi világba süllyedt lélek a földön „pillant meg istenhez hasonlatos arcot vagy testalkatot, mely a szépséget híven tükrözi [...], szívébe lopózik valami a hajdani megrendülésből [...], szemén át befogadva a szépség áramlását, felhevül [...] és elkezd nőni gyökeréből a tollazat szára az egész lélekben”. A szépség földi másának (azaz eredetileg egy szép ifjúnak) a szemlélése tehát arra készíti a lelket, hogy egykorvult szárnyát újra növesztve visszaemelkedjen a „szépséghez önmagához”. Az „igazi szépre” való eme visszaemlékezés a lelket a „szent örület” egyik nemébe helyezi, mely állapot neve: Erósz.²²

Ezt a szövegösszefüggést figyelembe véve tehát a „csillagokon” túli „boldogabb világ” Kis versében az ideák világa, ahol a szépség ösképe lakozik: ide vágyakozik vissza a versbeszélő. Az örökifjú „Uránia” említése nála szintén Platón szerelemtanát idézi, hiszen *A lakomában* leírtak szerint kétféle Aphrodité és ennek megfelelően kétféle Erósz létezik: „közönséges” és „égi”. Aphrodité Urania (Uranosz „anya nélkül született” leánya) képviseli az utóbbit, a lelki szerelmet, mely az istenséghez, az önmagában való szépséghez emeli az embert.²³

A vers további menetében Dóris testi szépségét mint egy isteni eredetű, magasabb rendű, lelki szépség megnyilvánulását dicséri a beszélő:

Sokszor kit az Ég megáldani akar,
annak szép lelkére szép fedezőt takar, [...]
A' testet a' lélek testvérként öleli,
'S azt életgerjesztő lángja úgy elteli,
Hogy az merő lélek látható formában,
'S istenség tündököl minden mozgásában. [...]
A' lélek tetszik-ki ott hol a' termet szép,
Mint kristály tükörből isteni fényes kép.²⁴

²² PLATÓN, *Phaidrosz*, 250 c–252d (ford. KÖVENDI Dénes).

²³ PLATÓN, *A lakoma*, 180 d–e (ford. TELEGGI Zsigmond).

²⁴ KIS, *Versej*, I:181–182.

A szép testi jegyek ide kapcsolódó felsorolása és lelki tulajdonságokhoz kötése (lángzó szemek = jóság; piros orca = szerelem és szemérem; kinyílt homlok = elmebéli jelesség; stb.) a fentiek fényében platonista módon annak példáiként értendők, hogy a látható/érzékkelhető világ miként részesül a gondolati világ alakjaiban, az anyagi az ideálisban. E részesülés (*methexisz*) eredményezi a szépséget, mely az egyetlen érzékkelhető bizonyossága az emberi nem isteni, immateriális eredetének.

A Fink-vers platóni átértelmezése, pontosabban fogalmazva a versben jelen lévő platóni jelentéspotenciál explikálása Kis részéről önmagában is figyelemre méltó jelenség, azonban ahhoz, hogy e filozófiai kontextus jelentőségét felmérhessük, pillantást kell vetnünk az *Über Schönheit* publikálási szöveggörnyezetére is.

2.1. Az *Über Schönheit* a *Neue Thalia* kontextusában

Friedrich Schiller 1784 és 1793 között adta ki a történelmi, filozófiai és irodalmi témáknak szentelt *Thalia* című folyóiratot, mely kétszer indult újra, s három különböző néven futott: a sorban utolsó *Neue Thalia* 1792–93 között jelent meg.²⁵ Az ennek harmadik kötetében közölt *Über Schönheit: Ein Fragment an Ida* szerzőjéről, Anton Wilhelm Christian Finkről (1770–1794) annyit lehet tudni, hogy teológiát tanult Halléban, majd házitanítóként helyezkedett el, és több történelmi tárgyú drámát publikált.²⁶ A fiatalon elhunyt szerzőnek a *Neue Thalia*ban összesen négy költeménye jelent meg, ám közreműködésének részletei nem ismertek, a Schiller-levelezés sem tartalmaz Finkre vonatkozó explicit utalást.²⁷ Magára a Fink-versre egyedül Fritz Berresheim tért ki a *Thalia* anyagának pozitivista feldolgozásában, megállapítva, hogy a „költemény, kilenc hosszú strófájával, csakis helykitöltésre lehetett jó a szerkesztő számára”.²⁸

²⁵ A folyóiratról áttekintést nyújt: *Schiller-Handbuch: Leben–Werk–Wirkung*, Hrsg. von Matthias LUSERKE-JAQUI (Stuttgart / Weimar: Verlag J.B. Metzler, 2005), 522–524.

²⁶ „Fink, Anton Wilhelm Christian”, in *Deutsches Literatur-Lexikon*, [2. kiadás], Hrsg. von Wilhelm KOSCH, I:509 (Bern: A. Francke AG. Verlag, 1949).

²⁷ Neve a monumentális kritikai kiadás jegyzetanyagában egyszer fordul elő, ugyanis többek között rá vonatkoztatták egy 1793-as, a folyóirat kiadójának küldött Schiller-levél utalását, miszerint a szerkesztő időnként, engedve bizonyos „műzsafiak” tolakodó kérésének, olyasmit vett fel a kiadványba, amit jobb lett volna nem kinyomtatni. Vö. „Friedrich Schiller an Georg Joachim Göschen, Jena, 25 Februar 1793”, in SCHILLERS, *Briefe* 1. 3. 1790–17. 5. 1794, Hrsg. von Edit NAHLER und Horst NAHLER, *Schillers Werke: Nationalausgabe* 26, 218 (Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1992). Lásd továbbá a vonatkozó jegyzetet: *uo.*, 692.

²⁸ Fritz BERRESHEIM, *Schiller als Herausgeber der Rheinischen Thalia, Thalia und Neuen Thalia, und seine Mitarbeiter* (Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung, 1914), 115.

Ha azonban a szóban forgó vers jelentőségét a folyóirat és annak kiadója számára nem csupán a mű esztétikai önértékében, hanem annak paratextuális²⁹ beágyazottságában keressük, akkor lehetséges olyan értelmezés is, amely a folyóiratszám kompozíciója felől olvasva tulajdonít funkciót a műnek. Az alábbiakban konkrétan azt kívánom vizsgálni, hogy Fink verse milyen intertextuális kapcsolatban áll Schillernek a folyóiratszámában közvetlenül előtte található *Über Anmuth und Würde [A kellemről és a méltóságról]* című híres értekezésével.³⁰

Schiller munkájának egyik fő tétje a kellem (grácia) fogalmának antropológiai megalapozása, a „szép lélek” egészsleges emberideáljához kötött definiálása: „A szép lélek [...] az, akiben harmonizál érzékiség és ész, kötelesség és hajlam, a grácia pedig az ő jelenségbeli kifejeződése. Csakis egy szép lélek szolgálatában lehet a természet olyan, hogy egyszerre szabad is, és formáját is megőrzi”.³¹ Schiller nem elégszik meg ezzel az absztrakt meghatározással, hanem példákat is hoz arra, hogy miként fest a „szép lélek” testi megjelenése. Ezek az illusztrációk a lelki erők harmoniáját megvalósító ember külleméről hasonlóságot mutatnak a Fink- illetve Kis János-vers ábrázolásaival a testileg láthatóvá vált „merő lélekről” avagy az Ég által megáldott „szép lélek” szép „fedezőjéről”.³² Azon túl, hogy az általános jellemzésben a Kis-vers nőalakja a kellem istennőjéhez kezd hasonlítani (szép termete „harmonióból készült”, öltözetét a „Grátziáktól tanulta”), e megvalósult kellem részletezésében is hasonlít egymáshoz a két szöveg.

²⁹ Gérard Genette eredetileg könyv- és szerzőközpontú paratextualitás-fogalmát Nicola Kaminski, Nora Ramtke és Carsten Zelle módszertani javaslata nyomán alkalmazom a folyóirat-irodalomra. E javaslat értelmében a paratextus fogalma „alapvetően ahierarchikusan egymás mellé állított, az olvasó figyelméért *paralell* módon versenyző szövegeket és szövegegységeket jelöl, ugyanazon folyóiratszámokon belül. [...] A folyóirat(szám)ok paratextuálisan rendezett mezőjében nincs eredendő centrum, hanem az olvasó szempontjából mindig az a szöveg a ‘központi’, amelynek éppen [...] előnyt biztosít. Mindaddig, amíg ezt olvassa, ehhez képest ugyanazon folyóirat(szám) környező szövegei a szöveg paratextusai”. Nicola KAMINSKI, Nora RAMTKE und Carsten ZELLE, „Zeitschriftenliteratur / Fortsetzungsliteratur: Problemaufriß”, in *Zeitschriftenliteratur / Fortsetzungsliteratur*, Hrsg. von Nicola KAMINSKI, Nora RAMTKE und Carsten ZELLE, Bochumer Quellen und Forschungen zum 18. Jahrhundert 6, 7–40 (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2014), 35–36.

³⁰ Friedrich SCHILLER, „Über Anmuth und Würde”, *Neue Thalia* 2, Nr. 3 (1793): 115–230.

³¹ Friedrich SCHILLER, „A kellemről és a méltóságról”, in Friedrich SCHILLER, *Művészet- és történelemfjlozófiai írások*, ford. MESTERHÁZI Miklós és PAPP Zoltán, 71–128 (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2005), 107.

³² Schiller/Fink/Kis koncepciója, miszerint az ember láthatatlan bensője/lelke a külsőben/testben nyilvánul meg, részben köthető Johann Kaspar Lavater kortárs fiziognómiai elméletéhez. A kérdéskör vizsgálatát lásd Martin STERN, „Schiller und Lavater”, in *Physiognomie und Pathognomie. Zur literarischen Darstellung von Individualität*, Hrsg. von Wolfram GRODDECK und Ulrich STADLER, 134–152 (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1994), 147–152.

Schillernél a gráciát árasztó szép lélek hatására „A hang zenévé lesz, s modulációinak tiszta áramával megindítja a szívet.”³³ E leírás megfelelője a versben:

Az ékeszavú[!] nyelyv[!] édes muzsikája,
A' barátságra kész léleknek munkája,
A' nyájas örömnök vidám énekében
A' lélek zeng meghitt kedvesi' fülében.³⁴

A tekintet megjelenítése Kisnél („Fényes csillagiban a lángzó szemeknek / Angyali jósága ragyog a léleknek”) továbbá emlékeztet Schiller jelzői ábrázolására a szükséglettől le nem igazott ember „léleksugárzó” szeméről („das seelestrahlende Auge”³⁵), illetve leírására a szép lélekre jellemző pillantásról: „Derüsen és szabadon sugárzik a szem, s érzés ragyog benne.”³⁶

Külön figyelmet érdemel továbbá a versnek a homlokról adott jellemzése:

A' kinyílt homloknak magas boltozatja
Az elme felséges thrónusát mutatja.
Rajta tündökölnek nagy 's mély gondolatok,
Mint egek' sátorán dicső csillagzatok.³⁷

Az embert irányító szellemnek az országot irányító monarchához hasonlítása ugyanis szintén közös a két műben – Schillernél a szép lélek gráciája és a liberális monarchia közötti párhuzam jelenik meg:

Ha egy monarchikus államot olyan módon irányítanak, hogy bár egyetlen ember akarata szerint alakul minden, az egyes polgár mégis nyugodtan hiheti azt, hogy saját feje szerint él, s pusztán hajlandóságának engedelmeskedik, akkor ezt liberális kormányzásnak hívjuk. [...] Nem nehéz alkalmazni ezt a szellem kormányzása alatt álló emberi alakzatra. Ha a szellem oly módon nyilvánul meg a tőle függő érzéki természetben, hogy a természet a leghívebben végrehajtja a szellem akaratát [...] akkor előáll az, amit kellemnak nevezünk.³⁸

³³ SCHILLER, „A kellemről és a méltóságról”, 107.

³⁴ KIS, *Versej*, I:182.

³⁵ Saját fordításom. Papp Zoltán magyarításában: „lelket tükröző szem”. SCHILLER, „A kellemről és a méltóságról”, 100.

³⁶ Uo., 107.

³⁷ KIS, *Versej*, I:182.

³⁸ SCHILLER, „A kellemről és a méltóságról”, 97–98.

Bár a versben nincs ily módon kifejtve, de e felfogással egybevág a költemény trónuson ülő „elméjének” működése is, lévén az úgyszintén nem az érzékeket elnyomó uralkodó szerepét tölti be, hanem irányító működése a test-lélek egymás mellé rendelt viszonyán belül („A’ testet a’ lélek testvérként öleli”) képzelhető el.

A fenti szövegpárhuzamok mögött a vers és az értekezés mélyebb strukturális, mégpedig a platóni doktrínára visszavezethető hasonlósága bújjik meg. David Pugh kitűnő könyvben tárta fel *A kellemről és a méltóságról* platóni hátterét, megállapítva, hogy „Schiller szép emberség-konceptiója azt a hagyományos feladatot hivatott betölteni, hogy *methexiszt* hozzon létre az értelmes és az anyagi világ között. [...] *A kellemről és a méltóságról* a platóni Erósz-tan és Schiller korai szeretetfilozófiája kialakulásának kontextusában kell olvasni.”³⁹ Pugh értelmezésében Schiller értekezésének képisége összefüggésben mindenekelőtt a néhány évvel korábbi *Die Künstler* című versével) arra a „háromosztatú ontológiai sémára” utal, melyet a „kétféle Vénusz elkülönítése implikál”.⁴⁰

Ezt az interpretációt elfogadva látható, hogy a *Neue Thalia* szövegterében egymás paratextusaiként olvasható Schiller-tanulmány és a Fink-vers közös alapstruktúráját a földi (érzéki) szépség, az égi (ideális) szépség, illetve kettő közti átmenetként vagy közvetítőként megjelenő szép ember (szép lélek) hármassága jelenti. A vers Kis-féle változata explicit platóni utalásai révén egy, a szövegekben eleve implikált filozófiai jelentésréteget (Erósz-tan) helyez az előtérbe.

2.2. A „philosophus poéta” szerepkör schilleri kontextusa

A fenti vizsgálódások a *szép lélek* platóni alapú koncepciójának jelenlétét mutatták ki Kis *A’ Szépség* című versében, s ennek révén a művet éppen e koncepció illusztrálására használó Schedius-esszében is. A jelen tanulmány szempontjából ez azért fontos, mert Schillernél a szép lélekről írtak egy gyakorlati képzési program egyik vetületét jelentik. E program szabatos kifejtései mindazonáltal későbbiek, és közvetlenül Schiller következő folyóiratprojektjéhez, a *Die Horen*hez kapcsolódnak. Ha azonban elfogadjuk David Pugh érvelését, miszerint a fent bemutatott háromosztatú platóni séma már az 1780-as évektől kezdve az 1790-es évek közepének nagy tanulmányaiig bezárólag meghatározta Schiller gondolkodását,⁴¹ akkor nem indokolatlan ide kapcsolni ezeket az 1794/95-ös eszmefuttatásokat,

³⁹ David PUGH, *Dialectic of Love: Platonism in Schiller's Aesthetics* (Montreal – Kingston: McGill-Queen's University Press, 1996), 246, 248.

⁴⁰ Uo., 246.

⁴¹ Uo., 246–252.

melyek ezáltal a Kis Jánosnál releváns „philosophus poéta” szerepkör értelmezésébe is bevonhatók.

A *Die Horen* 1794 végén megjelent programszerű felhívása a szépséget elvont tartalmak közvetítésének eszközeként mutatja fel, azonban nem egyszerűen annak propedeutikai funkcióját emelve ki, hanem – antropológiai dimenzióban – az érzékek és a szellem együttműködésének zálogaként láttatja:

Arra fogunk törekedni, hogy a szépséget az igazság közvetítőjévé tegyük, és az igazság révén a szépségnek tartós alapozást és magasabb méltóságot adjunk. Amennyire ez lehetséges, meg fogjuk szabadítani a tudomány eredményeit skolasztikus formájuktól, és megkíséreljük, hogy vonzó, vagy legalábbis egyszerű csomagolásban érthetővé tegyük a közönséges emberi értelem számára. E módon úgy hisszük, hozzájárulunk ahhoz, hogy megszünjön az a válaszfal, amely elválasztja egymástól a szépség és a tudomány világát, mégpedig mindkettő hátrányára. Célunk, hogy a társadalmi életbe alapos ismereteket, a tudományba pedig ízlést vigyünk.⁴²

Ide vonható továbbá a szintén a *Die Horen*ben közölt *Levelek az ember esztétikai neveléséről* elejének a kanti filozófia értelmezésére tett javaslata:

Szabadítsuk meg őket [mármost a kanti eszméket] technikai formájuktól, s úgy fognak megjelenni, mint a közönséges ész régi ítéletei és mint annak az erkölcsi ösztönnek a tényei, amelyet a bölcs természet gyámul adott az embernek, amíg nagykorúvá nem teszi őt a világos belátás. De éppen ez a technikai forma, miközben az értelem számára láthatóvá teszi, az érzés elől elrejti az igazságot.⁴³

Az ugyancsak a *Die Horen*ben publikált *A szép formák használatának szükségszerű hatáiról* szóló tanulmány katalogizálja az elődás módok lehetséges formáit, elkülönítve egymástól a „szépíró”, a „populáris író” és a „filozófiai író”, s a középsőt ruházza fel azzal a képességgel, hogy „a(z elvont) tételek igazságát érezhetővé tegye” számunkra.⁴⁴ Ezt a fejtegetést joggal hozták kapcsolatba a német populárfilozófia

⁴² Friedrich SCHILLER, „Ankündigung: Die Horen, eine Monatsschrift, von einer Gesellschaft verfaßt und herausgegeben von Schiller” [1794], in Friedrich SCHILLER, *Vermischte Schriften*, Hrsg. von Herbert MEYER, Schillers Werke: Nationalausgabe 22, 106–109 (Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1958), 107.

⁴³ Friedrich SCHILLER, „Levelek az ember esztétikai neveléséről”, in SCHILLER, *Művészet- és történelemfilozófiai írások*, 155–260, 156.

⁴⁴ Friedrich SCHILLER, „Über die nothwendigen Grenzen beim Gebrauch schöner Formen”, in Friedrich SCHILLER, *Philosophische Schriften: Zweiter Teil*, Hrsg. von Benno VON WIESE, Schillers Werke: Nationalausgabe 21, 3–27 (Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1963), 10–11.

programjával és gyakorlatával, mely költészet, populáris és filozófiai igényű előadásmód összefüggésére alapoz.⁴⁵ Számunkra most Schiller idézett módszertani reflexiói elsősorban azért fontosak, mert ez az elmélet alapot nyújt a *Neue Thalia* fentebb elővezetett két szövege közti szembeötlő kapcsolódás értelmezéséhez.

Ebből a szemszögből az *Über Anmut und Würde* és az *Über Schönheit* szövegpárhuzamai mögött egy olyan módszertan sejlik fel, mely a prózai-tudományos és a költői előadásmód egymáshoz közelítésében érdekelt. A Schiller- és a Fink-szöveg a műfajok eltéréseiből fakadóan is különböző beszédszituációt és hangnemet alkalmaz, azonban a tudományos-személytelen és a költői-személyes dikció egyaránt metaforikusan is feldolgozza a közös tárgyat, a „szép lélek” testi természetét. A közös metaforák pedig (mint a hang zenéhez hasonlítása, a tekintetből sugárzó lélek, vagy a testen uralkodó – liberális – monarcha-szellem megjelenítése) a fenti alapvetéseket figyelembe véve annak eszközei, hogy a *Neue Thalia* szövegterében összességében leomoljon a válaszfal a „szépség” és a „tudomány” sajátos kifejezés- és gondolkodásmódja között. Kettős folyamatról van szó: az egyik oldalon a gondolat megszabadul skolasztikus-technikai formájától, a másik oldalon a pusztá érzet megindul az eszmévé válás útján, s ahol a kettő találkozik, ott jön létre az egyszerre tudományos és költői kép. Ide vonatkozatható Schillernek egy korabeli magánlevélben tett kijelentése is a filozófiai értekezések kapcsán: „A jó ábrázolástól főként egyenletes hangnemet várok el, illetve, amennyiben esztétikai értékkel is rendelkeznie kell, kölcsönhatást a kép és a fogalom között”.⁴⁶

A fent kibontott értelmezői ötlet, vagyis, hogy a *Neue Thalia*ban egymás szemérmében közölt Schiller-tanulmány és a Fink-vers szoros intertextuális viszonyban állnak egymással, mindazonáltal még további alátámasztást igényel. Erre mutató szerkesztői/szerzői intenció a Schiller-levelezésből vagy más publikált forrásokból közvetlenül nem igazolható, ezért az esetleges analóg esetekre irányuló további vizsgálatok szükségesek. A döntően szerző- és műközpontú Schiller-szakirodalomban a szerkesztett folyóiratok kompozíciójának kérdése a közelmúltig nem vetődött fel, az újabb kutatásban viszont megjelenik a kérdés, mégpedig Schiller sajátos kiadó-szerkesztői önértelmezésével összefüggésben.

⁴⁵ Vö. Sieglinde GRIMM, „Johann Jakob Engel: Dichtung und Popularphilosophie”, in *Johann Jakob Engel (1741–1802): Philosoph für die Welt, Ästhetiker und Dichter*, Hrsg. von Alexander KOŠENINA, Berliner Klassik: Eine Großstadtkultur um 1800, 97–121 (Hannover-Laatzten: Wehrhahn Verlag, 2005), 97–98.

⁴⁶ „Friedrich Schiller an Johann Gottlieb Fichte, 24. Juni 1795”, idézi: Günter SCHULZ, *Schillers Horen: Politik und Erziehung. Analyse einer deutschen Zeitschrift* (Heidelberg: Quelle und Meyer, 1960), 51.

Rüdiger Nutt-Kofoth hívta fel a figyelmet Schiller eredeti (meg nem valósult) tervére, hogy a *Thalia* köteteit, bennük mind saját, mind mások írta szövegekkel *Vegyes tárgyú írások* címen önnön neve alatt jelentesse meg. Nutt-Kofoth ezzel kapcsolatban „a mű-fogalom szokatlan határkiterjesztéséről” ír, egy olyan megközelítésről, mellyel a szerzőközpontú mű-fogalommal operáló Schiller-kiadások nehezen tudtak elszámolni.⁴⁷ Fontos továbbá Astrid Dröse és Jörg Robert 2017-es tanulmánya, mely a következőkre jut a *Thalia* redaktori módszerének beható, több közreműködő szerzőre részletesen is kitérő vizsgálata alapján:

Schiller mint szerkesztő nem csupán médiumként értelmezi magát, hanem az idegen szerzőség forrásának is [als Urheber fremder Autorschaft]. Olyan szerzők, mint Huber, Neuffer, Conz vagy akár Hölderlin együttműködő és beszállító szerepet töltenek be a klasszikusok offenzívájában, melynek szerzői eredőjeként mindig csak maga Schiller jelenhet meg. [...] Az együttműködők és a szerzőtársak Schiller számára csak viszonylagos autonómiával rendelkeznek. Végrehajtott szervek, akik kivitelezik a szerkesztő ötleteit és javaslatait.⁴⁸

E munkamódszer egyes esetekben a tanulmány szerzők szerint egyenesen „tematikus számokat” eredményezett.⁴⁹ Mindez akkor is megfontolandó, ha felvetődik a kérdés, hogy amikor a tanulmányírók úgy vélik, Schiller mint szerkesztő „elbitolta” másoktól a szerzőséget („usurpierte Autorschaft”), akkor nem egy, a szerzői jogi viták nyomán csak később megszilárdult szerzőség-fogalmat vetítenek-e vissza a 18. század végére. Hiszen például a korban láthatunk megvalósult példát is arra, hogy egy szerző a saját életműkiadásába felvette az általa szerkesztett folyóirat számait.⁵⁰

⁴⁷ Rüdiger NUTT-KOFOTH, „Schillers Zeitschriften als Herausgeber-Werke und ihre ‘materiale’ Repräsentation in der Edition”, in *Materialität in der Editionswissenschaft*, Hrsg. von Martin SCHUBERT, 145–157 (Berlin – New York: De Gruyter, 2010), 145.

⁴⁸ Astrid DRÖSE und Jörg ROBERT, „Editoriale Aneignung und usurpierte Autorschaft: Schillers »Thalia«-Projekt”, *Zeitschrift für Germanistik* 27 (Neue Folge), H. 1 (2017): 108–131, 126.

⁴⁹ Uo., 116.

⁵⁰ A Schiller *Die Horen*-folyóiratában is publikáló Johann Jakob Engel (1741–1802) művei összkiadásának első két kötete az általa szerkesztett és részben más szerzőktől származó írásokat tartalmazó *Der Philosoph für die Welt* című folyóirat anyagát teszi közzé. Lásd J. J. ENGEL's, *Schriften*, Bände 1–2 (Berlin: Myliussische Buchhandlung, 1801).

3. A' SZÉPSÉG' FELSZENTELÉSE

Schedius *Aurorabeli* tanulmányának fejtegetése arra fut ki, hogy mivel a szépség az „egész emberi természetre” hat, vagyis egyszerre testi és lelki vonatkozású, az általa eszközölt „tökéletesítés” egyben a „Kultúrának előmozdítása” is. Tehát a szépség tudománya „egybevág” az „Ember’ kimívelése Mesterségével, vagy a’ Kultúra Tudományával”.⁵¹ Ezt a kijelentést illusztrálja végül *A’ Szépség’ felszentelése* című, Kis János által Johann Heinrich Voß költeményéből készített magyarítás⁵² utolsó előtti versszaka. Az idézet első négy sorában jelenik meg az a közösséget megszólító „bölc”, akinek civilizációs törekvése egyben „szépítés” is:

A’ Bölc tud nyájas intésekkel
Szép örmre gerjeszteni.
Néki kell példával ’s énekkel
Nemzeteket szépíteni.⁵³

Itt jutunk tehát el *expressis verbis* a „philosophus poétához”, aki képes egyszerre kétféleképpen: „példával ’s énekkel” képezni a nemzetet. Kis megfogalmazásában a „példa” egyszerre érthető példaadó cselekedetként vagy ’példabeszédként”, tehát valamely (filozófiai) igazságra rávilágító parabolaként. A német eredeti ennél egyértelműbb, ott a kötetlen (szónoki) beszéd és a költői dikció kettősségéről van szó: „durch Red’ und durch Gesänge”.⁵⁴ Éneken (*Gesang*) azonban itt érthetünk a szó szoros értelmében énekelt szöveget is, hiszen a költemény műfaja kardal, s mi több, a *Die Horen* kottamellékletet is közölt hozzá.⁵⁵

A vers maga jelöli ki e tudós-ideál eszmei hátterét: a kalokagathia-ideált (A’ Szép külső színe a’ Jónak”), illetve a költészet kultúrateremtő hatásának mitikus képzetét: „A’ vers’ ékes harmoniája / Hívta ekéhez az embert / Az éneknek mennyei bája / Végezte kezdetben a’ pert.”⁵⁶ Az így elért „szébbítés” egyszerre belső és külső hatását a hernyó-hasonlat szemlélteti:

⁵¹ SCHEDIUS, „A’ szépség’ tudománya”, 251.

⁵² A fordítás első megjelenése: *Kalendárium és ’Sebbe való Könyv: Azoknak a kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek 1799-dik esztendőre*, kiad. Kis János (Pozson: Wéber Simon Péter és betűivel, 1799), 1–4.

⁵³ SCHEDIUS, „A’ szépség’ tudománya”, 251.

⁵⁴ Johann Heinrich Voss, „Weihe der Schönheit”, *Die Horen* 1, St. 5 (1795): 135–137, 137.

⁵⁵ Johann Friedrich Reichardt három Voß-vershez készített kompozícióit lásd *Die Horen* 1, St. 7 (1795): 851–852.

⁵⁶ Kis János, „A’ szépség’ felszentelése”, in *Kis, Versei*, I:7–9, 9.

Éltünk is példát vegyen,
Naponként szebb szebb legyen.
Nézzük a' szép hernyó mit tesz;
Mász, meghal, 's szép szárnyas Szilf lesz.⁵⁷

Vagyis a szebbítés nemcsak a külsőre vonatkozik, hanem olyan transzformáció, amelynek során mindannyian meghaladhatjuk testi mivoltunkat és lelki meghatározottságú lényé válhatunk. A „szilf” Paracelsusnál a ‘levegő szelleme’, de a görög σίλφη (sílphē) ‘szárnyas rovar’, ‘pillangót’ is jelent, s így a Kis-hasonlat a görög mitológiai elbeszélésre is utal, mely szerint Erősz szerelme a pillangó alakban ábrázolt Pszükhé, azaz a lélek volt. Kis e metaforájának neoplatonista-neoklasszicista hátterére Fried István hívta fel a figyelmet.⁵⁸

Nem kevésbé érdekes a Kis-vers Schedius által idézett versszakának második négy sora, mely a Voß-féle eredetihez képest szimptomatikus átdolgozást mutat:

Wenn gleich, durch Zwang gelähmet,
Sein armes Volk sich grämet;
Durch ihn an Geist und Sinn geklärt,
Erhebt sich's einst, der Freiheit wert.⁵⁹

Ámbár még árva népe
Eddig nem messze lépe,
Nemesítetvén általa,
Feltetszik még szép nappala.⁶⁰

A német verzióval összevetve szembeötlő, hogy a Kis-féle átdolgozásban elvész a politikai mondanivaló: Voß szerint a bölcsnek akkor is folytatnia kell tevékenységét, ha szegény népe „erőszaktól bénultan gyötrődik”, mivel éppen szellemének és értelmének felvilágosítása révén fog majdan felemelkedni, a „szabadsághoz méltó” módon. Kis átköltésében már nem szerepel a közvetett utalás az elnyomó (kormányzati) hatalomra, melynek a népet szellemileg is gúzsba kötő hatását a bölcsnek kell ellensúlyoznia, s így az „árva nép” leküzdendő műveltségbeli hátramaradottságának oka nem jelenik meg. Ehelyett a fordítás inkább az elvont célképzetet, a felvilágosultság jövőbeli perspektíváját hangsúlyozza, anélkül

⁵⁷ Uo., 8.

⁵⁸ „A neoplatonizmus a háttér, amelyből kiemelkedik, a költői megfogalmazással kiválik a halhatatlanság-eszme neoklasszicista képze, az Ovidius alapképletéből újjáteremtődött holbachi tétel összekapcsolódik a költői és emberi létet hevesen értelmező, izgatottan rákérdező XVIII. század végi magatartással. Az istenihez emelkedő, az esetlegességet levetkező és az állandó szépségbe haló (és ezzel újjászülető) pillangó (emberi lét) magasztos jelképe a tökéletes élet-halál-folyamatnak, a winckelmanni–goethei görögség-ideálnak.” FRIED, „Stflüstörekrések...”, 581.

⁵⁹ Voss, „Weihe der Schönheit”, 137.

⁶⁰ SCHEDIUS, „A' szépség' tudománya”, 251; Kis, *Versei*, I:9–10.

azonban, hogy említene a Voßnál fő értékévé emelt „szabadság” eszméjét, melyhez az embereknek méltóvá kell válniuk.

Ezt az eltérést értékelhetjük a „radikális” és a „mérsékelt” felvilágosodás szemléletmódja közti eltérésként. Kis János a felvilágosodásnak ahhoz a Jonathan I. Israel szerinti „mérsékelt fősodrához” tartozott, mely a meglévő struktúrák fenntartása, illetve a régi és új szintézise mellett képzelte el a babona és intolerancia elleni harcot, szemben a kompromisszumokat nem ismerő, s a fennálló rendet elsöpörni igyekvő radikális változattal,⁶¹ melyhez Voß költészete közelebb állt.⁶² Kis ide vonatkozó legfontosabb reflexiója éppen (és talán nem véletlenül) az *Aurora* első, Schedius említett értekezését is magában foglaló kötetében jelent meg. Az *Aurorához* című, s az elsősorban a folyóiratot jelképező, de ugyanakkor felvilágosodásszimbólumnak is tekinthető (isten)nőalakot megszólító, oktáva formájú versről⁶³ van szó, melynek alábbi versszakát Kis még két évtizeddel később írt *Emlékezéseiben* is mint „teljes meggyőződését” tükröző szöveget⁶⁴ idézi:

⁶¹ Vö. Jonathan I. ISRAEL, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 11. Israel felosztása leegyszerűsítő, azonban megvilágító ereje miatt itt jól alkalmazható. Vaderna Gábor a fiatal Kisnél észlelt radikálisabb megnyilatkozásokat is, melyek értelmében „az írónak-költőnek akkor is feladata az igazság kimondása, ha ez pillanatnyilag éppen a békességet fenyegeti”. VADERNA, *A költészet születése*, 337. Itteni végkövetkeztetése azonban neki is az, hogy „Kis János nem tekinthető radikális gondolkodónak”. Uo., 341. Ennek nem feltétlenül mond ellen, hogy a *Költeményes Próbák* című gyűjteménynek a Voß-átdolgozással egyidőben keletkezett egyes darabjai – mint Vaderna jelen kötetben közölt tanulmánya bizonyítja – radikális hangvételűek, ha figyelembe vesszük Kis felvilágosult kommunikációjának különböző befogadókra szabott sokrétűségét. A téma mindenesetre további vizsgálatot igényel.

⁶² Voß esetében a szakirodalom idillköltészetének „radikális” társadalomkritikáját emeli ki, mely „felvilágosult teológián” alapszik. Lásd Gerhard KAISER, „Idyllik und Sozialkritik bei Johann Heinrich Voß”, in Gerhard KAISER, *Wandrer und Idylle: Goethe und die Phänomenologie der Natur in der deutschen Dichtung von Geßner bis Gottfried Keller*, 107–126 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1977), 118. Vö. Reinhold MÜNSTER, „Säkularisierung im Spiegel der Aufklärungsdichtung: Friedrich von Hagedorn, August Moritz von Thümmel, Johann Heinrich Voss”, *Monatshefte* 98, Nr. 1 (2006), 30–44, 40. Voß Kis által fordított, szóban forgó versét e kontextusban elemzi: Małgorzata KUBISIAK, *Die Idyllen von Johann Heinrich Voß: Idylle als poetologisches Modell politischer Lyrik* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódźkiego, 2013), 116–119.

⁶³ Kis János versét az *Aurora*/hajnal-szimbolika képi és szöveges megjelenéseinek *Aurora*-folyóirat-beli kontextusában értelmezi, a felvilágosodás mint eszmeáramlat problematikáját azonban nem érintve: BENKŐ Krisztián, „Intermedialitás, ironia, szinesztézia: 1821: Megjelenik Kisfaludy Károly *Aurora* című évkönyvének első kötete”, in *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, *A magyar irodalom története* 2, 91–106 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 103–104.

⁶⁴ Vö. Kis, *Emlékezései...*, 487.

Oltár és Thrónus a' föld' két fő kintse,
Jaj annak, ki nem őrzi ezeket!
Egész figyelmed e' kettőt tekintse,
'S a' főbb, a' köz, 's az alsó rendeket
Rózsaszin-ajkad szünet-nélkül intse
Istent, Királyt 's szentelt törvényeket
Fiúi szívvel hódolván tisztelni,
'S minden polgárban egy testvért ölelni.⁶⁵

Vagyis a gondolatszabadság nem terjedhet ki az egyházi és világi társadalmi alapstruktúrák kétségbe vonására, és a felvilágosodás egyenlősítő polgáreszménye nem eredményezheti a fennálló alkotmányos rend felforgatását, hanem a meglévő viszonyok között, szerves módon kell megvalósulnia. Az „oltár” és a „trónus” tiszteletének megkövetelése itt nem politikai konzervativizmusból fakad, hanem egy sajátos kulturális társadalomkoncepció jele. Ez a felfogás elterjedt volt a korszak hazai neohumanista szemléletű evangélikus elitjénél, legalábbis erre mutat a Schedius Lajos organikus nemzetkoncepciójával,⁶⁶ vagy a Tobias Gottfried Schröer társadalmi kommunikációt előtérbe helyező képzési programjával⁶⁷ való hasonlóság. E kontextusban a felvilágosodásszemlélet „mérsékeltisége” nem megalkuvásból ered, s nem pusztán fokozati eltérést mutat a radikális változathoz képest, hanem a társadalmi fejlődés lépcsőzetes, megszakítottságtól mentes, kibontakozás-szerű értelmezését jelenti.

⁶⁵ Kis János, „Aurorához”, in *Aurora* 1 (1822): 342–343.

⁶⁶ Vö. BALOGH Pirooska, „Coniunctio interna organica”: Schedius Lajos állam- és társadalomelmélete a korareformkorból”, *Századok* 138, 5. sz. (2004): 1229–1253.

⁶⁷ Vö. FÓRIZS Gergely, „Tobias Gottfried Schröer nemzetkoncepciója”, *Fórum* 22, 3. sz. (2020): 55–68.

4. KIS JÁNOS VISSZATEKINTŐ ÖNELEMZÉSEI EMLÉKEZÉSEIBEN

Kis irodalomszemléletének az 1840-es évek elején papírra vetett önéletírásában található legszabatosabb kifejtése egyben önjellemzés is. Kis az írókat két osztályba sorolja, melyek közül az elsőbe tartozók szerinte

részint új igazságokat akarnak találni, vagy a már kitaláltak felől nagyobb megyőződést szerezni, részint képek szokatlan s kitűnő összeillesztése, s események mesterséges összekapcsolása által a képzelődést kívánják gyönyörködtetni; az emberi nem, vagy legalább egész nemzet tanítói s gyönyörködtetői akarnak lenni, s ezen célzt nemcsak a magok idejebeliéknél, hanem a maradéknál, s még a késő világnál is szándékoznak elérni, és így magoknak maradandó dicsőséget szerezni.^[1]

Emellett azonban létezik az íróknak egy második osztálya is, melyhez Kis önmagát is számlálja, és akik

hasonló magas cél nélkül csak vagy némely olvasókat ideig óráig akarnak gyönyörködtetni, s legalább az unalomtól megmenteni, vagy esmeretes igazságokat a műveletlenebb közönség között terjeszteni, s azok által tudatlanságot oszlatni s igaz felvilágosodást eszközölni és elősegíteni. Ilyenek a napi történetek hírlapokban, s időszaki iratokban feljegyzői, rövid értekezések, s mulékony versek s egyéb mulattató darabok közrebocsátói, idegen nyelven irt dolgozatok fordítói, s hosszas tudós munkák kivonói, s rövid summákba foglalói.⁶⁸

A több oldalas gondolatmenet tétje nem az, hogy mentegesse az írók utóbbi csoportját (s köztük magát), hanem az, hogy elkülönítse az irodalom két, társadalmi szinten egyenrangúnak tételezett, egymást végső soron feltételező létmódját. Ez a két forma megfeleltethető annak, amit Hász-Fehér Katalin „strukturált” (elkülönülő) és „integrált” (közösségi) irodalomnak nevezett, vagyis a felvilágosodás- és reformkori irodalomnak a „társadalmi környezettől elkülönülő”, illetve ahhoz funkcionálisan illeszkedő változatainak.⁶⁹ Kisnél az elválasztás lényege az irodalmi művet meghatározó időszemlélet eltérése: az egyik oldalon állnak a szokatlan, eredeti, individuális, az időből kiemelkedő alkotások, melyeknek szükségszerűen

⁶⁸ Kis, *Emlékezései...*, 453–454.

⁶⁹ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Csokonai könyvtár 21 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), 8–9.

remekműveknek is kell lenniük,⁷⁰ s a másikon az aktuális korszakba illeszkedő, megcélzott konkrét olvasóközönséghez szóló munkák. A felvilágosodás előremenetele, a társadalmi *Bildung* szempontjából ez utóbbiak nélkülözhetetlenek, hiszen „népszerűbbek, könnyebben érthetők, s az olvasók nagyobb számához szólók”.⁷¹ Az elkülönítés ugyanakkor nem feltétlenül és nem elsősorban esztétikai értékbeli eltérés kimutatását jelenti, hanem annyit, hogy a „második osztály” írói a szélesebb olvasóközönségüknek megfelelően minőségileg is szélesebb skálán mozoghatnak, mivel nekik, úgymond, hasznosságuk okán a „középszerűséget is el lehet nézni”.⁷² (Másként fogalmazva: egy adott mű sikeres lehet első osztálybeliként és kudarcos a másodikban – s *vice versa*, de elvileg nem kizárt az sem, hogy mindkettő elvárásait kielégíti.) Az „első” és „második” osztály közti elválasztás döntő tényezője így – érdekes módon – nem annyira a tartalom, hanem a *publikálás közege* lesz. A közösségi irodalom szempontjából ugyanis a mű megjelenésének helye esszenciális fontosságú, mert ettől függ, hogy képes lesz-e kifejteni tervbe vett társadalmi hatását. (Egy remekmű adott időben és helyen lehet haszontalan, míg a középszerű, ám egyben időszerű munka hasznos.) A „második osztályú” írók munkáinak jellemzésénél Kis világossá teszi, hogy ez esetben nagyrészt folyóiratirodalomról van szó, mely jellegét tekintve jellemzően referáló, kivonatoló fordításirodalom. Ezzel az osztályozással Kis egyrészt sajátos elvi alapra fekteti a korabeli morális folyóiratokat, másrészt – visszatekintve – saját irodalmi életművét is, hiszen az döntően e publikálási közeg megteremtésének, majd felhasználásának jegyében jött létre. E mélyreható önreflexió teszi elvi szinten is érthetővé, hogy miért olyan fontos Kis szempontjából Schiller folyóiratprojektjeinek kontextusa: a korban ugyanis itt volt megtalálható a közösségi irodalom legmagasabb szinten, teoretikusan is kifejtett alapvetése, gyakorlati példatárral együtt.

Schiller folyóiratai szolgáltatták a példát többek között a filozófus poéta számára meghatározó műfaji határátlépésre, a filozófiai értekezés és a lírai költemény dikciójának egymáshoz való közelítésére a metaforikus nyelvezet tudatos használata révén. A vizsgált anyagban a *Neue Thalia* jelent meg mintaként, ahol is nem arról volt szó, hogy az elvont (tudományos, fogalmi) mondanivalót egy eszközszerűen felhasznált, propedeutikává alakított költészet hordozza, hanem arról, hogy a

⁷⁰ „Az első osztálybelieknek [...] épen nem könnyű kötelességeik vannak; tőlök méltán megkívánthatatik, hogy ne csak igazán eredeti munkákat, hanem a már létezőknél is jobbakat írjanak”. Kis, *Emlékezései...*, 454.

⁷¹ Uo.

⁷² Uo., 456.

kalokagathia-eszme jegyében felfogott, érzéki és reflexiós mozzanatokot egyesítő költészet a maga sajátlagos módján közvetíti a tudományos tartalmat. Schiller vagy Kis János filozófiai költészetének gyakorlata ily módon különbözik a didaktikus vagy tanköltészetétől, már amennyiben azt (sok 18. századi poétika beosztása szerint) az irodalom negyedik, a lírától, epikától és drámától tartalmi alapon *elkülönülő*, s a „valódi” költészettől *elválasztandó* műnemének tekintjük.⁷³ Nem véletlen, hogy Kis *Emlékezéseiben* egyet nem értőleg idézi Lessing és Herder ilyen szemléletű, leminősítő megjegyzéseit a tanköltészetéről.⁷⁴ Ezzel szemben hosszasan érvel a poézis egészének bizonyos fokú tudományossága és hasznossága mellett. Mert a tanító mozzanat meglétét Kis mindenféle költészetben elengedhetetlennek véli: „Nem lehet tehát költőinknek elég sokszor ajánlani, hogy az istenek nyelvét nem csupán gyermekjátéknak, hanem muzák játéknak nézzék, még apró dalaikkal is nemes érzéseket gerjesszenek.”⁷⁵ Ezzel pedig inkább Goethe felfogását képviseli, aki a négyes műnemi felosztást szintén elvetve, nem látta értelmét annak, hogy külön tankölteményről beszéljünk: „Mindenfajta költészetnek feladata, hogy tanítson, de észrevétlenül; rá kell irányítania az emberek figyelmét arra, amiből érdemes tanulni, de a tanulságot az embernek magának kell levonnia, mint az életből.”⁷⁶

Az életszerű, észrevétlenül oktató költészet mellett az emlékirat azon helyén is elkötelezi magát Kis, ahol arról ír, hogy miként jutott el ifjúkorában a kanti „elméleti bölcsekedés”-ben csalódva a populáris, közreható „élet bölcsesség” tanulmányozásához. Itt két, az utóbbi irányzathoz tartozó művet említ, melyek ekkor „leghasznosabb szolgálato” tettek neki: Jean-Jacques Barthélemy *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* című regényének egy részletét, illetve Christoph Martin Wieland *Musarion oder die Philosophie der Grazien* című verses elbeszélését.⁷⁷

⁷³ A műnemi négyesség német nyelvterületen és nálunk is nagy hatású képviselője Charles Batteux poétikája volt. Magyarországon Szerdahely György Alajos 1783-as költészetana honosította meg. Vö. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelv-újítás korszakában*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 131–134.

⁷⁴ Vö. Kis, *Emlékezései...*, 322–323.

⁷⁵ Uo., 318–335, különösen: 321–322.

⁷⁶ Johann Wolfgang GOETHE, „A tankölteményről” [1827], in Johann Wolfgang GOETHE, *Antik és modern: Antológia a művészetekről*, szerk. PÓK Lajos, ford. GÖRÖG Lívía, TANDORI Dezső, BENEDEK Marcell és EÖRSI István, 698 (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1981).

⁷⁷ Kis, *Emlékezései...*, 182–183. Kis 1797-ben mindkét művet kiadta magyarul: „A' Boldogságról. Ifjabb Anacharsis utazásából”. In *'Sebbe való Könyv: Azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködte-tést keresnek*, kiad. Kis János, 31–89 (Po'sonyban: Wéber Simon Péter betűivel, 1797); az utóbbinak teljes fordítása: „Muzáron, avagy a' grátziák' philosophiája: Három könyvben: Wieland után”, in Kis, *Versei...*, II:175–226.

Ezek egyben a Kis-életmű későbbi meghatározó formáit képviselik. Az egyik a filozófiai cento, azaz bölcséleti művek részleteiből készített eklektikus összeállítás, melynek célja – Kis szavaival –, hogy „a’ sok helyeken el-szórt igazságokat egy helyre” gyűjtsük.⁷⁸ A másik egy műfaji keverék: maga Wieland a *Musariont* olyan költeménynek minősítette, mely egyszerre bír a tanköltemény, a komédia és az elbeszélés sajátjaival.⁷⁹ Szempontunkból ez azért lényeges, mert a kevert műfajosság összefüggésbe hozható a költemény tartalmával és ez által határozott antropológiai vonatkozásra tesz szert. Az ifjú Kis János számára hasznos szolgálatot tevő gráciafilozófiát Wieland művében Musarion, egy művelt ifjú hölgy testesíti meg, aki a püthagoreus, illetve sztoikus filozófus-szereplőkkel szemben elutasítja a test-lélek / érzelem-értelem / gyönyör-virtus dualizmusán alapuló absztrakt életszemléletet, és e helyett a gyönyörök mérsékelt kiéléséből fakadó középutas életbölcsességre vezeti a főhős Phaniászt.⁸⁰ Ennek felel meg az embert különböző oldalakról megszólító, az egész emberhez szóló, egyszerre tanító és szórakoztató, és így a didaktikus tanköltemény kereteit szétfeszítő műfaji elegy formája.

⁷⁸ Kis János, „Jegyzések az egyes gondolatokban, és Aforizmokban írásról”, in *Tudományos Gyűjtemény* 3, 6. sz. (1819): 70–76, 76. Kis szövegének forrása: Nicolas-Charles-Joseph TRUBLET, „Sur la maniere d’écrire”, in Nicolas-Charles-Joseph TRUBLET, *Essais sur divers sujets de littérature et de morale* (Paris: Briasson, 1735), I, 1–19. Kis eme közleményét a tudományközvetítés esszéisztikus-aforisztikus módszertanának gyakorlatával kapcsolatban vizsgáltam: FÓRIZS Gergely, „Kontextusok az Élet és Literatúra szerkesztői önértelmezéseihez”, in *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla és VADERNA Gábor, 88–103 (Budapest: Reciti Kiadó, 2009), különösen: 95–101.

⁷⁹ „Christoph Martin Wieland an Salomon Geßner, Biberach, 29. August 1766”, in Christoph Martin WIELAND, *Briefe der Biberacher Amtsjahre (6. Juni 1760–20. Mai 1769)*, Hrsg. von Renata PETERMANN und Hans Werner SEIFFERT, *Wielands Briefwechsel* 3, 406–409 (Berlin: Akademie-Verlag, 1975), 408.

⁸⁰ Vö. *Wieland Handbuch: Leben-Werk-Wirkung*, Hrsg. Jutta HEINZ (Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler, 2008), 196–197.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

A „philosophus poéta” Kis János életművében megfigyelhető eszménye és gyakorlata az *egész ember* 18. századi antropológiai paradigmájába⁸¹ illeszkedően az érzékiség rehabilitálásának programját a szép és a jó egyesítésének kívánalmával ötvözi. A költőkkel szembeni elvárása, miszerint „képzelődések kimívelése mellett elméjüket is különféle tudományok kincseivel” gazdagítsák, és „különösen a filozofia által felvilágosítván, munkáikat nem csak képekkel, hanem gondolatokkal is” szépítsék,⁸² a tudományos igazságok széles körű elterjesztésének felvilágosult programjához kapcsolódik. Ez egybevág az ún. antropológiai esztétika projektjével, mely a baumgarteni alapvetés szerint az „érzéki megismerés”, s az ahhoz kapcsolódó „alsóbb képességek” feletti uralomra törekszik, de nem azok leküzdésének céljával, hanem hogy segítségükkel a „tudományos ismereteket bárki felfogóképességéhez” hozzá lehessen igazítani.⁸³

Ez végső soron platonista vállalkozás, mely azon a meggyőződésen alapul, hogy (Schiller szavaival) „a szépség az igazság közvetítőjévé” válhat, lévén az érzéki formában megjelenő szépség az egyedüli eszköz arra, hogy az emberek tömegeit az elvont eszményhez emeljük. A kellem (grácia) Wieland és Schiller által is megfogalmazott, és Kis János számára döntő jelentőségű tana eme érzéki alapú képzés útjait keresi. A jelen tanulmányban elemzett két Kis-versfordítás schilleri kontextusuk, illetve a Schedius-féle populáris folyóiratesztétikába való illeszkedésük révén mutattak példát a képszerű (érzéki-költői) és az absztrakt-tudományos előadásmód egymáshoz való közelítésére. További vizsgálatot igényel, hogy Kis saját folyóirataiban miként érvényesül a filozófus poétaság itt megjelent eszménye.

Kis szempontjából nagyon lényegesnek tűnik Schiller folyóiratprojektjeinek hatása. Ezek arra tett kísérleteként értelmezhetőek, hogy miként lehet az ókori gyökerű filozófus-poéta eszménynek érvényt szerezni a modernitás körülményei között, amikor a szónok és közönsége közti közvetlen szóbeli interakciót sajtótermékek révén kell helyettesíteni. Ez pedig egy közösségi, többféle értelemben is

⁸¹ Vö. Carsten ZELLE, „Zur Idee des ‘ganzen Menschen’ im 18. Jahrhundert”, in *Alter Adam und neue Kreatur: Pietismus und Anthropologie: Beiträge zum II. Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2005, Bd. I*, Hrsg. von Udo STRÄTER, 45–61 (Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen – Max-Niemeyer-Verlag, 2009).

⁸² KIS, *Emlékezései...*, 321.

⁸³ Alexander Gottlieb BAUMGARTEN, *Esztétika* [1750], ford. BOLONYAI Gábor (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1999), 12, 15. (3, 12. §)

határátlépő diskurzus keretében lehetséges, mely egyszerre művészi és tudományos, és az absztrakt-egyéni konstrukciók közérthető-érzéki megjelenítését célozza. Az ezen fáradozó filozófus-poéta „bölcst” teljesítményének mércéje pedig nem az egyediség és újdonság, vagyis a hagyománytörés nagysága, hanem a hagyományba integrálás, a többféle értelmű közvetítés képessége, s ennek nyomán a közösségteremtés sikeressége.

Névmutató

Ábrahám Zoltán 146
Aczél Petra 82
Ács Mihály 46
Adamik Tamás 82
Adamikné Jászó Anna 82
Adams, Bernard 199
Addison, Joseph 172, 173, 175, 176, 181, 182
Ajkay Alinka 125
Amadé Antal, báró 125
Amade László, báró 171
Ambrózy Lajos 90
Ambrus Judit 241
Andorka Rudolf 114
Ányos Pál 201, 203
Aranka György 93, 105, 136, 144, 147, 194, 195, 200, 205
Arany család 120
Arany János 120, 121, 183
Arisztotelész 102
Artner Sámuel 66, 89
Artner Terézia 190
Artner Vilmos Leopold 134
Asbóth János 84
Augustinus, Aurelius (Szent Ágoston) 77
Augustus, Gaius Julius Caesar Octavianus (római császár) 173
Austin, John Langshaw 112

Bagdy Emőke 136
Bajza József 104, 210
Baksa Péter 11
Balassi Bálint 78
Balázs Péter 168, 173

Bálintitt János, báró 206
Balogh Piroska 208, 224, 237
Balogh Péter *lásd* Ócsai Balogh Péter
Bárány Péter 191
Bárány Tibor 241
Barca János 210
Barck, Karlheinz 218
Barcza Béla 59
Barczafalvi Szabó Dávid 80
Barcsay Ábrahám 92
Báróczy Sándor 92, 93
Baróti Szabó Dávid 121, 198, 199, 201
Bart, Jean 187
Barthélemy, Jean-Jacques 240
Basedow, Johann Bernhard 62
Batsányi János 80, 121, 198, 199, 201
Batteux, Charles 240
Baumgarten, Alexander Gottlieb 242
Bautz, Friedrich Wilhelm 26
Bayer Ferenc
Bayle, Pierre 29, 187
Bede Anna 168, 173
Beliczay Jónás 47, 98
Benda Kálmán 37
Bene Ferenc 127
Benedek Marcell 240
Benedek Mihály 80
Benkő Krisztián 236
Berényi Gábor 132
Berke József 40
Berke Mihály 39
Berlász Jenő 13, 129, 153, 180, 192
Bernis, François-Joachim de Pierre de 139, 195
Berresheim, Fritz 227
Berzsenyi Dániel 9, 10, 24, 60, 76, 81, 109, 119, 188, 208, 209, 217, 220
Berzsenyi Zsigmond 17, 55, 56

Bessenyei György 92, 93, 125
Biermann, Karl Samuel 64
Bilkei Pap Ferenc 142
Biró Annamária 194
Bíró Ferenc 10, 155
Blair, Hugh 82, 149, 150
Blaschke, Johann 140
Bódi Katalin 151–169, 173, 208
Bodolay Géza 79, 190
Bodrogi Ferenc Máté 82
Bódy Zsombor 114
Bogsch, Jakob 64, 65, 68, 69
Boileau, Nicolas 105, 174
Boll, Franz Christian 22, 23, 28, 29, 31
Bolonyai Gábor 242
Bond, Donald F. 166, 175
Bónis Ferenc 183
Borbély Sándor 53
Boros Gábor 22
Borsi Darázs József 59
Bouterwek, Friedrich 122
Breuer, Dieter 194
Brunszvik József, gróf 90
Buda Béla 136
Budai Ézsaiás 21, 80
Bullard, Paddy 167
Busa Margit 13, 129, 153, 192
Bürger, Christa 152
Bürger, Gottfried August 80
Byron, Lord (Byron, George Gordon Noel) 95

Campe, Joachim Heinrich 154, 204
Canolle (hadnagy) 71
Cicero, Marcus Tullius 82, 210, 218
Conz, Karl Philipp 233
Cotta, Johann Friedrich 152, 154

Cowley, Abraham 144, 174
Cronegk, Johann Friedrich von 206
Czuczor Gergely 131, 132

Cs. Gárdonyi Klára 13, 129, 180, 192
Csetri Lajos 101, 209, 240
Csibi Norbert 29
Csízi István 201
Csokonai Vitéz Mihály 76, 93
Csörsz Rumen István 170–187, 199, 241

d’Arnaud, François-Thomas-Marie de Baculard 195
d’Holbach, Paul-Henri Dietrich 235
Dajkó Pál 208
Dalton, Lord 187
Dániel István, báró 92
Dante Alighieri 57, 175
Dávidházi Péter 81
Dayka Gábor 93, 132, 142, 208
de la Vigne, Malcrais 187
Debreczeni Attila 144, 154, 155, 189
Decsy Sámuel 92
Delille, Jacques 210
Demetrovics Zsolt 136
Descartes, René 219
Dessewffy Emil, gróf 110
Dessewffy József, gróf 81, 114, 125
Diderot, Denis 29, 162
Döbrentei Gábor 65, 109, 127, 130, 138, 169, 172, 177, 183
Döring, Friedrich Wilhelm 149
Dregaly Dániel 110
Dröse, Astrid 233
Dubovay János 79
Dugonics András 80, 92, 122, 198

Edvi Illés Pál 183

Ehmer, Hermann 26
Ehrmann, Marianne 152
Eichhorn, Johann Gottfried 25, 26, 69, 80
Engel, Johann Jakob 232, 233
Eörsi István 240
Erdélyi János 183
Erdődy József, gróf 118
Esterházy József, gróf 91
Eutropius 82, 210
Ewald, Johann Ludwig 195

Fábri Pál 19, 85
Faludi Ferenc 92
Farkas Zoltán 139
Fárnek Dávid 40, 49
Fáy András 238
Fazekas Mihály 189
Fejér György 80, 122
Fényes Elek 18
Fenyő István 170
Ferenc, I. Habsburg-Lotharingiai (magyar király, osztrák császár) 90, 91, 93, 118
Ferencz Győző 167
Fest Sándor 183
Festetics család 58
Festetics György, gróf 93, 128, 195, 196, 199–207, 210
Festetics Ignác, gróf 85, 118, 125, 205, 207
Festetics László, gróf 196
Fichte, Johann Gottlieb 232
Fink, Anton Wilhelm Christian 225–228, 230, 232
Fizely Ödön 25
Flaubert, Gustave 162
Fontius, Martin 218
Foote, Samuel 187
Forgách család 118
Forgó András 29
Fórizs Gergely 9–13, 24, 25, 81, 140, 147, 220, 221–243

Földi János 200, 201
Franklin, Benjamin 187
Fried István 10, 171, 222, 235
Futász Réka 199
Fülöp Géza 13, 129, 153, 180, 192

Gaal György 170
Gaier, Ulrich 181
Gamauf, Gottlieb (Gamauf Teofil) 64–66, 68, 69, 71–74
Gamauf József 73
Gamauf Sámuel 8
Garve, Christian 128, 210
Gelei József 130
Gellérfi Gergő 165
Gellert, Christian Fürchtegott 134
Generisch János 80, 130
Generisch Sámuel 80
Genette, Gérard 228
Gere Zsolt 224
Gerengel Simon 67
Gessner, Salomon 158, 236, 241
Glatz, Jakob 130
Goethe, Johann Wolfgang 57, 127, 152, 235, 236, 240
Goffman, Erving 132
Gosztonyi Miklós 36
Göböl Gáspár 80
Gömöri Dávid 85
Gönczy Monika 144
Görög Demeter 79, 92, 93, 191
Görög Livia 240
Götze, Georg Heinrich 131
Gózszy Zoltán 29
Grendi, Edoardo 131
Griesbach, Johann Jakob 26, 69, 80
Grigely József 88
Grimm, Sieglinde 232

Groddeck, Wolfram 228
Gurka Dezső 35
Guzmics Izidor 214
Gvadányi József, gróf 93, 198
Gyapay László 221
Gyöngyösi István 92
Gyöngyössi János 135

H. Á. *lásd* Hellebrant Árpád
Habermann M. Gusztáv 136
Hagedorn, Friedrich von 134, 195, 236
Hajas Tamás 210
Halasi János Mihály 66
Halasy Mihály 134
Hamar Gyula 65
Händel, Georg Friedrich 82
Hárs József 69
Harsányi István 13, 129, 153, 180, 192
Hász-Fehér Katalin 208, 238
Hatos István 39
Haubner Máté 21, 73
Hauser, Ludwig 72
Hegedüs Béla 81, 199, 241
Heinz, Jutta 241
Hellebrant Árpád (H. Á.) 14, 62, 75, 132, 173, 222
Helmecki Mihály 142, 177, 208
Herder, Johann Gottfried 15, 28, 29–31, 69, 95, 131, 139, 170, 177, 179, 181–183
Hermann Zoltán 155, 158, 165
Heyne, Christian Gottlob 69
Holéczy Mihály 18
Homérosz 69, 174–176, 179–181
Horányi Elek 80, 122
Horatius Flaccus, Quintus 69, 82, 94, 127, 149, 152, 154, 168, 173, 186, 195, 210, 211, 221, 222
Horkay Hörcher Ferenc 81
Horvát István 177

Horváth Ádám *lásd* Pálóczi Horváth Ádám

Horváth Edit 72

Horváth Gergely Krisztián 114

Horváth János 10, 111, 188, 217

Hölderlin, Johann Christian Friedrich 233

Hrabovszky Dávid 214, 215

Hrabowszky György 20, 120

Hrabowszky Sámuel 46

Huber, Ludwig Ferdinand 233

Hubert Gabriella 46

Hummel, Christoph 67

Hutter, Andreas 64

Igaz Sámuel 149, 152, 153, 167

Israel, Jonathan I. 236

Istvánovits Márton 170

Iuvenalis, Decimus Iunius 82, 165, 210

Jakab Elek 194

Jankovich Miklós 177, 182

Jankovits László 139

Janus Pannonius 139

Johnson, Samuel 186

Jonson, Ben 180

József, II. Habsburg-Lotharingiai (magyar király) 16, 68, 75, 92, 207

Kaiser, Gerhard 236

Kalchbrenner, Josef 64

Káldi György 92

Káldy János 35, 89

Káldy Zoltán 12

Kalmár György 92

Kaminski, Nicola 228

Kant, Immanuel 22–26, 231, 240

Kantzenbach, Friedrich Wilhelm 41

Kapi Béla 19

Karadzić, Vuk 179
Kármán József 81, 165
Kárpáti Attila István 124
Karsay Sándor 12, 48, 50, 58
Kästner, Abraham Gotthelf 95, 96
Kazinczy Ferenc 9, 10, 13, 57, 64, 76, 80, 82, 92, 93, 98, 101, 104, 109, 111, 122,
123, 127–147, 149, 153, 170, 180, 181, 188, 192–194, 196, 205, 207–209, 213–215,
218, 221–223
Keller, Gottfried 236
Kerekes Sámuel 79, 92, 93
Kerényi Ferenc 123
Keresztury Dezső 201
Kertész Botond 9–61, 134
Kéry László 167
Keszeg Anna 98, 135
Keszei András 114
Keszthelyi László 198
Kevházi László 59
Kininger, Vincenz Georg 141
Kirstein, Britt-Angela 152
Kis Gyula 140
Kis János, ifj. 70, 73, 110
Kis József 39, 40
Kis Lajos 17, 73
Kis Sándor 116
Kisfaludy Károly 149, 152, 236
Kisfaludy Zsuzsanna (báró Podmaniczky Jánosné) 121
Kiss János 12, 46, 59
Kiss Margit 199
Kis-Viczay Péter 173
Knigge, Adolph Freyherr von 193–196, 203, 204
Kodály Zoltán 183
Kollár, Ján 52
Kollár Zsuzsanna 113–128
Kolmár József 80
Koltai Virgil 131

Kontler László 82
Koppi Károly 80, 122
Kosch, Wilhelm 227
Košenina, Alexander 232
Kossuth Lajos 52, 58
Kovács Sándor 58, 79
Kölcsey Ferenc 9, 61, 76, 94, 188, 221
Kövendi Dénes 226
Krause, Eberhard 213
Krisch András 62–74
Kubisiak, Małgorzata 236
Kulin Ferenc 10
Kultsár István 93, 124, 171, 177–183, 198
Kurucz György 201
Küllös Imola 170

Labádi Gergely 11, 151–154, 168, 170, 173, 208
La Bruyère, Jean de 186
Lackner Kristóf 67
Laclos, Pierre Choderlos de 162
Láczai Szabó József 145
Lajos, II. Jagelló (magyar király) 67
Lakos János, báró 127
Lakos József, báró 210
Laky István 79
Laky József 39, 40, 45
Landerer Mihály 194, 196
László János 133, 136, 137
László Jónás 110
Lavater, Johann Kaspar 228
Leibniz, Gottfried Wilhelm 22, 24
Lejeune, Philippe 76
Lengyel Réka 199
Lessing, Gotthold Ephraim 95, 240
Linné, Carl von 200, 201
Lipót, II. Habsburg-Lotharingiai (magyar király) 92

Lipszky János 200
Locke, John 62
Louandre, Charles 102
Lowth, Robert 82, 173, 190
Luserke-Jaqui, Matthias 227
Luther, Martin 15, 24, 28–31, 41, 46, 57–59, 67, 69, 72, 78, 81, 83, 88, 134, 139, 192

Magassy Sándor 40
Margócsy István 10, 188, 222, 241
Mária Terézia, Habsburg (magyar királynő) 92
Marót Károly 175
Martialis, Marcus Valerius 174–176
Matkovich István 36, 85
Matkovich Pál 20, 25, 28, 33–36, 39, 47, 83, 85–87, 89, 210
Mátray Gábor (Róthkepf Gábor) 183
Mátyási József 80
Meiners, Christoph 193, 194, 195
Melanchton, Philippe 57
Mesterházi Lajos 137
Mesterházi Miklós 228
Mesterházy János 79
Meyer, Herbert 231
Mezei Márta 137, 139, 140, 148, 208
Mikes Kelemen 172
Milton, John 174–176, 181
Mindszenty Dániel 182, 183
Molière (Jean-Baptiste Poquelin) 174, 175, 180
Molnár Andrea 113
Molnár Borbála 163, 198, 200, 201
Molnár János 92
Montaigne, Michel de 102
Murray, John 95
Münster, Reinhold 236

Nagy István 15, 20, 35, 143
Nagy János 132

Nahler, Edit 227
Nahler, Horst 227
Napóleon, I. Bonaparte (francia császár) 70, 100
Németh István 20
Németh László 8, 79, 80, 85, 98, 115, 121, 127, 190, 192
Németh Sámuel 69
Németh Zoltán 63
Némethi Mihály 115
Neuffer, Christian Ludwig 233
Niedermann, Johann 140
Niemeyer, August Hermann 123
Nutt-Kofoth, Rüdiger 233

Ócsai Balogh Péter 47, 65, 89
Ocskay Mihály, báró 118
Oertl, Gottfried 68
Onder Csaba 144
Orbán László 13, 129, 135, 153, 180
Orczy Lőrinc, báró 92
Ordass Lajos 24
Ortland, Eberhard 218
Ovidius Naso, Publius 82, 167, 235

Ö. Kovács József 114

Pajor Gáspár 81, 165
Pálffy József 55
Pálóczi Horváth Ádám 141
Pándi Pál 188
Pápai Páriz Ferenc 92
Pápay Sámuel 142, 201
Papp Júlia 140
Papp Zoltán 228, 229
Paracelsus (Philippus von Hohenheim) 235
Paulus, Heinrich Eberhard Gottlob 26, 80
Payr Sándor 52, 58, 122

Pázmány Péter 92
Péczeli József 8, 79, 80, 92, 115, 190
Pelikán Erzsébet (Kis Jánosné) 63, 85
Percy, Thomas 176, 181
Perlaki Gábor 19
Perlaky Dávid 106
Persius Flaccus, Aulus 82, 210
Pesti Brigitta 117
Péteri Takáts József 196, 198–204
Petermann, Renata 241
Petőfi Sándor 57
Petz, Leopold 64
Pfeffel, Gottlieb Konrad 207
Pillich, Johann Lorenz 64
Pilling János 136
Planck, Gottlieb Jacob 26
Platón 94, 221, 226, 227, 230, 235, 242
Pléh Csaba 112
Plempius, Vopiscus Fortunatus 218
Plinius Caecilius Secundus, Caius 206
Plutarkhosz 210
Podmaniczky János, báró 121
Podmaniczky Johanna, báró 85
Podmaniczky József, báró 80, 90, 122, 125
Podmaniczky Károly, báró 35–37
Pók Lajos 240
Pope, Alexander 95, 210, 219
Porkoláb Tibor 199, 219
Poszvék Sándor 58
Poszvék, Christian 68
Prantl, Carl 26
Prónay László, báró 83, 84, 89, 93, 120, 123, 124, 210
Prónay Sándor, báró 124, 178, 210
Pszeudo-Longinosz 82, 210, 211
Pugh, David 230
Pusztay Sándor 166, 168

Pyrker, Johann Ladislaus 114, 120, 134, 189

Quintilianus, Marcus Fabius 82, 210

Rabener, Gottlieb Wilhelm 134

Ráday Gedeon, gróf 80, 92, 121, 125

Raits Péter 66, 72, 73, 190

Raits, Paul 64

Rájnis József 92

Rakwitz Károly 68, 69

Ramtke, Nora 228

Rát Mátyás 47, 80, 84, 85, 89, 92, 98, 171, 178

Reichardt, Johann Friedrich 234

Reinhard, Franz Volkmar 27

Reinhold, Carl Leonhard 26, 80

Remer, Julius August 82

Révai Miklós 92, 93, 130, 137, 171, 177, 178, 182, 183, 198, 208

Ribínyi János 210

Richardson, Samuel 151, 155, 158, 159, 173

Rimay János 78, 98

Robert, Jörg 233

Robertson, William 82, 101

Robinson, Terry F. 169

Rochefoucauld, François de La 210

Rodis-Lewis, Geneviève 219

Róth György, Pongyeloki 85

Róth Johanna, Királyfalvi (gróf Teleki Józsefné) 122

Róth Tamás, Királyfalvi 114

Róthkepf Gábor *lásd* Mátray Gábor

Rousseau, Jean-Jacques 29, 62, 77

Rupprecht, Johann 72

Rusznayák Ferenc 67–69, 72, 73

Sade, Donatien Alphonse François Marquis de 162

Salamon Ferenc 134

Sándor István 171

Sartoris Szabó János 7
Schedel, Franz *lásd* Toldy Ferenc
Schedius Lajos János 124, 127, 222–225, 230, 234–237
Schenk, Wolfgang 26
Schiller, Friedrich 76, 80, 122, 142, 152, 206, 224, 225, 227–233, 239, 240, 242
Schlenstedt, Dieter 218
Schmidt, Jonas 26
Schmidt-Biggemann, Wilhelm 22, 24
Schneller József Antal 54
Schröer, Tobias Gottfried 237
Schubert, Martin 233
Schulz, Günter 232
Schütz, Christian Gottfried 69, 80
Schwartner Márton 62, 69, 79, 80, 83, 84, 122, 189
Scott of Amwell, John 195
Seiffert, Hans Werner 241
Seiler, Friedrich Georg 205
Seneca, Lucius Annaeus 82, 210, 218
Seybold Pál 72
Shaftesbury, Lord (Anthony Ashley Cooper) 187
Shakespeare, William 175
Sidney, Sir Philipp 180
Siebert, Susanne 27
Sikos István 37, 38, 47
Silver, Sean 167
Simon József 22
Simon Máté 29
Sólyom István 85
Somlai Péter 136
Somogyi Leopold 90
Soós István 13, 129, 153, 180, 192
Spielenberg Pál 80
Spittler, Ludwig Timotheus 26, 80
Sprat, Thomas 144
Stadler, Ulrich 228
Stanislaides Dániel 190

Steele, Sir Richard 166, 172
Steinwachs, Burkhart 218
Stern, Martin 228
Stohl Róbert 201
Sträter, Udo 242
Suetonius Tranquillus, Caius 82, 107
Swift, Jonathan 167, 168

Sz. Zehery Éva 152
Szabó G. Zoltán 221
Szaitz Leó 132
Szajbély Mihály 132
Szász Károly 21
Szathmári Pap Mihály 198
Szauder József 9
Szauder Józsefné 9
Szeberényi Andor 17
Szeberényi Gusztáv Adolf, 21, 24
Szeberényi János 21
Széchenyi Ferenc, gróf 79, 128, 191
Széchenyi István, gróf 101, 126, 177, 178, 183
Széchenyi Lajos, gróf 191
Szedenics György 38
Szegedy Ferenc 125
Szegedy-Maszák Mihály 236
Székács József 15, 16, 18, 21, 27, 53, 56
Szemere Pál 177
Szemerei János 7, 8
Szemerényi Ágnes 170
Szenczi Miklós 167
Szenczi Molnár Albert 92
Szentgyörgyi József 85, 98, 135
Szentjóni Szabó László 179
Szentmiklóssy Alajos (Szerényi Vilmos) 170
Szép Beáta 208
Széphalmy Vince *lásd* Kazinczy Ferenc

Szerdahely György Alajos 240
Szerényi Vilmos *lásd* Szentmiklóssy Alajos
Szigethy Lajos 57
Szilágyi Márton 81, 120, 155, 165, 192, 208
Színnyei József 190, 214
Szirmay Antal 182
Szókratész 140, 221, 222
Szrogh Sámuel 206
Szűcs István 98
Szűcs Zoltán Gábor 208, 218

T. Szabó Levente 134
Takáts Sándor 198
Tandori Dezső 240
Tarnai Andor 201
Tasi Réka 208
Tatay Imre 36
Tatay Pál 19
Telegdi Zsigmond 226
Teleki család 113
Teleki Ádám, gróf 92
Teleki Domokos, gróf 200
Teleki István, gróf 114
Teleki József, gróf (1738–1796) 80, 92, 122, 125
Teleki József, gróf (1790–1855) 113, 114, 127
Teleki László, gróf 114
Teleki Sámuel, gróf 90
Terentius Afer, Publius 210
Terplán Sándor 54
Thaisz András 120
Thierry (francia ezredes) 70
Thomson, James 210
Thümmel, August Moritz von 236
Tinódi Sebestyén 171, 179
Toldy Ferenc (Franz Schedel) 10, 61, 76, 77, 81, 92, 101–111, 119, 128, 138, 143, 147,
172, 178, 183, 188, 209, 210, 212–215, 221, 224, 225

Tolnai Gábor 100
Tompa Mihály 130
Torkos József 46, 68, 190
Tóth Kálmán 11, 13, 65, 75–114, 115, 124, 129, 130, 148, 169, 172, 178, 190, 225
Tóth Orsolya 10, 76, 129–150, 188, 222
Tóth Sándor Attila 88
Tóthné Szlavkovszky Mariann 68
Töltényi Szaniszló 183
Török Pál 53, 55, 56
Török Zsuzsa 166
Trattner János Tamás 138, 141, 142, 170, 171, 180, 221
Trublet, Nicolas-Charles-Joseph 241
Turcsányi György 38
Tüskés Gábor 81, 194, 199

Udvardy János 183

Ürményi József 90

Váczy János 13, 129, 140, 153, 180, 192
Vaderna Gábor 9–13, 24, 29, 57, 61, 81, 98, 112, 114, 119, 120, 131, 134, 144, 148,
188–220, 221, 223, 236, 241
Vajda Miklós 167
Vajta Vilmos 41
Vargyas Lajos 170
Vári András 134
Vass József 195
Vay Ábrahám, gróf 125
Veres András 236
Veress D. Csaba 70
Vergilius Maro, Publius 69, 139, 174, 175, 176, 180, 181
Verseghy Ferenc 80, 93, 122, 124, 130, 177
Vidos Zsigmond 87
Vietoris Jonatán *lásd* Wietoris
Virág Benedek 80, 92, 130, 198–201
Vitkovics Mihály 177

Voltaire (François-Marie Arouet) 29
von Wiese, Benno 231
von Wilpert, Gero 95
Voß, Johann Heinrich 195, 225, 234–236
Vörös Ákos 63
Vörösmarty Mihály 104, 224

Weber, Max 146
Wesselényi Miklós 124
Wessely Anna 133
Weszprémi István 198
Wieland, Christoph Martin 127, 134, 149, 186, 195, 205, 240–242
Wietoris, Jonathan 69, 79, 190
Wilfinger János Ernő 67
Wimmer Ágoston 54–56, 60, 61
Winckelmann, Johann Joachim 222, 235
Wiora, Walter 181
Wirsing, Adam 33
Wolff, Christian 22
Wolfzettel, Friedrich 218

Xenophón 82, 210

Z. Varga Zoltán 76
Zabán Márta 134
Zathureczky Sámuel 47
Zay Károly, gróf 50–53
Zelle, Carsten 228, 242
Zigán János 98
Zoltvány Irén 131

Zsilinszky Mihály 16, 17, 51

